

KRONIK
ČASOPIS ZA
SLOVENSKE
KRAJEVNE
ZGODOVINE

LETO IX. 2

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

IX. letnik Ljubljana 1961 2. zvezek

Vsebina drugega zvezka:

- D. Jeršek: Plebiscitne akcije Osvobodilne fronte v Ljubljani v letih 1941—1942 — Stran 65
- N. Brumen: Tiskarne v Pomurju — Stran 82
- M. Mušič: Erbergova parkovna kompozicija v Dolu pri Ljubljani — Stran 95
- I. Slokar: Zgodovina solitrarn in smodnišnic v Ljubljani in njeni okolici — Stran 110
- J. Jenko: 90-letni jubilej gorenjske proge III. — Stran 115
- J. Šašel: K zgodovini Ptujskega gradu v arheoloških obdobjih in nekaj novih najdb na zahodnem vznožju — Stran 120

Na ovitku:

Celje (Foto M. Vidmar)

Ureja uredniški odbor

Odgovorni urednik prof. Zvone Miklavič

Izdaja in zalaga: Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino. Predstavnik Jože Sorn. Tiska tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani. Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/II (Mestni arhiv). Tekoči račun pri Mestni hranilnici ljubljanski št. 600-12/606-1-3-75. Letna naročnina 400 din, posamezna številka 150 din

Članek je posvečen 20-letnici vstaje slovenskega ljudstva, enemu izmed najpomembnejših dogodkov njegove zgodovine, in pripoveduje o svojski obliki boja proti okupatorju.

Uredništvo

PLEBISCITNE AKCIJE OSVOBODILNE FRONTE V LJUBLJANI V LETIH 1941—1942

DAVORIN JERSEK

V času od oktobra 1941 do februarja 1942 je Osvobodilna fronta (OF) organizirala štiri množične plebiscite, s tem da je v počastitev določenih spominskih dnevvov izdala odlok, da naj prebivalstvo med 19. in 20. uro zapusti ulice in javne lokale. Te manifestacije in demonstracije pa niso bile omejene samo na »uro molka«, ampak jih je spremljalo tudi trosenje letakov in listkov, pisanje gesel in znakov in sabotažna dejanja. Sam izraz »plebiscitna akcija« je Kidričev, ki je bil tudi njihov pobudnik. Prav nič ni čudno, če je ta izraz uporabljal tudi italijanski okupator v svojih poročilih, saj so bile te akcije dejansko plebiscit za OF. Pokazale so, kar je bil tudi njihov osnovni namen, enotnost slovenskega naroda v OF, bile so veren odsev razpoloženja ljudskih množic in so izražale zaupanje večine slovenskega naroda vodstvu narodnoosvobodilnega boja in njegovi politiki v določenih časovnih razdobjih. Vsi ti plebisciti, ki so imeli globoko revolucionarno vsebino, pa so istočasno razkrinkovali slovensko reakcionarno buržoazijo, ki je bila vedno polna domoljubnih fraz, v usodnih aprilskih dnevih pa je zaradi svojih ozkih razrednih koristi izdala slovenski narod in nadaljevala s svojo izdajalsko dejavnostjo ves čas okupacije.

Ker so bile te akcije izraz moči Osvobodilne fronte in razmerja sil, jih ne moremo obravnavati ločeno od takratnega političnega in vojaškega dogajanja.

Vse štiri plebiscitne akcije so bile edina tedaj mogoča javna množična manifestacija o pripadnosti večine slovenskega ljudstva Osvobodilni fronti, edina tedaj mogoča javna množična demonstracija večine slovenskega ljudstva proti okupatorju, ne da bi pri tem tvegali množico človeških življenj. Okupator je bil tedaj na višku svoje

moči. Na vzhodu je prodril daleč v notranjost sovjetskega ozemlja in prve dni oktobra 1941 začel svojo veliko ofenzivo proti Moskvi, kjer so ga šele v začetku decembra ustavile sovjetske divizije, ki so nato začele svojo veliko in uspešno ofenzivo in v nji za vedno odstranile nevarnost za sovjetsko prestolnico, ki jo je vlada že zapustila. V Afriki je bil položaj zaveznikov sicer nekoliko boljši, vendar so šele v novembru 1942 nastali pogoji za začetek uspešnega izkrcanja na severozahodni del afriške celine. Takšne so bile razmere na obeh frontah. Sile osi so bile povsod v premoči in doživljale zmago za zmago. Im ko so v začetku decembra 1941 stopile v vojno še ZDA, so tudi te doživljale poraz za porazom. Osvobodilna gibanja, ki so s skromnimi sredstvi začela svoj boj daleč za odprtimi frontami, brez vsake pomoči in izpostavljeni strašnemu preganjanju, so bila maloštevilna. Samo v Jugoslaviji je narodnoosvobodilno gibanje v tem času imelo prve večje uspehe, zlasti ko je jeseni 1941 v zahodni Srbiji ustvarilo prvo osvobojeno ozemlje. Toda že novembra 1941 so Nemci z novimi silami in ob pomoči Mihailovičevih četnikov to ozemlje uničili. Tudi v mali Sloveniji, razkosani med tri okupatorje, je narodnoosvobodilno gibanje poletni, zlasti julija in avgusta 1941, doživelo velik vzpon. Toda tudi tu je sovražniku uspelo, da je ob angažiranju novih sil razbil del partizanske vojske, ki se je morala bojevati brez večjih vojaških izkušenj na ozemlju z gosto razpredeno mrežo prometnih sredstev in na gosto posejanimi sovražnimi posadkami, na ozemlju, ki so ga okupatorji imeli za svojega in bili tudi odločeni, da v kali zatro vsak odpor. Slovenska partizanska vojska se je v hudem preizkušnem letu 1941 mogla obdržati le ob svojem krepkem, smo-

trno ustvarjenem in vodenem množičnem političnem zaledju, ki ga je predstavljala Osvobodilna fronta. Njeno množičnost in moč pa so med drugim izražale tudi plebiscitne akcije 29. oktobra in 1. decembra 1941 ter 3. januarja in 7. februarja 1942, ki so spričo tedanjih razmer doma in v svetu dobile še poseben pomen.

Pobudnik posameznih akcij OF je bila Partija. O vsaki akciji je prej na svoji seji sklepal Izvršni odbor Osvobodilne fronte (IO OF), organizacijo pa je prek svojih in frontovskih okrožnih in rajonskih vodstev vodila Komunistična partija.

Plebiscitne akcije niso bile omejene samo na Ljubljano in Ljubljansko pokrajino, ampak so nekatere zajele tudi Gorenjsko in Štajersko.

Plebiscitne akcije so prišle najbolj do izraza v Ljubljani, ki zavzema v zgodovini narodnoosvobodilnega boja posebno mesto. Čeprav v Ljubljani ni prišlo do bojev na barikadah, ki bi terjali ogromne žrtve, je bila od začetka do konca okupacije v neprestani akciji in ni bila nikoli poražena. Ljubljana, v kateri je bilo do pomladi 1942. leta politično in vojaško vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja, je bila, kar je tudi okupator prav kmalu ugotovil, središče odpora. Z ostrimi represivnimi ukrepi je osovraženi okupator sicer otežkočil narodnoosvobodilno gibanje v Ljubljani, ni pa ga mogel uničiti. Ljubljana je bila neizčrpen vir žive sile za partizanske enote, kakor tudi neizčrpen vir za njihovo opremo in preskrbo. V Osvobodilno fronto se je vključila kljub idejno-nazorski pisanosti večina ljubljanskega prebivalstva. V tem je tudi največja zasluga Partije, da je znala pridobiti za boj proti okupatorju večino slovenskega ljudstva, ne glede na prejšnjo politično pripadnost. Organizacija OF je zajela vsako ulico, vsako hišo, vsako družino. Osvobodilno gibanje je imelo svoje ljudi celo v okupatorjevih ustanovah in vojaških poveljstvih. Ljudstvo je izpolnjevalo ukaze Osvobodilne fronte, okupatorjeve pa sabotiralo, kjer se je le dalo. Ljubljanske ulice so bile skoraj vsak dan popisane z gesli osvobodilnega boja in posute z letaki in trosilnimi listki. Varnostna obveščevalna služba OF (VOS OF) je pri belem dnevu v sredi mesta likvidirala narodne izdajalce, borbene skupine so razoroževale italijanske oficirje in vojake, Narodna zaščita je delala neverjetne podvige. Zaradi take taktike osvobodilnega boja v Ljubljani je bil okupator ves čas v napetosti in vsak čas pričakoval oboroženo vstajo. Po-

kojni Boris Kidrič je lepo ugotovil, »da se je okupator znašel v mestu tako kot v oblegani trdnjavi.« Istočasno, ko pravi spomladi leta 1942 tovariš Kardelj, »da ni nikdar prej tako brezskrbno hodil po Ljubljani kakor v teh dneh,« pa je italijanski minister za zunanje zadeve grof Ciano zapisal v svoj dnevnik: »Videti je, da so ljubljanske ulice za naše čete neprehodne. Za vsakimi vrati, za vsako zaveso na oknu se skriva zaseda.« Ti trije citati dovolj zgovorno pričajo o moči in množičnosti OF na eni strani in nemoči Italijanov na drugi strani.

Plebiscitne akcije so bile za Ljubljano še toliko pomembnejše, ker je bil tu sedež najvišjih italijanskih civilnih in vojaških oblasti in je bil učinek, posebno plebiscitnega dela vsake akcije, glede na veliko število prebivalstva veliko bolj viden kot na podeželju.

Ljubljana je bila istočasno tudi središče slovenske kontrarevolucije. Zato je bila vsaka uspešna akcija Fronte hkrati tudi hud udarec za reakcijo, ki se je začela združevati v kotrarevolucionarni Slovenski zavezi razmeroma pozno, v drugi polovici septembra 1941, ko je bila OF že gospodar političnega položaja.

V začetku se naša reakcija še ni upala odkrito nastopati, ker je bila maloštevilna in ker še ni bila dokončno organizirana in združena. V strahu pred represalijami OF se je skrivala za vsemi mogočimi naslovi (Združeni Slovenci, Slovenska liga za boj proti komunizmu, Slovenska narodno akademska in dijaška mladina itd.) in »ilegalnimi« listi (Svobodna Slovenija, Slovenija in Evropa, Naprej zastava slave, Petrov gardist, Zarja svobode in drugi), ki so zahrbtno napadali OF in prepričevali ljudstvo o nesmiselnosti oboroženega boja, ker so krogi, ki so stali za temi glasili, dobro vedeli, da pomenita aktivizacija in oborožitev ljudskih množic njihov konec. Da bi ti listi prikrili svoje izdajalsko delovanje in opravičili »ilegalnost«, so morali kdaj pa kdaj udariti tudi po Italijanih. Obveščevalni odsek divizije Isonzo pravilno ocenjuje ta tisk, da »... dejansko vse publikacije z izjemo publikacij — doslej vsekakor najbolj razširjenih — tako imenovane »Osvobodilne fronte«, ki zasleduje izključno teroristične tendence, spodbujajo k redu in miru.«¹ Zato ni čudno, če predlaga obveščevalni odsek omenjene divizije, da bi nekatere članke iz tega »ilegalnega opozicijskega« tiska vsaj v izvlečkih ponatisnili v pokrajinskem tisku. V začetku so Italijani odklanjali uslu-

ge reakcije, ker so mislili, da so dovolj močni, da sami zatro narodnoosvobodilno gibanje in ker niso hoteli deliti oblasti z izdajalci, da bi tako pokazali svojo nemoč.

Omeniti je treba, da je hotela reakcija prirediti dva podobna plebiscita kot OF, in sicer 6. septembra 1941, v počastitev rojstnega dne kralja Petra II. in 9. oktobra istega leta ob obletnici marsejskega atentata, ki ga je proglasila za dan žrtev. Za tem je stala Nagodetova skupina Stara pravda, s katero se bomo še srečali. Italijani so sicer za oba dneva izdali varnostni ukrep, toda ljudstvo, kolikor je sploh vedelo za akcijo, reakciji ni nasedlo. Večina ljudi se danes tega niti ne spominja, v arhivu pa tudi ni italijanskih dokumentov, ki bi pričali, da sta akciji uspeli.

29. OKTOBER 1941

Osvobodilna fronta je izvedla prvo plebiscitno akcijo v začetku svojega vzpona, ko je dejansko začela postajati »država v državi«. OF se je prek svojih okrožnih, rajonskih in terenskih odborov, ki so dobivali že značaj oblasti, tako utrdila, da se je njen Vrhovni plenum na tretjem zasedanju 16. septembra 1941 že lahko preimenoval v Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO), ki »za časa osvobodilne borbe edini predstavlja, zastopa, organizira in vodi slovenski narod na vsem njegovem ozemlju.« Na prvem zasedanju je SNOO kot prava oblast izdal znane tri odloke: odlok o vključevanju slovenskih partizanskih čet v narodnoosvobodilne partizanske oddelke Jugoslavije, odlok o kazenskih sankcijah proti izdajalcem in odlok o narodnem davku in narodnem posojilu.

Prav v času italijanske ofenzive na področju Krim—Mokrec—Kurešček, ki je trajala od 6. do 29. oktobra 1941, sta bili v Ljubljanski pokrajini prvič napadeni dve utrjeni okupatorjevi postojanki Lož in Bezuljak na Notranjskem. Krimski partizani so sicer v tej ofenzivi pretrpeli težke izgube, a uničeni niso bili. Ko so Italijani 28. oktobra praznovali obletnico pohoda na Rim in ko so 29. oktobra zaključili svojo hajko na Notranjskem, pa je OF organizirala 29. oktobra plebiscitno akcijo, ki je pomenila partizanski vojski ob njeni prvi večji preizkušnji veliko moralno oporo.

Ob obletnici razpada Avstro-Ogrske je izdal Izvršni odbor OF letak, ki proglašča 29. oktober »za narodni praznik, za dan našega borbenega protesta proti naši sužnosti, proti okupatorjem« in določa, da ta dan

»med sedmo in osmo uro zvečer ne sme biti noben Slovenec niti na ulici, niti v javnem lokalu, niti v gledališču, niti v kinu.«²

Proglas, ki izraža aktualne potrebe narodnoosvobodilnega boja v tem obdobju, je bil razmnožen v obliki majhnih letakov, ki jih je — kakor tudi osrednje letake za druge plebiscitne akcije — tiskala partijska tiskarna »Podmornica«. Samo v Ljubljani so jih aktivisti razširili okoli 6000. Proglas enak vsebine je objavil tudi Slovenski poročevalec 24. oktobra 1941.

Poglejmo, kako je reagirala reakcija na priprave Fronte. Hotela je onemogočiti ali pa vsaj zmanjšati uspeh akcije. Ko ji pa to ni uspelo, je plavogardistična reakcija pripisala uspehe OF sebi. Zaradi velikega poleta in množičnosti OF so bila njena prizadevanja v tej smeri na terenu komaj vidna, vendar nevarna, ker ni vedno in povsod nastopala odkrito. Bolj opazno in nevarno pa je bilo delovanje najbolj zagrizenih klero-fašistov, stražarjev in mladcev na univerzi in srednjih šolah. Prvi večji uspehi partizanov so povzročili tudi povečano delovanje reakcije. Rudolf Smersu, eden izmed prvakov bivše JRZ, je v drugi polovici oktobra 1941 izdal letak s podpisom »Združeni Slovenci«, ki blati Osvobodilno fronto in nasprotuje oboroženemu boju proti okupatorju. Smersujev krog se ni omejil samo na preprečevanje oborožene akcije, ampak je nasprotoval vsaki mirni manifestaciji, kar »... dokazuje tudi njegova vneta agitacija, naj katoliška mladina bojkotira proslavo 29. oktobra.«³ O delovanju reakcije proti proslavi 29. oktobra bomo bolj obširno govorili, ko bo govora o akciji na univerzi in srednjih šolah.

Od te kakor tudi od drugih plebiscitnih akcij je italijanski okupator pričakoval veliko več. 26. oktobra je poslal kvestor Ettore Messana podrejenim enotam telegram, ki narača za 29. oktober varnostne ukrepe, da se »... najenergičneje zatre kakršenkoli poskus upora.«⁴ V istem telegramu je rečeno, da naj bi med sedmo in osmo uro izbruhnila oborožena vstaja in da je zato prebivalstvu v letaku naročeno, da naj bo v tem času doma. Zanimivo, da kvestorju še tri dni pred akcijo ni bilo jasno, če je akcija napovedana za jutranji ali večerni čas.

Poglejmo, kako je potekal plebiscitni del akcije. Ker je bil zunanji videz vseh treh akcij (plebiscitni del četrte so Italijani, kakor bomo videli pozneje, preprečili) enak, naj podamo obširnejši opis očitca o poteku praznovanja in vzdušja, ki je 29. oktobra vladalo v Ljubljani.

»Do sedme ure je bilo na ulicah in v lokalih izredno živo. Toda glej, proti sedmi uri so se začele ulice na mah prazniti. V lokalih so ljudje mrzlično plačevali svoj zapitek, da so natakarji komaj mogli sprejemati denar. In tudi oni sami so hiteli, ne samo na pritisk gostov, tudi oni so želeli, da bi se njihov lokal pravočasno izpraznil. Nihče izmed njih ni hotel povzročiti zamude tistih, ki so hoteli praznovati. Ulice, zlasti večja križišča, so se v hipu tako grozljivo praznile, kakor bi nenaden piš pometel ljudi s pločnikov. Mladina je ta nenaden prehod poudarila še s tem, da se je prej namenoma zbirala po vogalih v večjih skupinah, dobro vedoč, kam se bo tik pred sedmo uro hipoma umaknila. Mnogi med njimi so skočili v bližnje veže, hodnike in stanovanja znancev — vse po načrtu, tam so čakali, da je minila ura. Marsikdo, ki se je kakorkoli zadržal, da ni utegnil pravočasno priti do doma, je pozvil na stanovanju nepoznanih ljudi in prosil, da sme ostati pri njih do osme ure. Stanovalci so ga z razumevanjem in gostoljubno sprejeli.

Po ulicah si videl ljudi, ki so z naglimi koraki hiteli proti domovom, na vse strani. Če so bil pozni, so se izognili velikim ulicam in zavili v stranske ulice, tam pa je bilo nehoteno kršenje poziva OF manj vidno in bilo je manj možnosti, da bi te ustavljali karabinjerji, ki so na ulicah zadrževali ljudi s tem, da so jih ustavljali, legitimirali in jim preiskovali žepe.

Velikanski je bil naval na tramvaje. Nabito polni so vozili že kmalu po šesti uri, tik pred sedmo pa so bili tako natrpani, da so se ljudje pri prednjih in pri zadnjih vratih obešali nanje. In čudno — kakor je v taki gneči človekova nestrpnost in nevljudnost običajna — tokrat ni nihče zadrževal drugega, nihče ni preklinjal, če so mu stopili na kurja očesa, nihče ni mrmral, če ga je kdo v gneči neprijetno sunil pod rebra. Nasprotno, v nabito polnih vozovih je vladala čudovita solidarnost, tovarištvo, razumevanje, potniki so v vozu spodbujali tiste, ki so rinili na stopnice ali nevarno viseli pri vratih. Drug drugemu so pomagali in opozarjali voznika, naj še hipec počaka, češ še nekaj potnikov teče za vozom. In tudi voznikova potrpežljivost je bila nevsakdanja in za potnike nova. Sploh ni bilo važno, če si plačal vozni listek ali ne. Važno je bilo, da je voz sprejel vase čimveč ljudi in da bi potegnil pravočasno izpred nosa karabinjerjem in policijskim agentom ter jim pokazal, da je tudi tramvaj solidaren s praznovanjem.

Tudi na tramvajih je policija ponekod zadrževala ljudi s tem, da jih je legitimirala in delala preiskave. Tako je bilo na primer na Gosposvetski cesti, kjer je stala vrsta nabito polnih voz. Ko so ljudje spoznali, da zaradi tega zadrževanja ne bodo mogli priti pravočasno domov, so poskakali z voz in hiteli peš. Tudi na Ambroževem trgu je bilo podobno. Tramvaj je moral na ukaz policije stati prav do sedme ure. Toda ljudje niso čakali, ogorčeno so zapustili vozove in odhiteli domov peš.

Ko je odbila ura sedem, je nastala v mestu mrtvaška tišina. Hišni vhodi so se zaprli za ljudmi, žaluzije so se spustile, mesto se je pogreznilo v molk. Tramvaji so bili popolnoma prazni, nekateri so stali na perifernih mestih Ljubljane in niso vozili nikamor.

Na praznih ulicah so stale samo patrolje, ki so se strahoma ozirale na vse strani, z orožjem v roki, pripravljenim na strel. Karabinjerji so zrl v zatemnjena okna in v strahu pričakovali, kaj še bo. Prisluškovali so na vse strani kot vznemirjeni psi in vsak najmanjši šum jih je preplašil. Videli so strahove tudi tam, kjer jih ni bilo.

V praznih lokalih so ostali osamljeni natakarji in prezirno pogledovali preostale tri, štiri goste, ki so obsedeli v lokalih, bodisi ker niso imeli dovolj poguma, da bi šli domov, bodisi da so zaradi svojega hlapčevstva ostali namenoma. Toda tudi oni so prejeli svoje: fašisti so poiskali te osamljence in jih pognali na ulice ter zahtevali od njih, da hodijo po mestu, da bi zabrisali njegovo praznoto in tihoto. Toda bilo je zaman, s temi bednimi posamezniki se tihotna podoba Ljubljane tisto uro ni spremenila. Njim pa je ostal za vse življenje sramoten spomin, da so v tej pomembni uri enodušnega odpora ljubljanskega prebivalstva odigrali smešno, klavarno, odvratno vlogo okupatorjevega pomočnika. Filme so vrteli praznim klopem. Le vojaštvo in posamezniki so napolnili nekaj vrst.

Ob osmi uri je hipoma vse oživel. Hišni vhodi so sipali iz sebe trume ljudi. Ulice so se napolnile z množico ljudi, zlasti mladine, tramvaji so ropotali po tračnicah in veselo zvonili. Bilo je več ljudi na ulici in v lokalih kot navadno ob tej uri. Mnogi izmed tistih, ki so ob sedmih zapustili ulice in lokale, so se vrnil. Z njimi pa še tisti, ki so bili pred sedmo uro že doma. Ljudje kratko in malo niso vzdržali v svojih stanovanjih. Zmagoviti občutek je bilo treba izraziti, praznovati s sprehodom po mestu, treba se je bilo sprostiti ob srečanju z znan-

cem in prijateljem. Treba je bilo popiti čašico vina ali kave na zdravje uspele akcije.

Glavni namen njihovega prihoda na ulice pa je bil — pokazati okupatorju, da smo vsi eno, združeni v OF.²

Tako sliko dobimo tudi iz poročila polkovnika Luigija Brucchiattija, poveljnika kraljevih karabinjerjev XI. armadnega zbora: »Manifestacija, ki jo je napovedala 'Osvobodilna fronta' za 29. oktober t. l. v proslavo 25-letnice osvoboditve izpod avstrijskega jarma, je popolnoma uspela. Prebivalstvo je v celoti sledilo pozivu, naj med 19. in 20. uro zapusti javne lokale in ceste. Ob 20. uri so mnogi spet v skupinah zapustili svoje domove ter dobesedno vdrli v javne lokale in na ulice. Ta uspeh je močno opogumil najognjevitije elemente, ki pravijo, da v danem trenutku lahko računajo na solidarnost vseh Slovencev.«⁶

Podobno poroča o uspehu akcije tudi poveljstvo pehotne divizije Granatieri di Sardegna, ki pripisuje akciji plebiscitarni značaj.⁷

Del svojega govora na seji pokrajinskega sosveta (konzulte) 5. nov. je posvetil visoki komisar Emilio Grazioli tudi akciji 29. oktobra. Zanimivo je, da so bila na prejšnjih sejah konzulte v začetku in v glavnem obravnavana gospodarska in kulturna vprašanja, sedaj pa je Grazioli največ govoril o partizanskih akcijah in grozil z represalijami. V zvezi z manifestacijo 29. oktobra je cinično dejal: »Le smeha je vredno, da zadostujejo štirje letaki, da se ljudje ne prikažejo iz hiš. Policijska ura je bila predstavljena naprej, ob prvi prihodnji taki manifestaciji bo predstavljena še na zgodnejšo uro, tako da bo ljudem ugodeno, če bodo že pokazali, da gredo radi zgodaj počivat.«⁸

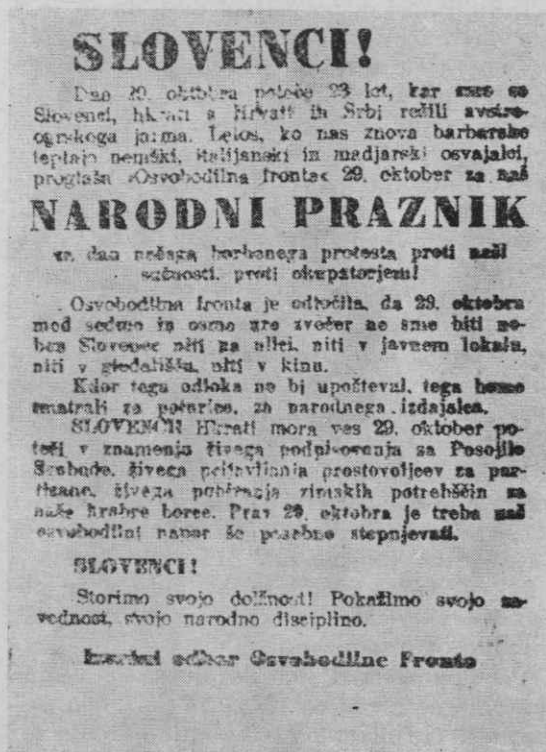
Iz gornjih besed bi sklepali, da je Grazioli podcenjeval manifestacijo. Toda obsežni varnostni ukrepi in poročila v italijanskem arhivu dokazujejo prav nasprotno: Italijani so se akcije bali in še veliko več pričakovali.

Kljub povečani budnosti so bile ljubljanske ulice že nekaj dni prej, posebno pa v noči od 28. na 29. oktober dobesedno zasute z letaki, trosilnimi listki in — kar posebno poudarja neko poročilo — »slovenskimi zastavicami različnih velikosti s komunistično zvezdo v sredini«,⁹ zidovi pa so bili popisani z gesli in znaki OF.

Zanimivo je poročilo komande oddelka poštnotelegrafske milice Kraljevi kvesturi v Ljubljani, iz katerega je med drugim

razvidno, kakšna gesla so vsebovali trosilni listki. Tako poroča, da so pripadniki črnih srajc našli v poštnih nabiralnikih in na ulicah naslednje letake in trosilne listke: 27 majhnih papirnatih zastavic; 92 listkov v raznih barvah z napisom »Živela OF«; 17 listkov v raznih barvah z napisom »Živel 29. X.«; 150 listkov bele barve z napisom »Živela Osvobodilna fronta slovenskega naroda«; 143 listkov raznih barv z napisom »Živela SSSR«; 88 listkov bele barve z napisom »Živela slovenska partizanska vojska«; 13 letakov bele barve s pozivom, naj prebivalstvo med 19. in 20. uro ne hodi na ulice; 11 listkov z napisi, ki poveljujejo 29. oktober.¹⁰ Poleg naštetih so deponirani v Narodni in univerzitetni knjižnici z datumom 28. in 29. oktober še naslednji trosilni listki: na pisalni stroj razmnožen in nekoliko skrajšan osrednji poziv IO OF k proslavi 29. oktobra, »Smrt izdajalcem slovenskega naroda!«, »Svoboda narodom!«, »V boj za OF«.¹¹

Praznični videz so dajale mestu tudi slovenske zastave, ki so visele na vseh krajih. Tone Škrajnar, ki je bil pozneje ustreljen kot talec, je obesil zastavo na žico, napeto med obema stolpoma trnovske cerkve,¹² na magistratu je visela zastava do 9.30, v Šiški na vodu visoke napetosti do 10. ure, ko so

Poziv Izvršnega odbora OF k proslavi 29. oktobra 1941

jo sneli z Magirus lestvijo, s poslopja medicinske fakultete so jo sneli ob 10. uri Ehrlichovi stražarji, v Koleziji je visela zastava do 15.30, v Orlovi ulici je visela do 12.30 naslednjega dne. Dalje so visele zastave tudi na Opekarski cesti, na nunski gimnaziji, pred tobačno tovarno,¹³ na nedograjenem kemičnem inštitutu,¹⁴ v Hrovatovi tovarni olja in v tovarni Saturnus.¹⁵

Na večer pred praznikom so bile okrog 20.30 iz gozda tivolskega parka izstreljene štiri rakete rdeče-modre barve, ki so jih Italijani smatrali za signale.¹⁶ Istega večera so Italijani našli na vrtu univerze košarico za sadje, v kateri je bila steklenica bencina s koščkom vžigalnega papirja, pokrita z žagovino. Naslednjega dne ob 7. uri pa so našli pred vhodom univerze košarico enake vsebine.¹⁷ Na sam praznik pa so v bližini Ljubljanskega gradu našli zaboj, napolnjen z vnetljivimi snovmi, raketami in naboji za puško ter dve prižgani sveči, ki naj bi povzročili požar.¹⁸ 29. oktobra zvečer pa je na današnjem Trgu francoske revolucije zagorel kres.¹⁹

Kvestor Messana tudi poroča, da je bila 29. oktobra »... pred 21.30 v Linhartovi ulici zažgana baraka 15. artilerijskega regimenta. ... V bližini omenjene barake so našli dve steklenici z vnetljivo snovjo in pločevinasto posodo z nafto.«²⁰

Iz italijanskih poročil se vidi, da se je v dnevih pred praznikom in na sam praznik v zvezi z varnostnimi ukrepi povečalo število hišnih in osebnih preiskav, pomnožile pa so se tudi kontrole prometa in javnih lokalov. Ne da se točno ugotoviti, koliko je bilo teh preiskav v dnevih od 28. do 30. oktobra, ker se marsikatero poročilo konča s stavkom: »Izvedene so bile številne hišne in osebne preiskave z negativnim izidom.«²¹

Več aktivistov, posebno mladincev, so italijanske patrolje presenetile pri trosenju letakov, pisanje gesel in razpečevanju literature, ali pa so jih aretirali pri hišnih preiskavah.

Poleg udeležbe pri skupni manifestaciji sta na poseben način proslavili 29. oktober univerzitetna in srednješolska mladina. Ker je mladina tudi že množično sodelovala v vseh, ne samo plebiscitnih akcijah, je potrebno vsaj na kratko opisati nastanek mladinske organizacije.

Po zlomu stare Jugoslavije se je večina mladine ne glede na prejšnjo politično pripadnost vključila v Osvobodilno fronto ter začela pod vodstvom SKOJ z zbiranjem orožja in listkovnimi in napisnimi akcija-

mi. »Najbolj borbeni člani SKOJ pa so se organizirali v posebne mladinske borbene in sabotažne skupine, ki so začele s sabotažami in razoroževalnimi akcijami in prvimi likvidacijami okupatorjevih vojakov. Te skupine so kasneje v Ljubljani prerasle v likvidatorske skupine VOS, druge pa v splošne sabotažne skupine.«²² Zaradi pripadnosti večine mladine k OF in »...ker mladine, njenega mladostnega poleta, njene pobude ne smemo utesnjevati v organizacijske in politične oblike starejših ljudi...«²³ se je IO OF odločil, da ustanovi v okviru OF samostojno mladinsko organizacijo. Tako je bila v oktobru 1941 ustanovljena Mladinska OF, novembra pa je je že izšla prva številka njenega glasila »Mlada Slovenija«. Mladinska OF je bila organizirana po zgledu OF. V njenem vodstvu so bili predstavniki IO OF, ki so zastopali tri ustanovne skupine OF: Komunistično partijo, sokole in krščanske socialiste. Zaradi enotnosti mladine je bilo to tristransko zastopstvo že v vodstvu, kaj šele v nižjih organizacijskih organih, bolj formalnega značaja. Osnovne naloge SKOJ in Mladinske OF so bile: utrjevati enotnost slovenske mladine, gojiti narodno zavest, zbirati orožje, hrano, sanitetni material in druge potrebščine za partizane, organizacija sabotaž, boj proti rimskemu pozdravu in fašističnim organizacijam (GILL, GUF itd.), pozneje, v letu 1942, pa je bila glavna naloga obeh organizacij mobilizacija vseh sposobnih mladincev za partizane.

Dne 21. maja 1941 je izdal visoki komisar za Ljubljansko pokrajino odredbo, ki uvaja v naše šole rimski pozdrav. Ta prvi znak fašizacije naših šol je povzročil enodušen odpor srednješolske mladine. Na primer v 2.c razredu IV. moške realne gimnazije so se takoj, ko je prišla okrožnica o obveznem rimskem pozdravu, dijaki dogovorili, da bodo vsakogar, ki bo tako pozdravljal, pretepli.²⁴ Do tedaj še dokaj neorganiziran odpor je dobil v začetku šol. leta 1941/42 organizirane oblike. V poznem poletju 1941 ponovno postavljen Srednješolski odbor je dal direktivo, da je treba za prvi dan pouka v novem šolskem letu popisati vsa šolska poslopja z gesli narodno-osvobodilnega boja. Ravnateljstvo IV. moške gimnazije je že prvi dan pouka, dne 6. oktobra 1941, poročalo, da se je »... pojavila močna komunistična propaganda na zavodu. V vseh razredih, ki so nameščeni v III. nadstropju, so bili narisani na zidu nad tablam z rjavo kredo srpi in kladiva. Pred šolskim poslopjem na betonskem okvi-

ru ograje je bil napis »Doli okupatorji!«, pred vhodom na betonski plošči »Živela SSSR!« »Živela svoboda!« »Smrt denunciantom!« Razen tega so bili v zgoraj označenih razredih natreseni listki z napisi »Živela svoboda!« »Živela SSSR!«²⁵ Podobno akcijo so izvedli člani SKOJ z gimnazije in terena na I. moški realni gimnaziji, ko so v noči pred začetkom pouka po vseh razredih razbili slike Mussolinija in italijanskega kralja, table in stene hodnikov pa popisali z osvobodilnimi gesli.²⁶ Na III. ženski realni gimnaziji so si članice SKOJ dan prej po dve in dve razdelile po eno nadstropje, popisale šolo z napisi in obesile slike Lenina in Stalina.²⁷

Akadska OF, ki je zajela vse fakultete in oddelke, je za 29. oktober izdala letak, s katerim je pozvala slovenske visokošolce in visokošolke, da tega dne ne posečajo predavalnic, seminarjev in inštitutov na univerzi ter da naj bodo med 7. in 8. uro zvečer doma, po 8. uri pa vsi na ulicah.²⁸

Klerofašistični stražarji na univerzi so zagovarjali sodelovanje z okupatorjem in agitirali za vstop v univerzitetno fašistično organizacijo GUF z utemeljitvijo, da bo le tako zagotovljen obstoj slovenske univerze. Zadnje dni oktobra je reakcija na univerzi in srednjih šolah povečala aktivnost. Med univerzitetno in srednješolsko mladino so širili letak, ki naj bi ustvaril nerazpoloženje proti OF in jo prikazal kot delo komunistov in boljševiških plačancev. Zavedna akademska mladina jim je odgovorila z letakom, ki jih je pokazal v pravi luči:

»To so tisti, ki so prisegli na Jugoslavijo, ki pa so jo prvi zatajili.

To so tisti, ki so 25. marca grozili demonstrantom, ki pa so se 27. marca vrinili na čelo manifestantov.

To so tisti, ki so obljubljali junaško smrt za kralja in domovino, ki pa so prvi pobegnili iz prostovoljskih vrst...

To so tisti, ki obsojajo partizanske akcije, ki pa rišejo v kavarnah zemljevide Velike Slovenije do Donave.

To so tisti, ki so z dvajsetletnim 'delom' pridobili zaupanje naroda, ki jim pa nobeden ne zaupa.

To so tisti, ki so nosili Karadjordjeve zvezde, ki pa so danes vitezi savojske hiše...«²⁹

Na koncu poziva letak na bojkot predavanj in vaj za 29. oktober.

Večina študentov je sledila pozivu Akademskega odbora OF in praznovala 29. oktober s tihim protestom in abstinenco. Samo »...klika, ki se vedno uživiljalo v tem,

da je omadeževala čast in ponos slovenske univerze, je tudi to pot hotela kaziti slovesno lice in onemogočiti protest, češ da se moramo prilagoditi razmeram«.³⁰

Srednješolski zavodi so bili v noči od 28. na 29. oktober popisani z gesli, emblemi dela in posuti s trosilnimi listki; III. moška realna gimnazija je bila zato celo zaprta. Italijanski vojaki so vdrli v nekatere šole, delali v razredih preiskave in aretirali nekaj dijakov. Letake, ki so jih na šolah širili člani Katoliške akcije, so dijaki v straniščih zažigali.³¹ Na nekaterih zavodih so ob 10. uri dopoldne izvedli dvominutni molk in imeli priložnostne govore.³² Za sedaj v arhivih ni najti poročil, ki bi kaj več govorila o praznovanju na srednjih šolah. Vsekakor akcija ni bila tako temeljito pripravljena kot tista mesec dni pozneje, 1. decembra, ki je močno odjeknila tako med okupatorji kot med prebivalstvom.

30. oktobra je izdal Izvršni odbor OF komunike, ki skupaj z drugimi poročili potrjuje uspeh prvega poskusa mobilizacije narodnoosvobodilnih sil:

»Slovenski narodni praznik 29. oktobra 1941 v zgodovinsko najtežjem času za Slovence je potekel veličastno kakor še nikoli noben slovenski praznik.

29. oktober 1941 je pravi zgodovinski mejnik v slovenski politični zgodovini.

Narod se je strnil, sile so se sprostile, vse je potekalo v najstrumnejši disciplini.

Ura molka in tihote je bila izvedena do popolnosti.

Slovenski ljudje so v celoti pokazali, da so zreli in vredni svobode in politične samostojnosti.

Izvršni odbor Osvobodilne fronte se zahvaljuje vsem, ki so sodelovali, poziva na strnjeno, enotno in pospešeno delo s trdnim pričakovanjem, da se vključijo v osvobodilno fronto vsi, ki so še doslej stali ob strani.«³³

1. DECEMBER 1941

Ko je dal Centralni komite KPS pobudo za proslavo 1. decembra, bivšega jugoslovanskega državnega praznika, dneva, ko so se Jugoslovani združili v lastni državi, ni storil to iz neke sentimentalnosti do propadle reakcionarne države, ki ni uresničila želja delovnih množic.

Tone Tomšič, organizacijski sekretar CK KPS, je poročal 5. decembra 1941 Centralnemu komiteju KPJ, zakaj je Osvobodilna fronta proslavila 1. december: »Obstajala je nevarnost, da bodo imeli reakc.(ionarni) nacionalisti (inž. etc)³⁴ iniciativo in bi v

tem slučaju potegnili za seboj en del sokolov iz OF. Mislim, da bi situacija res bila za nas neugodna. Zato smo vzeli iniciativo v roke in je OF proglasila 1. dec. (ember) kot praznik enotne borbe narodov Jugoslavije s pripombo, da je OF garancija, da se po osvoboditvi nikoli ne bo ponovilo stanje, ki je vladalo v Jug. (oslavlji) ...³⁵

Prav dejstvo, da je Partija pri plebiscitnih akcijah odvzela reakciji iniciativo in ji s tem preprečila, da bi iz tega kovala svoje kapitale, priča o pravilni politiki našega vodstva.

Slovenska reakcija, ki je bila do srede novembra 1941 v glavnem že združena, je besno gonjo proti narodnoosvobodilnemu gibanju še povečala, njena »prednja straža« pa je segla po skrajnem sredstvu — začela je z denunciacijami. To dejstvo ugotavlja tudi Slovenski poročevalec, ko piše: »Letošnji 29. oktober je tudi vsem tistim, ki so iz mekega malodušja še dvomili, pokazal in dokazal moč Osvobodilne fronte. Marsikak slovenski poštenjak bi sedaj lahko napravil naiven sklep, da se bodo notranji sovražniki slovenskega naroda spametovali in da bodo odnehali. Tak sklep pa bi bil korenito nepravilen in škodljiv. Dejstva namreč dokazujejo, da so po 29. oktobru, ki je manifestiral enodušno pripadnost slovenskega naroda njegovi Osvobodilni fronti, postali notranji sovražniki še bolj zagrizeni in neprimerno aktivnejši kot poprej.«³⁶

18. novembra je izdala reakcija s podpisom »Združeni Slovenci« letak, v katerem trdi, da partizanstvo razbija slovensko notranjo enotnost, vodstvo OF pa imenuje peto kolono ter poziva Slovence, naj se zbirajo okrog Londona, »... kjer imamo svoje svobodne zastopnike.«³⁷ Apel na zbiranje okrog Londona je prišel prepozno. »OF razpolaga danes s tako mogočno terensko organizacijo, da je ne more zamajati prav nič, če je na straži...«³⁸ je zapisal Slovenski poročevalec. Vsa »ilegalna« glasila reakcije vseh barv, kakor tudi londonski Kuhar, so bili v tem času v ofenzivi. Reakcija na univerzi pa že štirinajst dni prej obljublja, da bo preprečila akcijo 1. decembra: »Poskrbeli bomo, da se vam tudi 1. decembra umazana igra ne bo posrečila!«³⁹

Podobno kakor za 29. oktober je tudi za 1. december izdal Izvršni odbor OF proglas, ki daje 1. decembru v pogojih narodnoosvobodilnega boja novo vsebino. Pravi, da se 1. december, državni praznik Jugosla-

vije, proslavi tudi letos in izjavlja, »da se v naši svobodni bodočnosti ne sme nikoli več ponoviti stanje, ki je prejšnja leta narodom Jugoslavije in delovnim slojem preprečevalo, da bi mogli z vso iskrenostjo sodelovati pri proslavi 1. decembra, stanje, ki je konec koncev upropastilo samo Jugoslavijo«. Poziva, da Slovenci proslavijo »1. december v znaku globoke in borbene solidarnosti s svojimi brati na jugu, v znaku zaostrenega boja proti fašističnim zatiralcem« ter odreja, da ta dan »ne sme biti med sedmo in osmo uro zvečer noben Slovenec niti na ulici niti v gledališču ali kinu, niti v javnem lokal.«⁴⁰

Proglas Izvršnega odbora OF sta objavila tudi Slovenski poročevalec in Mlada Slovenija.

Konec leta 1941 in v začetku leta 1942 je vodila Osvobodilna fronta boj proti Mihailovičevemu vplivu v Sloveniji. Tudi prvodecembrski proglas OF postavlja v smislu temeljnih točk OF revolucionarno rešitev slovenskega narodnostnega vprašanja. Prav na Mihailovičevem vprašanju je OF dokončno razkrinkala Mihailovičevo agenturo v Fronti, Nagodetovo Staro pravdo, ki se je skrivala za psevdorevolucionarnimi gesli, zagovarjala politiko čakanja in razbijala enotnost OF ter jo kot skupino izključila iz svoje srede. Večina »pravdašev« se je potem priključila Fronti, Nagode pa je ostal s svojim najožjim krogom osamljen.

V nasprotju z letakom OF, ni v proglasu »slovenskih četnikov«, ki postavlja enake pogoje proslave kot OF, nikjer poziva na oborožen odpor proti okupatorju, temveč poziva na zbiranje okrog Londona: »Naša srca in naše oči so obrnjene proti Londonu, kjer je naš kralj, kjer je naša vlada, kjer so naši slovenski zastopniki. Tam so naši voditelji, nikjer drugje.«⁴¹ »Slovenski četniki« so za 1. december širili tudi sliko kralja Petra II. Kljub temu, da je reakcija razvila za 1. december tako propagando, so šla njena prizadevanja spričo široke akcije OF mimo ljudi in proslava 1. decembra je dobila značaj, kakršnega ji je dala OF.

Italijani so se na to akcijo temeljiteje pripravili kot na prvo. Poveljstvo karabinerjev II. armade je že 15. novembra izdalo navodila za varnostne ukrepe. Pet dni pozneje, 20. novembra, je general Robotti že poslal poveljstvom divizij Granatieri di Sardegna in Isonzo ter graničarjem XI. armadnega zbora brzojavko, v kateri pravi, da nameravajo uporniki za 1. december »...izvesti določene agresivne akcije v raznih področjih, kjer so njihove enote. Čete naj bodo pripravljene za takojšnjo

intervencijo v kateremkoli času in pripravljeni oditi v katerikoli kraj z razpoložljivimi prevoznimi sredstvi«. Častnikom pa svetuje, »da ne hodijo okrog brez oboroženega spremstva«.42 V brzojavki dne 29. novembra pa naroča, »...da je treba podvzeti brezobzirne mere, da se ohrani popoln prestiž in dostojanstvo italijanskega vojaka«.43 Visoki komisar Emilio Grazioli sporoča 28. novembra poveljstvom divizij Granatieri di Sardegna in Isonzo, da naj v dnevih od 30. novembra od 16. ure do 12. ure 2. decembra okrepijo nadzorstvo nad železniškimi progami ter telefonskimi in brzojavnimi linijami.44 Grazioli je tudi predvideval, da bodo »ekstremisti« na Šišenskem hribu, Golovcu in na Gradu razobesili zastave in zakurili kresove. Zato prosi poveljstvo divizije Granatieri di Sardegna, da naj njeni oddelki nadzirajo omejenjena mesta.45

Na osnovi navodil višjih poveljstev je izdelala Compagnia interna XIV. bataljona CCRR »Milano« v Ljubljani podrobnejše varnostne ukrepe, ki jih je 29. novembra poslala vsem podrejenim enotam.

Navodila posebno govore, da »...visoki komisar hoče, da bi življenje 1. decembra potekalo kolikor mogoče v normalnem ritmu«. Še posebno jim je šlo za to, da bi pouk na šolah in univerzi potekal normalno. Vojakom priporoča največjo pozornost ter opozarja posebno tiste, ki bodo v kritičnih dnevih zvečer in zjutraj na ulicah, naj izvajajo splošne osebne preiskave, kjer koli bo potrebno, posebno pri mladini in kolesarjih. Poveljstva karabinjerskih postaj naj izmenoma določijo dele patrolj, ki se bodo skrile v vrtove in veže stavb za vrata, od koder bodo lahko opazovali mimoidoče ter nenadno planili na tiste, ki bi hoteli izvajati prevratne manifestacije. Budnost na vojašnice in zapore je treba okrepiti. V teh dneh bo ukinjen prost izhod vojske, podčastniki pa morajo biti ves čas na razpolago.46

Navodilom je priloženih sedem seznamov ulic, cerkva, univerzitetnih ustanov, šol, uradov, denarnih zavodov in pošt, ki jih je treba zavarovati oziroma okrepiti že obstoječe straže.

Kljub tako obsežnim varnostnim ukrepom Italijani miso uspeli zmanjšati, kaj šele preprečiti akcijo Fronte.

Da bi akcija kar se da najbolje uspela, so Partija, SKOJ in OF mobilizirali vse svoje sile. Prvodecembrski letak OF je bil razmnožen v 60.000 izvodih. Poleg tega je bilo natisnjenih še približno 150.000 lističev

z gesli.47 Ljubljana je bila kot za 29. oktober popisana z gesli in znaki OF, ulice pa so bile posute z letaki, trosilnimi listki in slovenskimi zastavicami z rdečo zvezdo. Kvestura poroča tudi o dveh primerih izobešanja zastav. Eno »...jugoslovansko zastavo, okrašeno z rdečo zvezdo,« so našli pri mostu na Lžanski cesti, drugo pa v Langusovi ulici, blizu Gradašnice, obešeno na drevo.48 Slovenski akademik in srednješolec piše, da so visele zastave tudi na poslopju Drame in na Golovcu.49 Po električnih žicah pa so visele manjše zastavice.

Ljubljanske ulice in lokali so se 1. decembra po sedmi uri zvečer izpraznili. Samo organizirana skupina stražarjev in mladcev je hotela z demonstrativnim pohodom po mestu razbiti enotnost borbene Ljubljane. Po pobožnosti v frančiškanski cerkvi naj bi se stražarji in mladci zbrali na današnji Cankarjevi cesti, kar jim pa ni v celoti uspelo. Neko poročilo Katoliške akcije pravi, »...da so srednješolci imeli smolo. Ko so prihajali od devetdnevnice proti središču mesta, so naleteli na italijanske vojake, ki so jih razgnali, tako da jih je le nekaj dospelo do Aleksandrove ceste (Cankarjeve, op. D. J.); akademiki pa, katerih pobožnost se je končala prej,

Slovinci!

Letošnji februar je za Slovence pomemben v treh ozirih.

Obletnico Prešernove smrti (8. februar) obhajamo v najhujši sužnosti, obenem pa v letu, ki naj uresniči Prešernovo nesmrtno napoved: »Največ sveta otrokom sliši Slave.«

Obletnico Gubčeve smrti (13. februar) obhajamo v letu, ki bodi leto dokončne zmage slovenskega naroda in slovenskega delovnega človeka, borečega se stoletja za svojo pravdo.

Hkrati je letošnji februar mesec slavnih zmag tiste armade, ki tudi nam Slovincem s svojo junško borbo uresničuje Gubčovo in Prešernovo misel — Rdeče delavsko-kmetške armade Sovjetske Zveze.

V znamenje teh treh nad vse pomembnih dejstev odreja Izvršni odbor OF: 7. februar se proglašaja za slovenski narodni praznik vseslovenske enotnosti.

V proslavo vseslovenske enotnosti pod vodstvom bratskega nam velikega ruskega naroda odloča Izvršni odbor OF:

dne 7. februarja 1942. ne sme biti med 7. in 8. uro zvečer noben Slovenec niti na ulici, niti v javnem lokalu, niti v gledališču ali kinu.

Kdor tega odloka ne bi izpolnil, ga bo slovenski narod, ki se bori za svojo dokončno in trajno osvoboditev, smatral za narodnega izdajalca.

Zivel 7. februar, slovenski narodni praznik vseslovenske enotnosti pod vodstvom velikega ruskega naroda!

Zivela sloga in enotnost narodov Jugoslavije!

Zivela sloga in enotnost vseh slovanskih narodov!

Zivel veliki ruski narod, baktionosec slovanske in človečanske svobode!

Zivela Sovjetska Zveza!

Zivela naslonitev slovenskega naroda na SSSR!

Zivela slavna Rdeča delavsko-kmetška armada!

Zivel Stalin!

»Največ sveta otrokom sliši Slave,
tja homu našli pot, kjer njo sinovi
si prosti voljo vero in postave.«

Izvršni odbor
Osvobodilne fronte slovenskega naroda

Poziv Izvršnega odbora OF k praznovanju 7. februarja 1942

so skoraj vsi nemoteno prišli na Aleksandrovo cesto...⁵⁰ Centralni komite KPS podrobneje poroča Centralnemu komiteju KPJ, kako so mladci plačali svoje stavkolomstvo: »Panično razpoloženi Italijani so vse aretirali, ker so mislili, da gredo izvrševati sabotaže. Gnali so jih od frančiškamske cerkve do policije ter jih neprestano bili s kolbami. Šele na policiji so jih izpustili, ko je Erlich pojasnil, da so zavezniki. Drugi dan se je seveda vsa Ljubljana od srca smejala.«⁵¹ Podobno usodo so doživeli tudi trije slovenski agenti, ki so med sedmo in osmo uro zvečer prišli v kavarno. Italijanski oficirji so jih imeli za inšpekcijo OF in jih pretepli.⁵²

Ko je pod balkoni današnje blagovnice »Tromostovje« okrog 19. ure eksplodirala petarda, ki jo je vrigel Lojze Nusdorfer,⁵³ komandant bataljona Narodne zaščite v Mostah in poznejši intendant Ljubljane, so začeli Italijani besno streljati na poslednje pasante, ki so hiteli na svoje domove, in v okna okoliških hiš. Pri tem so ubili trgovca Viktorja Medena in industrialca Jakoba Jana, uradnika Slavka Gričarja pa težko ranili.⁵⁴ Teden dni pozneje je general Robotti še dodal, da »...so z okna, ki je obrnjeno proti trgu, streljali s samokresom na naše vojake, ki so prihiteli na kraj eksplozije«,⁵⁵ kar je pa gotovo izmišljeno.

Vsi ti dogodki pričajo, da so bili Italijani v pričakovanju oboroženih napadov prestrašeni in zmedeni. Zato mi čudno, če je Grazioli 1. decembra zvečer brzojavil notranjemu ministertvu v Rim: »Današnji dan je kljub listkovni propagandi s strani komunističnih elementov potekel normalno. Organi policije so aretirali sedem oseb⁵⁶ zaradi širjenja letakov in pisanja prevratnih napisov. V nekaterih razredih srednjih šol so bile manifestacije v spomin ustanovitve bivše kraljevine Jugoslavije. Podvzel sem potrebne ukrepe. Nasprotno pa so predavanja na univerzi potekala normalno in brez incidentov. Ob 19. uri je slovensko prebivalstvo skoraj v celoti zapustilo javne lokale in ceste...«⁵⁷

Mogočna manifestacija za enotnost in bratstvo jugoslovanskih narodov v smislu proglasa IO OF in demonstracija proti okupatorju sta bili izvedeni v ljubljanskih srednjih šolah. Mladinska OF je pozvala dijake, da pridejo 1. decembra praznično oblečeni v šolo in da ob 10. uri dopoldne (razredi, ki so imeli pouk popoldne, pa ob 15. uri) počaste praznik stoje z dvominutnim molkom. Uspeh velike prvodecembrske akcije na šolah ni bil samo podoba moči

SKOJ in plod temeljitih priprav, ampak tudi priča o moči in širini oktobra meseca ustanovljene Mladinske OF. Uspeh je še toliko večji, ker so propadli vsi poskusi italijanskih oblasti, šolskih vodstev in reakcije, da bi akcijo preprečili.

Člani Katoliške akcije — mladci so v dnevih pred praznikom razvili močno ustno in listkovno propagando proti praznovanju. Ohranjeno poročilo Katoliške akcije o dogodkih 1. decembra priča, kakšnih argumentov se je posluževala reakcija, da bi onemogočila proslavo, istočasno pa dokument jasno priča, da je 1. december tudi na šolah potekal v znamenju boja med naprednimi silami in reakcijo. Pustimo govoriti dokumentu. »Mladci... so se postavili na stališče, da je vsakemu zunanje razkazovanje nacionalnih čustev pod komunistično komando nedopustno. Svoje stališče so zagovarjali na ta način: Te manifestacije organizirajo komunisti. Papež pa je obsodil vsako sodelovanje s komunizmom. Zato dober katoličan pri teh manifestacijah ne sme sodelovati. Komunisti so bili vedno zoper Jugoslavijo in se tudi sedaj ne bore za Jugoslavijo, ampak za sovjetsko republiko. Nacionalno krinko so si nadedli samo zato, da bi lažje dosegli svoje skrite zločinske namene. Vsa ta praznovanja so v resnici le dresura za kolektivno nastopanje mas za revolucionarno delavnost; desetkrat bomo morali praznovati nacionalne praznike, enajstič pa Stalinov god. In če komunistov ne bomo že sedaj onemogočili, se jim tudi tedaj, ko bodo masi postavili izrazito revolucionarne zahteve, ne bomo mogli upreti. Če bomo manifestirali, bodo šole zaprli. Glavno je bonum commune naroda in bonum commune naroda zahteva, da šole ostanejo. Kaj bo mamreč z mladino, če jo bo vzgajala ulica in OF!«⁵⁸ Zagrizena agitacija mladev in članov Slovenske dijaške zveze,⁵⁹ ki so se dogovorili za skupen nastop, ni uspela, kot so želeli, in marsikje so s takimi agitatorji tudi fizično obračunali. Poročilo priznava, da so bili mladci in SDZ osamljeni, »...kajti niti kongregacije niti večina katoliških profesorjev nam ni nudila prave opore.« Nadalje poročilo priznava, da so »...komunisti mnoge pridobili za OF, druge so napravili za prave simpatizerje komunizma, tretje pa, ki so sicer proti komunizmu, so z nacionalno krinko preslepili k sodelovanju... Komunisti so obvladali vse realne gimnazije. Na teh zavodih so skoraj v vseh razredih vstali med poukom k dveminutnemu molku.«

Položaj na šolah res ni bil za reakcijo zavidanja vreden. Takole se pritožuje: »Na srednjih šolah je položaj težak. Komunistična 'osvobodilna' fronta je svojo politično-strankarsko propagando zanesla tudi v te hrame in hujska dijaštvo na težje izgrede.«⁶⁰ Ravnatelj IV. moške realne gimnazije pa poroča prosvetnemu oddelku Visokega komisariata: »Položaj v šoli je v zadnjem času postal nevzdržen in jaz nimam sredstev, da bi mu bil kos. Težave so tem večje, ker sta v poslopju dve gimnaziji. Kar se zagreši na eni šoli, se skuša podtakniti drugi. Dasi sem v zadnjem času skušal z vsemi razpoložljivimi sredstvi priti delinkventom na sled, se mi to ni posrečilo. Za nadzorstvo sem določil ves profesorski zbor za vsak odmor, izdal ostre okrožnice, pa kljub temu mi bilo mogoče napraviti reda, ker nekateri elementi porabijo vsako najmanjšo priliko, da rišejo srpe, kladiva, pišejo SSSR, Živela Rusija... Sredstva, ki jih ima šola na razpolago za izsleditev krivcev, miso zadostna in zaradi tega prosim, da oblast poseže vmes in vodi nadaljnjo preiskavo.«⁶¹

Pred 1. decembrom so ravnateljstva z okrožnicami in na roditeljskih sestankih opozarjala, da naj se dijaki 1. decembra izogonejo vsemu, kar bi imelo videz demonstracije ter poudarjajo, da je šola kraj za učenje ne pa za politično udejstvovanje. Toda dijaki so kljub temu demonstrirali. V mnogih razredih so z dijaki demonstrirali tudi profesorji, ki pa seveda tega niso prijavili. Tako se samo na podlagi ohranjenih poročil šolskih vodstev ne bo dalo nikoli ugotoviti obseg te najbolj množične dijaške demonstracije za časa okupacije.

Največji obseg so zavzele demonstracije na Dvorazredni trgovski šoli, kjer so demonstrirali vsi razredi, ter na III. in IV. moški realni gimnaziji za Bežigradom. V 8. c razredu IV. moške realne gimnazije so dijaki takoj v začetku pouka odrekli obvezen rimski pozdrav, v 7. b razredu pa so dijaki ob dogovorjeni uri vstali. Po nekaj trenutkih je vstal dijak Stibilj, ki je hotel z naslednjimi besedami preprečiti demonstracijo: »Tovariši, vi ste prevarani, to ni slovenska manifestacija, to je demonstracija za komunizem. Vas so nalagali, vaš idealizem so zlorabili. Osvobodilna fronta je zlagano ime za komunistično stranko. Komunisti hočejo uničiti naše šole...«⁶² Naprej ni prišel, ker ga je profesor prekinil in mu ukazal, da sede. Stibiljev nastop, ki je bil v skladu z navodili, ki jih je dala Katoliška akcija svojim članom, je bil pri-

pravljen, ker je že pred uro dejal nekemu dijaku, da bo demonstracijo preprečil.⁶³ Sporočeno je bilo, da so dijaki 8. b razreda omenjene gimnazije ob 10. uri vstali in manifestirali z 1–2 minutnim molkom. Profesor za italijanščino je sporočil ravnatelju, da je bilo v 6. a razredu »...po tleh od vrat do mize nasutih polno papirčkov v jugoslovanskih narodnih barvah. Tudi na mizi je bila lepo odmerjena proga papirja v modro, beli, rdeči barvi...«⁶⁴ Ravnateljstvo ni bilo več kos položaju in je zato prosilo prosvetni oddelk Visokega komisariata, da »...izposluje pri Kraljevi kvesturi, da bosta za čas pouka v poslopju navzoča vsaj dva tajna policista, izmed katerih naj bi vsaj eden znal slovenski...«⁶⁵ Naslednjega dne je ravnateljstvo poročalo Visokemu komisariatu, da se »...komunistična akcija na šoli... nadaljuje« in da so bile v 5. a, 6. a in 7. a razredu slike kralja in duceja pomazane s črnolilom in obmetane z žvečenim papirjem. Na koncu precej obširnega poročila o dogodkih, prosi Visoki komisariat »...odločitve o ukrepih, ki so potrebni, da se to podtalno delovanje komunizma zatre.«⁶⁶ Ultimat prosvetnega oddelka Visokega komisariata, da bo 6. a razred izključen, če se v 48 urah ne javijo tisti, ki so pomazali slike kralja in duceja, ali pa da jih javijo drugi učenci, je ostal brez odgovora.

Tudi na III. moški realni gimnaziji je 1. december burno potekal. Ob 10. uri je bil v večini razredov izveden enominutni molk, v glavnem odmoru pa se je akcija nadaljevala. Dijaki so se zbrali v gornji avli in poskušali zapeti Hej Slovani. Prvi poskus je propadel zaradi intervencije profesorjev, končno pa so le prvo kitico odpeli do konca. Slišati je bilo tudi vzklike »Smrt fašizmu!«, »Živela Jugoslavija!«, »Živela svoboda!« in živo klice.⁶⁷

Dijaki so demonstrirali tudi na I. moški realni gimnaziji, vendar je bila prijavljena samo demonstracija v 7. b razredu.⁶⁸

Ko poroča ravnatelj II. ženske realne gimnazije prosvetnemu oddelku Visokega komisariata o vedenju učenk 1. decembra, se vidi, da hoče zmanjšati obseg akcije: »Ob 10^h so po nekaterih razredih nekatere učenke vstale, a na profesorjev poziv zopet sedle. Glede 5. a razreda sem slišal, da učenke pri italijanščini niso imele knjig na klopi; zaradi tega se je g. profesorica pritožila razredniku, na kar je on stopil v razred z vprašanjem: 'Ali ne boste sodelovale?' Učenke so odgovorile, da bodo. Nato se je pouk nadaljeval.«⁶⁹

Podobno poroča tudi ravnateljstvo uršulinske ženske realne gimnazije: »Ravnateljstvo sporoča, da 1. decembra mi bilo na zavodu nobenih demonstrativnih motenj. Vsi razredi so se vedli korektno, le v 4. b razredu so nekatere učenke poizkusile motiti pouk matematike...«⁷⁰

SKOJ in mladinska OF sta organizirali demonstracije tudi na ljubljanskem učiteljskišču, ki je bilo že zaradi predvojne politike vladajočega režima, ki je omogočal vpis na ta zavod predvsem klerikalnim elementom, znano kot klerikalna trdnjava. Poročilo Katoliške akcije o dogodkih 1. decembra pretirava, ko piše, da se jim je posrečilo komuniste na učiteljskišču premagati. V resnici so naši aktivisti pridobili za nastop tudi politično nasprotno dijake. Vendar je bil tu oster boj, ker je v štirih razredih, ki so bili prijavljeni, da so demonstrirali,⁷¹ od 164 dijakov in dijakin vstalo 77.

Množična demonstracija je bila tudi na Državni tehniški srednji šoli, zaradi česar je bilo izključenih več razredov v celoti.

Že istega dne je prosvetni oddelek Visokega komisariata zahteval od ravnateljstev šol podrobna poročila o demonstracijah, naslednjega dne pa so vse šole dobile okrožnico, ki določa, »...da se kaznujejo z izključitvijo za eno šolsko leto... učenci, ki so se udeležili demonstracij celotnega razreda s tem, da so skupno vstali dne 1. decembra, s pristavkom, da ne bodo mogli prestopiti na drug zavod v pokrajini.«⁷² V zvezi s tem so bile takoj uvedene preiskave. Vsakemu demonstrantu je bilo zastavljeno vprašanje: »Ali ste se 1. decembra udeležili demonstracij s tem, da ste skupno vstali in demonstrirali z molkom?« Mnogi odgovori na to vprašanje dokazujejo zrelost in predanost našega dijaštva Osobodilni fronti. Tako so na primer dijaki 8. b razreda IV. moške realne gimnazije, ne da bi se bali posledic, skoraj enako odgovorili: »Sem vstal, demonstriral z molkom in se tudi zavedal, kaj to dejanje pomeni.«⁷³ Zaman so si prizadevali, da bi mladinci izdali pobudnike in voditelje akcije.

Visoki komisar za Ljubljansko pokrajino je 5. decembra izdal odlok, ki določa, da se Državna dvoletna trgovska šola zaradi množičnih demonstracij 1. decembra zapre za nedoločen čas.⁷⁴ Iz seznamov v šolskem letu 1941/42 izključenih dijakov, ki so jih sredi maja 1942 poslala ravnateljstva srednjih šol IV. oddelku Visokega komisariata, se vidi, da je bilo ob tej priliki izključenih samo z ljubljanskih gimnazij 89 dijakov. Izklju-

čitve so bile odvisne tudi od ravnateljev, profesorjev in moči profesorske OF, kako so zagovarjali dijake, da bi jih čim več rešili.

Mladinska OF je po teh izključitvah sredi decembra z letakom protestirala proti temu: »Slovenska mladina je skupno z vsem slovenskim narodom tudi letos praznovala 1. december ter manifestirala z dvominutnim molkom po šolah svoja narodna čustva. Okupatorji pa so »uradno« ugotovili manifestacijo samo v nekaterih razredih in zaradi tega študente iz teh razredov izključili. Slovenska mladina odločno protestira proti takemu postopanju in sicer prvič zaradi tega, ker so okupatorji porabili priliko splošne narodne manifestacije za to, da naše šole zapirajo, drugič pa zaradi tega, ker so si izbrali za žrtev samo nekaj razredov, čeprav je vsa slovenska mladina praznovala 1. december. Ta poskus razbijanja slovenske mladine bo ostal brez uspeha...« Na koncu poziva letak slovensko javnost, da protestira »...vedno in povsod proti postopnemu ukinjanju slovenskih šol in proti sistematičnemu zatiranju vsega, kar je slovensko.«⁷⁵

Ker sta bila na IV. moški realni gimnaziji izključena dva razreda (6. a in 8. b), je poslal šolski odbor Mladinske OF ravnatelju protestno pismo z zahtevo, da sprejmejo oba razreda nazaj v šolo, sicer bodo organizirali splošno stavko. Ker na pismo ni bilo odgovora, je organizacija napovedala splošno stavko. Določenega dne so se začeli zbirati dijaki pred gimnazijo, večinomoma brez knjig. Zadnji hip je prišlo od višjih organov navodilo, naj ne izvedejo stavke. Šolski odbor je zbrane dijake obvestil o najnovejši direktivi. Večina se s tem ni strinjala in je zahtevala nadaljevanje stavke. Med tem časom pa so se pojavili karabinjerji, ki so začeli razganjati dijake. Manj odločni so šli v šolo, drugi pa so se razbežali. Stavka je bila sicer razbita, vendar je tega dne manjkala skoraj polovica dijakov.⁷⁶ V nekem razredu samo devet dijakov ni stavkalo. »Te je neki profesor v razredu ozmerjal s »slovensko vzajemnostjo« in jih celo uro izpraševal.«⁷⁷ se pritožuje klerofašistični list »Dokument«.

Izključitvam je sledila akcija za ponoven sprejem izključenih dijakov v šole. Posebno težko je bilo staršem, ker so v vojnem času, ko je že tako vsega primanjkovalo, izgubili za leto dni še otroški dodatek. Vendar vsi protesti javnosti in peticije staršev, sestavljene na roditeljskih sestankih, pri italijanskih oblasteh niso zalegli. Prošnje

za ponoven sprejem v šolo, ki niso bile sestavljene tako, kot so želeli Italijani, so odbili. Le tisti dijaki, ki so v dokaz iskrenosti svojega obžalovanja prosili za sprejem v GILL, so se lahko vrnil v šolo. Večina dijakov pa je ta pogoj odklonila.

Val odpora kljub ostrim okupatorjevim ukrepom na srednjih šolah ni upadel. Dijaki so posebno nadaljevali z bojkotom fašističnega pozdrava. Tako je bil visoki komisar 11. decembra 1941 prisiljen ponovno opozoriti, »...da je rimski pozdrav v šolah strogo obvezen za učitelje in učence... Učenec, ki bi ga odrekel, bo kaznovan z izključitvijo za eno šolsko leto...«⁷⁸ Vsi ti ukrepi so bili neučinkoviti in dijaki so izkoristili vsako priložnost, da manifestirajo svoja narodna čustva in sovraštvo do okupatorja. Do novih množičnih demonstracij na šolah je prišlo ob obletnici Prešernovega rojstva in Cankarjeve smrti. Zopet so sledile nove kazni in izključitve.

Za 1. december je Akademski odbor OF proglasil bojkot predavanj, ki je uspel kot 29. oktobra. O uspehu proslave 1. decembra je izdal Izvršni odbor OF 2. decembra 1941 komunike, v katerem je med drugim rečeno: »Uspela proslava 1. decembra in plebiscitarna praznота med sedmo ter osmo uro zvečer pomeni novo zmago slovenske narodne zavesti, novo zmago slovenske narodne discipline, novo zmago Osvobodilne fronte slovenskega naroda... Slovenski narod je manifestiral v duhu proglašanja Osvobodilne fronte, da si bo s svojo narodno osvoboditvijo zajamčil vse pravice, ki jih terja njegova narodna individualnost. Slovenski narod je manifestiral, da so odredbe OF edine odredbe, ki jih slovenske narodne množice izpolnjujejo zavestno in brez odlašanja in pomišljanja.«⁷⁹

5. JANUAR 1942

Ker je reakcija pripisovala uspehe plebiscitnih akcij dejstvu, da je OF izbrala dneve, ki »vlečejo«, se je vodstvo OF odločilo, da napove novo plebiscitno akcijo za dan, ki mi vezan na narodno tradicijo in tako dokaže, da ima ljudstvo v resnici na svoji strani. Tako je OF določila 3. januar 1942 kot spominski dan na žrtve osvobodilne vojne, ki so padle v letu 1941. Istočasno je bil 3. januar posvečen vsem tistim, ki so bili v okupatorjevih zaporih in taboriščih ter tistim, ki so bili preseljeni z rodne grude.

Neposredno pobudo za komemoracijo sta dala tržaški in ljubljanski proces. V tržaškem procesu, ki je trajal od 1. do 14. de-

Prazen Prešernov trg zaradi prestavitve policijske ure
(Foto dr. J. Prešeren)

cembra 1941, je bilo na zatožni klopi 72 ljudi. Pet obsojencev, ki niso bili pomiloščeni, je bilo 15. decembra ustreljenih. Na ljubljanskem procesu pa so Italijani 16. decembra 1941 obsodili na smrt 6 borcev Krimskega bataljona, med njimi tudi komandanta polbataljona poročnika Ljuba Šercerja, ki je vodil napad na Lož. Smrtna kazen je bila izvršena 22. decembra pri Strahomeru v bližini Tomišlja. Italijani sami poročajo, da so obsojenci pred smrtjo vzklikali: »Smrt fašizmu, živel Stalin, živel Sovjetska Rusija, živel svoboda, živel slovenski tovariši.«⁸⁰ Italijani se jih niso upali pokopati na kraju, kjer so bili ustreljeni, ampak so jih odpeljali v Tržič v Italijo. Na kraj ustrelitve so aktivisti Osvobodilne fronte položili šest vencev z zastavo, ki so jih Italijani raztrgali in pošteptali.⁸¹ Na istem mestu so Italijani našli tudi tri tipkane lističe z gesli narodnoosvobodilnega boja in gesli, ki poveljujejo padle junake.⁸² Še preden je OF pozvala ljudstvo h komemoraciji, se je na zidovih pojavilo Šercerjevo ime, ljubljanske ulice pa so bile polne trosilnih lističev, posvečenih žrtvam ljubljanskega procesa. Aktivisti Osvobodilne fronte iz Most so po izvršeni smrtni obsodbi nad Šercerjem in tovariši z meter velikimi črkami prepleskali ograjo tovarne kleja in sedanjega Gradisa z napisom: »Smrt fašizmu — svobodo narodu! — Kri za kri! — Slava tovarišem Šercerju, Kogoju...« Na vsa cestna križišča so na električne žice obesili slovenske zastave s črnim trakom.⁸³

Tako kot za prvi dve akciji, je tudi sedaj pozval Izvršni odbor OF prebivalstvo z letakom h komemoraciji in odredil, da »v spomin slovenskih žrtev ne sme biti 3. januarja med sedmo in osmo uro zvečer noben Slove-

*nec niti na ulici, niti v javnem lokalu, gledališču ali kinu.*⁸⁴

Ljubljana je množično sodelovala v akciji kot že dvakrat poprej. Boris Kidrič je poročal, da je stvar »...krasno uspela. Vse ljubljanske ulice so bile posute s slov. zastavicami s črnim žalnim robom, s pozivi Izvršnega odbora in s črno obrobljenimi listki z imeni Šlandra in Šercerja. ... Židovi popisani z imeni Šlandra in Šercerja. Med sedmo in osmo so bile ulice, lokali in gledališča — prazni. Stvar je bila nov plebiscit za OF. Pobožni kristjani so bili tako prevzeti, da so ponekod v spomin padlim žrtvam okupatorskega terorja med uro odsotnosti z ulic žgali po hišah in stanovanjih sveče. Ljudje so ulice zapuščali že ob pol sedmih. Pred »Evropo« je bila zbrana množica in čakala na tramvaj, da bi prišla domov ob pravem času. Karabinjerji so s silo izpraznili tramvaje. Nato je pričelo po ulicah vse teči domov.»⁸⁵

Tudi poročilo poveljstva karabinjerjev XI. armadnega zbora priznava, da je akcija uspela. »Prebivalstvo zvesto izpolnjuje navodila, ki jih izdaja komunistični propagandni odbor z letaki, tajnimi dopisi in periodičnimi publikacijami, kakor je znani »Slovenski poročevalec«. Manifestacija, ki jo je odredila Osvobodilna fronta za 3. t. m., je v celoti dosegla svoj namen. Prebivalstvo se je med 19. in 20. uro kompaktno umaknilo iz javnih lokalov in ulic. Isti dan so mašili tudi številne letake z napisom: »Slava padlim za Slovenijo!« in druge⁸⁶ s prevratno propagandno vsebino.»⁸⁷

V noči na 4. januar so meznanci na Ježici prerezali 35 brzojavnih in telefonskih žic ter tako prekinili telefonsko zvezo Ljubljana—Ježica.⁸⁸ Okrog 19.30 ure 3. januarja so meznanci vrgli pred hišo v Pokopališki ulici št. 5 (Moste) dve petardi, ki sta se brez posledic razpočili sredi ceste.⁸⁹ Istega dne ob 14.10 je neznanec poklical po telefonu centralo vojašnice Viktorja Emanuela III. (Belgijska) ter pet minut politično prepričeval in psoval telefonista in oficirja pri telefonu. Na intervencijo vojaške centrale civilna telefonska centrala ni hotela dati informacij o neznanem propagandistu.⁹⁰

Tudi za 3. januar je okupator povečal pozornost. Patrulje so ustavljale in preiskovale sumljive osebe in vdirale v stanovanja in delale hišne preiskave. Več oseb so aretirale zaradi kršitve policijske ure, nekaj pa zaradi širjenja letakov.⁹¹ Vojaška patrulja je tako 3. januarja ob 8.30 uri za-

lotila dijaka Feliksa Zajca, ki je na steno podvoza v Zalogu lepil jugoslovanske zastavice. Ko je zagledal patruljo, je zbežal. Vojaki so streljali za njim, ga ranili, ujeli in predali karabinjerjem v Zalogu.⁹² Srednješolska mladina je pred božičnimi počitnicami počastila dan žrtev s kratkimi govori in enominutnim molkom v glavnem odmoru.⁹³

Akcija za žrtvami okupatorjevega terorja ni bila enkratna. Ljudstvo je spoštovalo tiste, ki so žrtvovali svoje življenje za svobodo in ves čas vojske prinašalo cvetje, vence in prižigalo sveče na grobovih padlih. Na grobovih talcev in drugih žrtev so se zbirale velike množice ljudstva, ki se je poklonilo spominu padlih, istočasno pa demonstriralo proti okupatorjevemu nasilju. Tako, kot so se na grobovih talcev v Ljubljani zbirali Ljubljančani, je ljudstvo Gorenjske obiskovalo morišče v Dragi pri Begunjah. Za grobove v Dragi pravi neko poročilo, da so jih prvotno obiskovali »... le posamezni svojci usmrčenih in deloma tudi drugi, ki so slučajno prišli v dolino Drage. Zadnje čase pa prihajajo na morišče po vsaki usmrtitvi, zlasti pa ob nedeljah in praznikih, cele karavane iz raznih krajev Gorenjske. Prinašajo vence in cvetje na grobove in prižigajo sveče.»⁹⁴

Plebiscitnim akcijam se je s svojimi nameni pridružila tudi reakcija, ki pa v nobeni ni prišla do veljave. Po vsaki akciji je v svojih »ilegalnih« glasilih pisala o izvedbi ter si prilaščala uspehe Fronte. V članku »Višek cinizma«, ki ga je objavil Slovenski poročevalec januarja 1942, je Boris Kidrič razkrinkal »jugoslovene«, ki so bili odgovorni za aprilski zlom, v času oboževanega boja proti okupatorju pa razbijali enotnost slovenskega ljudstva ter hinvasko napadali Osvobodilno fronto. Ko govori o pisanju listov »Naprej zastava Slave« in »Zarja svobode«, pravi med drugim: »Višek cinizma je posvetiti celo stran Draži Mihailoviću, o katerem gospoda dobro ve, da je netil bratomorno vojno v korist Nemcem in Nediću, niti z besedico pa ne omeniti junaških slovenskih partizanov. Višek cinizma je pisati o proslavi 1. decembra, a ne povedati, da jo je odredila, organizirala in izvedla OF. Višek cinizma in groboskrunstvo je pisati o narodnem junaku Šercerju in njegovih junaških tovariših, a zavestno zamolčati, da so bili partizani, hkrati pa potvarjati njihove zadnje vzklike... Poznamo vas, gospoda! Protislovenski in protiljudski ste! Pa tudi proti slogi in enotnosti narodov Jugoslavije ste! Kdor je za

enotnost in slogo narodov Jugoslavije, za njihovo bratsko sožitje v sedanjosti in bodočnosti, ta je za herojsko partizansko vojsko, ki edina druži narode Jugoslavije.«⁹⁵

Na tem mestu je treba omeniti propadel poskus reakcije, da bi v Ljubljanski pokrajini v sodelovanju z Italijani organizirala 26. januarja 1942 podobno akcijo kot OF za 3. januar. Z letaki so pozivali prebivalstvo, naj 26. januarja med sedmo in osmo uro zvečer »v počastitev žrtev komunističnih razbojnikov« zapusti ulice in javne lokale. Toda »v celi Ljubljanski pokrajini so ljudje, dobro vedoč, da so te »žrtev« ljudje, ki jih je slovenski narod obsodil in izpljunil, napolnili ulice in javne lokale, da pokažejo svoj prezir do teh »žrtev« kot tudi organizatorja tega »praznika«. Okupatorji so hoteli s silo: z nasilnim zapiranjem lokalov, streljanjem, pretepi in aretacijami, odvzemanjem legitimacij itd. doseči svoj namen...«⁹⁶

»Slovenski poročevalec« piše, da se je ta zamisel porodila v glavi Avgusta Praprotnika.⁹⁷ V strahu pred represalijami OF in ker mi bila prepričana v uspeh, ni reakcija v nobenem od svojih glasil napovedala akcije. Ko pa je akcija propadla, se je umaknila, naprtla meuspeh Italijanom in pisala, da sta Ljubljančane »...začela vežbati v »disciplini« OF in italijanska okupatorska oblast.«⁹⁸

7. FEBRUAR 1942

Tri važne obletnice v mesecu februarju, vezane na borbena tradicija kmečkih puntov (15. februar — dan Gubčeve smrti), ljudsko in slovensko politiko pesnika Franceta Prešerna (8. februar — dan Prešernove smrti) in zavezniško sovjetsko Rdečo armado (23. februar — dan ustanovitve Rdeče armade), so vplivale na sklep Izvršnega odbora OF, da je proglasil 7. februar 1942 za slovenski narodni praznik vseslovenske vzajemnosti.

Na proslavo je pozval Izvršni odbor OF z letakom, ki govori o pomenu teh treh obletnic in odreja, da ta dan »ne sme biti med 7. in 8. uro zvečer noben Slovenec niti na ulici, niti v javnem lokalu, niti v gledališču ali kinu.«⁹⁹

Grazioli je uresničil grožnje, ki jih je po prvi plebiscitni akciji izrekel na seji konzulte 5. novembra 1941, da bo prihodnje take akcije preprečil s tem, da bo policijsko uro prestavil na zgodnejši čas. 6. februarja 1942 je bila Ljubljana preplepljena z velikimi lepaki, ki so oznanjali, da bo policijska ura v dneh od 7. do 16. fe-

bruarja že od 17.30 (prej je bila ob 20.30) do 6.30 zjutraj.

S tem da je italijanski okupator prestavil policijsko uro za tri ure nazaj, je sicer preprečil izvedbo plebiscitnega dela akcije, hkrati pa je priznal, da je brez moči proti Osvobodilni fronti.

Ljubljana je, kakor je zapisal »Slovenski poročevalec«, z navdušenjem sprejela odredbo Izvršnega odbora OF, da proslavimo 7. februar. »...Ljubljana se je pričela pripravljati, da manifestira tudi na zunaj svojo ljubezen do bratskega ruskega naroda, do njegove hrabre Rdeče armade ter da javno počasti svojega največjega pesnika, ki je prvi gledal na slovanstvo z naprednega in pravičnega stališča. Ulice in hiše so bile vsak dan popisane s parolami: Živela SSSR, Živela OF, Živel Timošenko, Živel Stalin, Živeli slovenski partizani, Smrt fašizmu, Živela slovenska skupnost, Slovan, na plan! Po zidovih so bili... celi Prešernovi stih: »Največ sveta otrokom sliši Slave!« — Ni bilo hiše in koticke, kjer ne bi bilo napisu SSSR in OF in njenega znaka. Slovenske zastavice so bile v teh dneh raztresene na stotine tisoč, nalepljene na šipe, na vrata, na žlebove, obešene na drevje... Čeprav so okupatorji nagnali vse svoje ljudi na ceste in ulice, da preprečijo izvedbo proslave, ni vse to nič pomagalo. Četudi so streljali na tiste, ki so pisali,¹⁰⁰ in vso noč in ves dan brisali in praskali po zidovih ter prisilili hišnike in hišne lastnike¹⁰¹ ter tudi mimoidoče pasante z napetim orožjem v roki, da so brisali napise in pobirali zastavice in letake,¹⁰² so bili še isti dan novi, še lepši napisi, še več novih zastavic. Vse to se je stopnjevalo vsak dan... Na dan 7. februarja je bilo največ napisov, drevje je bilo okrašeno s slovenskimi partizanskimi zastavicami. Po mestu so visele velike slovenske partizanske zastave (na Napoleonovem trgu, v Trnovem, na šišenski novi cerkvi, v Mostah in drugod).«¹⁰³

Radio Osvobodilne fronte¹⁰⁴ je posvetil Prešernovemu dnevu celo oddajo, ki je 7. februarja trajala tri četrt ure. Oddajo so spremljale partizanske pesmi, himna in Naprej zastava Slave. Na kraju oddaje se je govornik zahvalil fašističnim oblastem, ker so prestavile policijsko uro in tako omogočile prebivalstvu, da je poslušalo oddajo.¹⁰⁵

V soboto, 7. februarja je vladalo v šolah svečano razpoloženje. V razredih so visele okrašene Prešernove slike, dijaki so v odmorih peli narodne pesmi in imeli prilož-

mostne govore. Na učiteljišču proslav ni bilo, ker so ga Italijani že zjutraj obkolili in začeli s preiskavami. Ker je zato učiteljiščnikom odpadel pouk, so praznik še lepše proslavili. Napredni učiteljiščniki so se zbrali pred Prešernovim spomenikom in se z enominutnim molkom poklonili velike-mu pesniku. Nato so skupaj odšli na interno proslavo.¹⁰⁶

V nedeljo dopoldne 8. februarja na obletnico Prešernove smrti sta organizirala SKOJ in Mladinska OF polaganje vencev in šopkov na Prešernov spomenik, pred katerim se je zbrala velika množica mladine. Ljudje, ki so prihajali od maše iz frančiškanske cerkve in drugih delov mesta, so se zbirali v vedno večjem številu in bili veselo presenečeni nad dejanjem ljubljanske mladine. Italijanska straža pri spomeniku je telefonirala po pomoč. Kmalu so pridrveli fašisti, ki so se zagnali v množico, bili ljudi s puškinimi kopiti in streljali, da bi jih razgnali. Nato so se spravili nad vence in šopke, jih trgali, teptali in metali v Ljubljano. S tem so pokazali svojo kulturo, predvsem pa pokazali, da so bile njihove obljube o spoštovanju kulturnih tradicij slovenskega naroda le prazne fraze.¹⁰⁷

Plebiscitna akcija Osvobodilne fronte 7. februarja 1942 je bila zadnja. Nadaljnje akcije bi preprečili Italijani s prestavitvijo policijske ure, nedvomno pa bi predstavljala veliko oviro tudi ograditev Ljubljane z žico, februarja 1942, in njena razdelitev na 14 med seboj z žičnimi ovirami ločenih sektorjev. Nadaljevanje takih akcij tudi ni bilo več potrebno, ker je bil dosežen glavni namen, pokazati trdnost in enotnost slovenskega ljudstva v Osvobodilni fronti. Lahko bi postale, če bi bile pogostejše, že formalnost in ne bi imele zaželenega učinka niti na okupatorja niti na prebivalstvo.

Spomladi 1942 tudi ni šlo več za mobilizacijo množic v OF, ki je bila v glavnem že izvedena, ampak je bilo treba okrepitev oboroženo pest slovenskega naroda, mobilizirati čimveč sil za predstoječo pomladansko partizansko ofenzivo.

OPOMBE

1. Poročilo obveščevalnega odseka poveljstva divizije Isonzo, dne 30. novembra 1941, Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI. knjiga I, dok. 198. (V bodoče citiram Zbornik.) — 2. Letak v Muzeju NO v Ljubljani. — 3. Slovenski poročevalec, leto II. št. 23, dne 1. novembra 1941, ponatis, str. 173. — 4. Brzjoavka kvestorja Mesane z dne 26. oktobra 1941, Arhiv IZDG, CCRR

Gruppo. — 5. Zima Vrščaj, Tihe akcije, Ljubljana v ilegali II. del, rokopis. — 6. Petnajst-dnevno poročilo poveljstva karabinjerjev XI. armadnega zbora, dne 7. novembra 1941 poveljstvu II. armade o političnem in vojnem položaju; Zbornik VI/1, dok. 189. — 7. Glej ponatis Slovenskega poročevalca, str. 314, opomba št. 200. 8. Jutro št. 261, dne 7. novembra 1941. — 9. Poročilo komande Gruppo CCRR (Compagnia interna) Visokemu komisariatu, dne 29. oktobra 1941, Arhiv IZDG, VK fasc. 3/I. — 10. Poročilo komande oddelka poštnotelegrafske milice Kraljeve kvesture, dne 30. oktobra 1941, Arhiv IZDG, RQ fasc. 8/II. — 11. Štefka Bulovec, Drobn tisk, Ljubljana v ilegali II. del, rokopis. — 12. Zapisnik razgovora bivših članov borbene grupe v Trnovem z dne 28. marca 1956 v IZDG. — 13. Slovenski poročevalec, leto II. št. 23, dne 1. novembra 1941, ponatis, str. 177; Slovenski akademik in srednješolec, št. 9, dne 2. novembra 1941. — 14. Zastavo sta obesila študenta gradbene fakultete Janez Vipotnik in Dušan Grum. Glej Napredni ljubljanski študentje v narodnoosvobodilni borbi 1941–1945. Elaborat v arhivu CK ZKJ Arhiv CK LMJ/57; prepis v arhivu CK ZKS. — 15. Izjava Jožeta Stroparja, dne 2. februarja 1961 v IZDG. — 16. Glej opombo št. 9. — 17. Jutranje poročilo Kraljeve kvesture, dne 30. oktobra 1941 Visokemu komisariatu, Arhiv IZDG, neurejen arhiv VK. — 18. Poročilo poveljstva divizije Isonzo sredi novembra 1941 o partizanski aktivnosti v mesecu oktobru in v začetku novembra, Zbornik VI/1, dok. 192. — 19. Glej op. št. 13. — 20. Glej op. št. 9. — 21. Glej op. št. 9. — 22. Alenka Nedog, Razvoj mladinskega gibanja v Sloveniji med narodnoosvobodilnim bojem, Priročnik za mlade aktiviste, Ljubljana, 1959, št. 1, str. 58. — 23. Slovenski poročevalec, leto II., št. 22, dne 24. oktobra 1941, ponatis, str. 167. — 24. Zaslisanje dijaka Pavla Ciglarja v šoli 28. maja 1941, Arhiv IZDG, fasc. 329. — 25. Poročilo ravnateljstva IV. moške realne gimnazije IV. oddelku Visokega komisariata, dne 6. oktobra 1941, Arhiv IZDG, fasc. 329. — 26. Izjava Boga Gorjana v IZDG. — 27. Izjava Ančke Vovkove v IZDG. — 28. Letak v arhivu CK ZKS, fasc. Partijski letaki iz leta 1941. — 29. Letak v arhivu CK ZKS, fasc. Partijski letaki iz leta 1941. — 30. Slovenski akademik in srednješolec, št. 9, dne 2. novembra 1941. — 31. Prav tam. — 32. Glej Slovenski poročevalec, leto II. št. 23, dne 1. novembra 1941, ponatis, str. 177. — 33. Slovenski poročevalec, leto II. št. 23, dne 1. novembra 1941, ponatis, str. 171. — 34. Mišljen je ing. Črtomir Nagode, voditelj skupine »Stara pravda«. — 35. Poročilo Centralnega komiteja KPS, dne 5. decembra 1941 Centralnemu komiteju KPJ. Original v arhivu CK ZKJ, št. 440, prepis v arhivu CK ZKS. — 36. Slovenski poročevalec, leto II. št. 24, dne 8. novembra 1941, ponatis, str. 180. — 37. Letak v rokopisnem oddelku NUK, B II 2345. — 38. Glej op. št. 56. — 39. Dokument št. 3 (deponiran v NUK 17. nov. 1941) v rokopisnem oddelku NUK, B II 2036. »Dokument« je s podpisom Slovenska narodna akademska mladina izdajala najbolj zagrizena belogardistična reakcija na univerzi in srednjih šolah. — 40. Letak v Muzeju NO v Ljubljani. — 41. Letak v rokopisnem oddelku NUK B 2327. — 42. Brzjoavke v arhivu IZDG, XI. CA, fasc. 656/III. — 43. Robottijeva brzjoavka podrejenim enotam, Arhiv IZDG, XI. CA, fasc. 656/III. — 44. Brzjoavka Emilia Graziolija, Arhiv IZDG, fasc. 656/III. — 45. Brzjoavka Emilia Graziolija poveljstvu divi-

zije Granatieri di Sardegna, dne 30. novembra 1941, Arhiv IZDG, XI. CA, fasc. 656/III. — 46. Navodila komandanta Compagnie interne XIV. bat. CCRR »Milano«, dne 29. novembra 1941 vsem podrejenim karabinjerskim postajam, Arhiv IZDG, CCRR, fasc. 177/I. — 47. Glej citirano poročilo Centralnega komiteja KPS Centralnemu komiteju KPJ, dne 5. decembra 1941. — 48. Jutranje poročilo Kraljeve kvesture Visokemu komisariatu, dne 2. decembra 1941, Arhiv IZDG, VK, fasc. 5/I. — 49. Slovenski akademik in srednješolec, št. 18, dne 5. decembra 1941. — 50. Iz arhiva Katoliške akcije. — 51. Poročilo Centralnega komiteja KPS iz druge polovice decembra 1941 Centralnemu komiteju KPJ; original v arhivu CK ZKJ, prepis v arhivu CK ZKS. — 52. Glej op. št. 35. — 53. Marica Čepe, Ljubljana, ustni vir. — 54. O dogodku pri Tromostovju poročajo številni italijanski dokumenti: Poročilo poveljstva XIV. bataljona CCRR »Milano«, dne 2. decembra 1941 Glavnemu poveljstvu CCRR v Rimu in poveljstvu CCRR II. armade (CCRR, fasc. 155); poročilo poveljstva Compagnie interne XIV. bat. CCRR »Milano«, dne 1. decembra 1941 Visokemu komisariatu, Kraljevi kvesturi itd. (CCRR, fasc. 155); Jutranje poročilo Kraljeve kvesture, dne 2. decembra 1941 Visokemu komisariatu (VK, fasc. 5/I); Brzjojavka Emilia Graziolijska, dne 1. decembra 1941 notranjemu ministru v Rimu (neurejen arhiv VK) in druga. — 55. Ukaz komandanta XI. armadnega zbora, dne 8. decembra 1941 podrejenim enotam o ukrepih zaradi napada na most pri Preserju; Zbornik VI/1, dok. 201. — 56. Italijani so v teh dnevih gotovo aretirali več ljudi, saj jih je vojaško vojno sodišče (Tribunale militare di guerra) samo v januarju in februarju 1942 obsodilo 8 zaradi sodelovanja v akcijah za 1. december: 3. jan. 1942 je bila Antonija Osterman iz Ljubljane obsojena na eno leto zopora, ker so 30. novembra 1941 našli pri njej dva paketa letakov, ki jih je razširjala po hišah v Beethovnovi ulici. Letaki so pozivali Slovence, naj se udeležijo manifestacije 1. decembra 1941. (TMG, fasc. 521/210). 28. januarja 1942 je bil obsojen Janez Nedog iz Ljubljane zaradi mladoletnosti le na 2 leti in 2 meseca zopora, ker je 30. novembra 1941 na Celovski cesti pisal na zid geslo OF (TMG, Vol 2/1942). 12. februarja 1942 pa so bili obsojeni Ljubljančani Franc Hribernik, Pavel Rozman in Jože Novak na 8 let zopora, Jože Verčan na 4 leta in 4 mesece, Stanislav Leder na 4 leta, Marija Jarc pa na 2 leti zopora. Aretirani so bili v zadnjih dneh novembra 1941, ker so pripravljali in razširjali letake za manifestacijo 1. decembra (TMG, fasc. 269-12, 521-12). — 57. Brzjojavka Emilia Graziolijska, dne 1. decembra 1941 notranjemu ministru v Rimu, Arhiv IZDG (neurejen arhiv VK). — 58. Iz arhiva Katoliške akcije. — 59. Slovenska dijaška zveza je bila ekspozitura Ehrlichovih stražarjev na srednjih šolah. — 60. Dokument št. 5 v rokopisnem oddelku NUK, B II 2036. — 61. Poročilo ravnatelja IV. moške realne gimnazije, dne 28. novembra 1941 IV. oddelku Visokega komisariata in Kraljevi kvesturi. — 62. Zapisnik o zaslišanju učenca VII. b razreda Borisa Stibilja, Arhiv IZDG, fasc. 329. — 63. Zapisnik zaslišanja dijakov VII. b razreda, Arhiv IZDG, fasc. 329. — 64. Poročilo ravnateljstva IV. moške realne gimnazije, dne 1. decembra IV. oddelku Visokega komisariata — Arhiv IZDG, fasc. 329. — 65. Prav tam. — 66. Poročilo ravnateljstva IV. moške realne gimnazije, dne 2. decembra 1941 IV. oddelku Visokega komisariata o incidentih

2. decembra, Arhiv IZDG, fasc. 329. — 67. Izjava Vladimirja Fajfarja v IZDG; Poročilo ravnateljstva III. moške realne gimnazije, dne 2. decembra 1941 IV. oddelku Visokega komisariata, Arhiv IZDG, fasc. 316. — 68. Poročilo ravnatelja I. moške realne gimnazije, dne 1. decembra IV. oddelku Visokega komisariata, Arhiv IZDG. — 69. Poročilo ravnatelja II. ženske realne gimnazije, dne 2. decembra 1941 IV. oddelku Visokega komisariata, Arhiv IZDG. — 70. Poročilo ravnateljstva uršulinske ženske realne gimnazije, dne 5. dec. 1941 IV. oddelku Visokega komisariata, Arhiv IZDG. — 71. Zapisnik izredne seje vsega učiteljskega zbora na državni učiteljski šoli v Ljubljani, dne 5. decembra 1941, Arhiv IZDG. — 72. Okrožnica IV. oddelka Visokega komisariata, dne 2. decembra 1941, Arhiv IZDG. — 73. Zapisnik o zaslišanju učencev VIII.b razreda, Arhiv IZDG, fasc. 329. — 74. Okrožnica IV. oddelka Visokega komisariata, dne 3. dec. 1941 ravnateljstvom vseh srednjih in učiteljskih šol, Arhiv IZDG, fasc. 316. — 75. Letak v arhivu CK ZKS, fasc. Partijski letaki iz leta 1941. — 76. Glej Historiat IV. državne gimnazije v Ljubljani v letih 1941—1945 v IZDG. — 77. Dokument št. 5 v rokopisnem oddelku NUK, B II 2056. — 78. Okrožnica IV. oddelka Visokega komisariata, dne 11. decembra 1941, Arhiv IZDG, fasc. 316. — 79. Slovenski poročevalec, leto II. št. 28, dne 5. decembra 1941, ponatis str. 203. — 80. Slovenski poročevalec, ponatis, str. 358, op. 272. — 81. Slovenski poročevalec, leto II. št. 32, dne 30. decembra 1941, ponatis, str. 235. — 82. Sporočilo karabinjerjev (Compagnia Lubiana Est), dne 25. decembra 1941 Kraljevi kvesturi, Arhiv IZDG, RQ, fasc. 8/II. — 83. Jože Mekinda, Osvobodilna fronta v Mostah, Moščanska kronika, Ljubljana 1958, leto II., št. 1, str. 5. — 84. Letak v Muzeju NO v Ljubljani. — 85. Poročilo Borisa Kidriča Centralnemu komiteju Komunistične partije Jugoslavije, dne 7. januarja 1942 o političnem položaju. Zbornik VI/2, dok. št. 3. — 86. V rokopisnem oddelku NUK so naslednji letaki in trosilni lističi, ki so jih širili za 3. januar: osrednji letak IOOF za 3. januar, Slava Ljubu Šercerju!, Slava padlim slovenskim borcem!, Slava Slavku Šlandru!, Slava žrtvam!, V boj! Na delo za svobodo!, Slava borcem za svobodo!, Slava Šercerju in tovarišem! OF, Za svobodo v Osvobodilno fronto! Smrt fašizmu! Ven z okupatorji! (Štefka Bulovec, Drobnji tisk, Ljubljana v ilegali II., rokopis). — 87. Poročilo poveljstva karabinjerjev XI. armadnega zbora, dne 7. jan. 1942 o položaju v Ljubljanski pokrajini, Zbornik VI/2, dok. št. 129. — 88. Poročilo Kraljeve kvesture, dne 5. januarja 1942 Visokemu komisariatu, Arhiv IZDG, VK, fasc. 5/II a. — 89. Poročilo poveljstva XIV. bataljona CCRR »Milano«, dne 4. januarja 1942 Visokemu komisariatu, Arhiv IZDG, VK fasc. 3/II a. — 90. Kronološki pregled dogodkov v Ljubljani v prvi polovici 1942. leta, Letopis Muzeja narodne osvoboditve, Ljubljana 1958, letnik II., stran 266. — 91. 2. januarja ob 18. uri so karabinjerji v Trnovem aretirali študenta tehnike Franca Ivanska, pri katerem so našli številne jugoslovanske zastavice z napisom Šercer-Šlander. (Poročilo notranje čete XIV. bataljona CC RR dne 3. januarja 1942. leta nadrejenim organom v arhivu IZDG, CCRR, fasc. 253/II). 27. januarja 1942 ga je vojaško sodišče II. armade obsodilo na 2 leti zopora (TMG, Vol. 2/1942). Iste dne ob 23. uri so v Kosezah aretirali raznašalko časopisov Alojzijo Pirtovšek, pri kateri so dobili enake letake. (Isti vir.) — 92. Brzjojavka

poveljstva divizije Granatieri di Sardegna, dne 5. januarja 1942, Arhiv IZDG, CCRR, fasc. 253/II. — 93. Mlada Slovenija, leto I., štev. 4–5, januar 1942, ponatis, Ljubljana 1946, str. 52. — 94. Poročilo orožniške postaje v Begunjah, dne 14. aprila 1942 orožniškemu okrožju v Radovljici o manifestaciji slovenskega prebivalstva na okupatorskem morišču v Dragi na Gorenjskem, Zbornik VI/2, dok. 157. — 95. Slovenski poročevalec, leto III. št. 4, z dne 24. januarja 1942. — 96. Mlada Slovenija, leto II., št. 3–4, z dne 10. februarja 1942, ponatis str. 51–52. — 97. Slovenski poročevalec, leto III., štev. 6, dne 8. februarja 1942. — 98. Dokument, leto II., št. 6, dne 30. januarja 1942 v rokopisnem oddelku NUK, B II. 2056. — 99. Letak v Muzeju NO v Ljubljani. — 100. 6. februarja zvečer je italijanska patrulja v Čampovi ulici zasledovala neznanca, ki so na okno neke zasebne hiše risali znak SSSR. Pri tem so ustrelili 66-letno Marijo Peternel. (Jutranje poročilo Kraljeve kvesture z dne 7. februarja 1942 Visokemu komisariatu, Arhiv IZDG, fasc. 3/II a). — 101. Ljubljanske ulice so bile v tej akciji tako popisane, da je bil visoki komisar 8. februarja 1942 prisiljen izdati odlok, po katerem je bil »... vsak lastnik prizadete hiše, trgovine ali javnih obratov dolžan, da vsak dan poskrbi in to na vsak način pred 11. uro dopoldne, da se taki napisi in risbe odpravijo...« (Odred-

ba visokega komisarja, dne 8. februarja 1942, Arhiv IZDG, VK, fasc. 1a/II.) — 102. Poleg osrednjega poziva IO OF se deponirani v rokopisnem oddelku NUK še naslednji trosilni listki: Zastavica z zvezdo in tiskanim Prešernovim verzom: »Edinost, sreča, sprava k nam naj nazaj se vrnejo, otrok, kar ima Slava, vsi naj si v roke sežejo, da oblast in z njo čast ko pred spet naša bodo last!«; Živela enotnost slovanskih narodov! Živela borba za svobodo!; Naj zdrobe njih roke spone, ki jih še teže! (Štefka Bulovec, Drobni tisk, Ljubljana v ilegali II, rokopis). — 103. Slovenski poročevalec, leto III. št. 7, dne 14. februarja 1942. — 104. Pobudo za izdelavo tajne radijske postaje OF je dal Tone Tomšič že julija 1941. Prvič je Radio OF — »Kričač« oddajal 17. novembra 1941. Oddaje so bile vsak ponedeljek, sredo in petek zvečer po 15 minut. 5. aprila 1942 je bila zadnja oddaja, ker so Italijani pobrali prebivalstvu radijske sprejemnike. — 105. Oddaje Radia OF v arhivu IZDG, XI. CA, fasc. 774. — 106. Glej Mlada Slovenija, leto II., št. 5, dne 20. februarja 1942, ponatis, str. 57. — 107. Glej Slovenski poročevalec, leto III., št. 7, dne 14. februarja 1942; Mlada Slovenija, leto II., št. 5, dne 20. februarja 1942, ponatis, str. 57; Zapisnik razgovora bivših članov borbene grupe, ki je delovala v Trnovem v letih 1941–1942, 26. marca 1956 v IZDG.

TISKARNE V POMURJU

PREGLED TISKARN V MURSKI SOBOTI, LENDAVI, GORNJI RADGONI IN V LJUTOMERU

NIKICA BRUMEN

V Lendavi je delovala že v XVI. stoletju potujoča tiskarna. Sicer pa je dobilo Pomurje v primeri z ostalo Slovenijo tiskarne zelo pozno. Ustanavljali so jih predvsem iz gospodarskih in političnih težej.

Murska Sobota

Od Grünbaumove do Prekmurske tiskarne (25. dec. 1884 — 4. dec. 1946)

Prvi tiskar (1884–1898) v Murski Soboti je bil Marko Grünbaum. Verjetno se je priselil iz Keszthelya proti koncu l. 1884. Ohranjena je namreč knjižica¹ z naslovom:

PREDGA / 1883-ga leta Octobra 14-toga dnéva, / liki na sztotni szpoumenek / nastávlanya / Püczonszkoga Szpráviscsa czérkevnoga / drzsána po Czípott Rudolfi / püczonszkom farari. / I zkrátim dojpisüvanem prigode / püczonszke gmajne. / Vödána na sztroski poboyszoga gmajnara Kühar Stevana / Tesanovszkoga. / V Keszthelyi. / Stampana z pizskmi Grünbaum Márka. / 1884. / 20 str. M. 8°.

25. dec. 1884 je izšla v Murski Soboti poskusna številka časnika Muraszombat és Vidéke, da bi z njim širili madžarizacijo

v Prekmurju.² Natisnjena je bila na primitivnem ročnem tiskarskem stroju v Grünbaumovi tiskarni. Marko Grünbaum je imel »tiskarno« v svojem stanovanju v Szeredijevem dvorcu. Te hiše danes ni več. Na njenem mestu stoji poslopje, ki spada h gostilni pri Štajercu (prej Flisarjeva gostilna), Koeljeva ulica 3. Žid Grünbaum je bil tiskar in uslužbenec-dnevničar okrajnega sodišča v Murski Soboti.³ Vendar se je bolj posvetil izdajanju lista Muraszombat és Vidéke, magyar és vend nyelvü vegyes tartalmu hetilap [= Murska Sobota in okolica, madžarski in prekmurski tednik razne vsebine]. Faksimile poskusne številke je prinesel Muraszombat és Vidéke = MěV leta 1910. List je izhajal pod raznimi lastniki tiskarne vse do vključno avgusta 1919. Po 7. juliju 1889 je izhajal časnik samo še v madžarskem jeziku⁴ in je zato dobil tudi drugačne podnaslove.

Septembra 1891 se je Grünbaumova tiskarna preselila na Glavno ulico v Fujsovo hišo (prej dekliška šola III–VI),⁵ t. j. v sedanjo Titovo 21. Tukaj je imel Grünbaum tudi svojo papirnico. Bil je tiskar in izdajatelj, 1890–1891 pa celo urednik

lista MéV. (Dve številki MéV je uredil že leta 1888.) Razen MéV, pravil, cenikov in podobno v madžarščini in nemščini (glej gradivo v Studijski knjižnici v Murski Soboti) je natisnila Grünbaumova tiskarna še nabožne knjige:

MALI / KATEKIZMUS / za / katholicsánszke soule / posztávléno od Luttár Miklos / vucsitela / v / Gancsani /. 1888. / Stapano z-piszkmí Grünbaum Márka, v Szoboti. / 30 str. M. 8°.⁶

PREDGA / 1888-ga leta oktobra 28-ga dnéva / na den reformátzie / vu Battyándszkoj (püczonszkoj) Ev. czérkvi / Drzsána po / Czipott Rudolfi / dühovniki / vu 40-tom leti nyegove fararszke cseszti. / V-Szoboti (Muraszombat) / Stapano z piszkmi Grünbaum Márka. / 1888. / 13 str. 8°.⁷

MALI / KATEKIZMUS / za / katholicsánszke soule. / V-Szoboti. / Stapano z-piszkmí Grünbaum Márka. / 1891. / 32 str. M. 8°.⁸

ZGRÜNTÁVANYE Düsneveyszti. / (Gondos [: Grünbaum :] Márk, gyorssajtónyomása. Muraszombat 1896). (IV) str. M. 8°.⁹

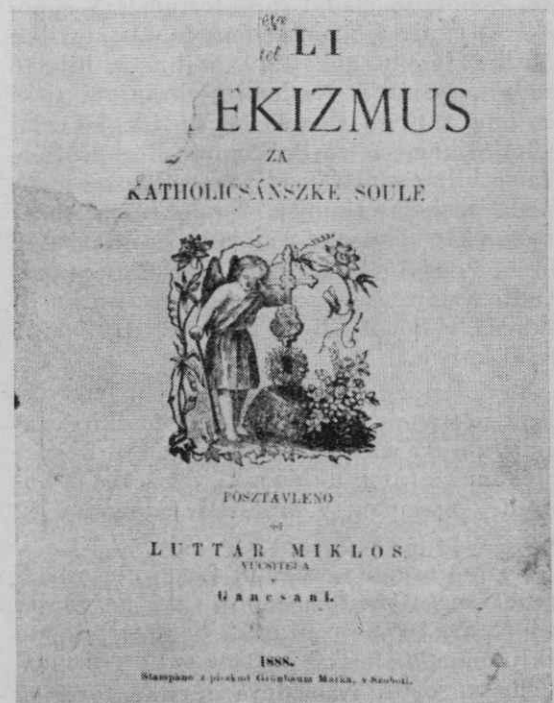
V začetku leta 1898 je prišel v Mursko Soboto nov tiskar Miksa Ujházi,¹⁰ prevzel tiskarno in do 13. nov. 1898 nastopal tudi kot izdajatelj MéV, ko ga je prevzela Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesület [= Madžarsko prosvetno društvo v Vendski krajini]. (Vendska krajina = Prekmurje.) Na tiskih najdemo ime tiskarja N. Hirschla, kar pa je isti Miksa Ujházi.¹¹ N. Hirschl je imel tiskarno še vedno na (sedanji) Titovi 21 (1898–1906). Leta 1904 je dopolnil črkovni material. Poleg ohranjenih ISKOLAI énekek [= Šolske pesmi], ki sta jih sestavila Jožef Pusztai in R. Takács, izdalo pa spet Madžarsko prosvetno društvo v Vendski krajini 1900 na 32 straneh,¹² in MéV je ponatisnil Nikolaj Hirschl še JÉZUS moje poželenje ali molitvena kniga . . . To je bilo 1898, ker je ‚dana tabla‘ od 1898 do 1970 (t. j. pregled praznikov). Pod kazalom na zadnji strani piše: ‚Natisz Hirschl N., v-Szoboti.‘ Letnice ni.¹³ Zanimiva je morda še Dühovni áldov ali molitvena kniga . . . Szprávléne po Czipott Gyürji. evangelitsanzske Hodoske fare dühovniki. Muraszombat 1901 / V-Szoboti 1901. Stapano z Hirschl N. piszkmi.¹⁴ Našteti tiski prav gotovo niso edini iz Hirschlove tiskarne. Dobro bi bilo zbrati v Pomurju vse prekmurske in preleške redkosti in jih shraniti.

Hirschlov naslednik je bil Ernest Balkányi, tiskar v Lendavi. V Murski Soboti je imel podružnico svoje tiskarne (1906- julij 1918). Ta je bila še zmerom na sedanji Ti-

tovi 21, vendar je imela že boljše stroje. O časniku so pisali, češ da ‚se tiska v Balkányijevi tiskarni pod vodstvom Barnabasa Erdössyja, kjer sta še vajenca Izidor in Heimi Hahn.‘¹⁵ Leta 1910 je izšel MéV za svojo 25-letnico v povečanem obsegu in prinesel zgodovino tednika MéV od začetka izhajanja.

Iz dobe 1906–1918 je nekaj ponatisov molitvenikov in nabožnih tiskov za Klekla,¹⁶ ki imajo ime tiskarja Balkányija in oba kraja tiskarne Alsólendva i Muraszombat, čeprav so nekatere stvari natisnili v slovenskem črkopisu kot Den Marijine zapuščenosti, Molitve za časa boja, Dar Marijinega lista ob priliki desetletnice (1914).¹⁷ Tednik MéV ima v impresumu: Nyomatott Balkányi Ernő gyorssajtóján, Muraszombatban [= natisnjeno na E. Balkányjevem brzotiskalnem stroju v Murski Soboti] vse do 7. jul. 1918. 28. šte. MéV z dne 14. jul. 1918 pa ima že: Nyomatott a Vendvidéki Könyvnyomda gyorssajtóján (tulajdonos: Muraszombati Takarékpénztár) Muraszombatban [= Natisnjeno na brzotiskalnem stroju v Vendskokrajinski tiskarni (lastnik: Murskosoško hranilnica) v Murski Soboti].

Bivša Balkányijeva tiskarna je torej sredi julija 1918 postala VENDVIDÉKI KÖNYVNYOMDA MURASZOMBATBAN [= Vendskokrajinska tiskarna v Murski Soboti].¹⁸ To tiskarno ima

Máli katekizmus iz Grünbaumove tiskarne v Murski Soboti 1888

Frühjahrs-Verzeichniss ... der Herrschaft Felső-Lendva
iz Grünbaumove tiskarne v Murski Soboti 1890

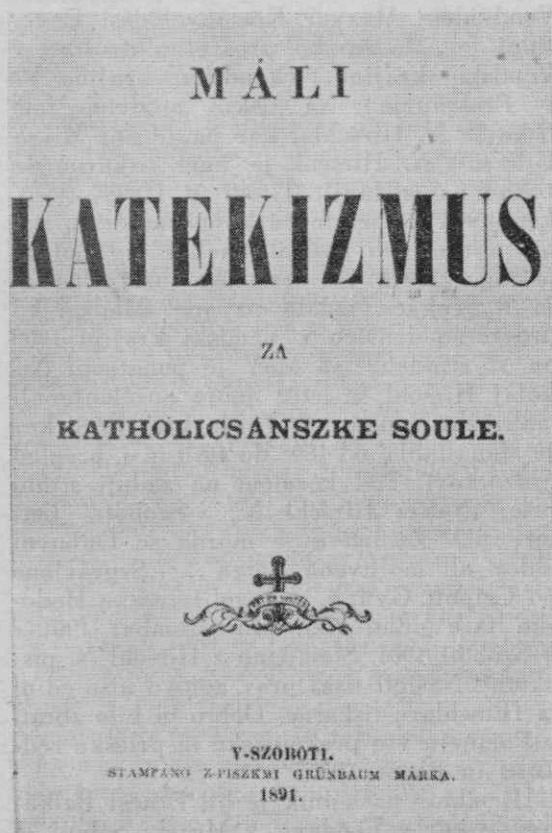
MéV do 25. maja 1919 (št. 18). Od št. 19 časnik MéV nima označbe tiskarne, v Murski Soboti je vladal direktorium.¹⁹ V soboški knjižnici je ohranjena še 21. številka MéV z dne 10. avg. 1919, najbrž je bila to zadnja številka. Naslednji ohranjeni tiski iz leta 1919 so Razglasi,²⁰ ki jih je izdal Civilni komisar za Prekmurje Berbuč. Sprava so bili pisani v madžarskem, pozneje pa v slovenskem črkopisu. V impresumu stoji: SLOV. KRAJ. TISKARNA V SZOBOTI. To je namreč bivša Vendvidéki könyvnyomda, kar so prevedli v slovenščino: Slovenska krajinska tiskarna v Soboti. Brez naslova tiskarne je izšel koledar:

Prvi lejtnei tekáj / LUTHER KALENDARI / Na 1920. presztopno leto. / Za szlovenszki evangelicsanzski národ. / Vödáni po / Kováts Steváni / evang. dühovniki. / Czejna 5 kouroun. / Stampáni v Mürszkoj Szoboti. / 32 str. 80.²¹

V impresumu Prekmurskega glasnika,²² neodvisnega političnega lista, ki je izhajal od 6. avg. 1920 v Murski Soboti, piše do vključno 19. št. Tisk: »SLOV. KRAJ. TISKARNA V MURSKI SOBOTI. Naslednje številke, torej od 12. dec. 1920 dalje, pa imajo že Prekmursko tiskarno.

Prekmurska tiskarna v Murski Soboti je bila last Prekmurske banke (prej Muraszombati Takarékpénztár [= Murskosoboška hranilnica]). Tiskala je še do 1923 na sedanji Titovi 21, potem pa se je preselila v hišo Titova 22 (prej Aleksandrova 19), ki je bila tudi last Prekmurske banke. Izidor Hahn, r. 4. apr. 1895, Budonci; u. 1944 na transportu iz Auschwitza, ki se je izučil tiskarstva pri Balkányiju v Murski Soboti, je stopil v službo v Prekmursko tiskarno in že leta 1922 prevzel strokovno vodstvo. Na Hahnov predlog je Prekmurska banka nakupila nove stroje in uredila svojo tiskarno na električno. Hahn je imel svojo knjigovodnico in papirnico, tiskarno pa le ves čas v najemu.²³ Prekmurska banka je ostala lastnica tiskarne do likvidacije 1946, ko je prevzela ves inventar Prekmurske banke Narodna banka v Murski Soboti in so stroje odpeljali v Ljubljano.

Prekmurska tiskarna je dobivala naročila tudi iz tujine. Po nekaj letih je imela štiri stavce, dva pomožna delavca in vajence. Strojniki je bil spčetka Hahn sam.²⁴ Razen običajnih tiskovin, drobnega tiska, pravil

Máli katekizmus iz Grünbaumove tiskarne v Murski Soboti
1891

društev, brošur, vodnikov ipd. so tiskali v Prekmurski tiskarni prevode Janeza Fli-sarja v založbi Dúševnega lista,²⁵ prevode Franca Kolenca v samozaložbi, seznam prekmurskih občin leta 1921, izvestja šol, katekizme verskih družin v Murski Soboti, Evangeličanski kalendar 1923—1941, Kalendar Srca Jezušovoga za leto 1931 in 1932, Dober Pajdaš Kalendarium 1923, 1930 do 1941, Marijin list od št. 6 1929, do št. 3 1932, Marijikin ogratek, Dúševni list 1923 do 1941, itd., ponatisnili so Mrtvečne pesmi, molitvenike, Sztarisinsztvo i zvacinsztvo v izdaji Izidorja Hahna itd. V Prekmurski tiskarni so tiskali Prekmurski glasnik, Mórsko krajino — kasnejši Muravidék, Népujság [= Ljudski časnik], Kmečko moč 1927, št. 14-16, Mursko krajino 1922—41, Szabad-ság [= Svoboda], Murske novine, Novi čas in Mladega Prekmurca. Novi čas, tednik za gospodarstvo in prosveto (2. okt. 1932 do 22. jan. 1933) (št. 2) je bil pisan v knjižnem slovenskem jeziku in črkopisu. Zaradi naprednejše vsebine je moral prenehati, čeprav so zadnjo številko natisnili že v Ljubljani v tiskarni J. Blasnik nasl., da bi ušli cenzuri. Mladi Prekmurec²⁶ 1936—1940 je postal po nekaj številkah prva prekmurska literarnopolitična napredna revija. V Prekmurski tiskarni so bile natisnjene št. 1-4 letnika 1936/37, št. 5-10 letnika 1938/39, št. 1-10 letnika 1940.

Med okupacijo se je Prekmurska tiskarna zopet imenovala *Vendvidéki könyvnyomda Muraszombatban*. Vodil jo je do aretacije Izidor Hahn, ki je bil žid, vendar je bil popolnoma pod vplivom Hartnerjevega kroga. Ko so Madžari zasedli Mursko Soboto, so takoj spet začeli izdajati Muraszombat és Vidéke, in sicer kot 35. letnik, čeprav je MéV iz leta 1919 že 35.²⁷ MéV je izhajal od 24. maja 1941 do vključno 23. marca 1945 (št. 12)²⁸ le tu in tam v prekmurskem, toda

Prekmurska tiskarna v Murski Soboti v letih 1925, ob stroju Izidor Hahn

Hiša, kjer je bila Prekmurska tiskarna in Hahnova knjigarna s papirnico in knjigovoznico (ob poplavi leta 1925)

zelo popačenem narečju. Tiskarna je tiskala poleg izključno madžarskih stvari le še Dúševni list 1941, Dober Pajdaš Kalendarium za leto 1942 in 1943, Evangeličanski kalendarji 1942 in kakšna pravila v prekmurščini, toda v madžarskem črkopisu.

Po osvoboditvi leta 1945 je tiskarna tiskala pod imenom *Prekmurska tiskarna*. Že 15. aprila 1945 je izšel Novi čas v Murski Soboti, kasneje Poročevalec, nato Napredek, Volilni vestnik, Tudósító in razni lepaki in pozivi OF, brošure Osvobodilne fronte Slovenije itd. Natančneje gl. o tem Slovensko bibliografijo 1945 — in Pregled časnikov, ki so izhajali leta 1945 v Murski Soboti na koncu tega sestavka.

Aprila in maja 1945 je Prekmurska tiskarna tiskala podnevi in ponoči: "... Stavci ... so prostovoljno vzdržali pri strojih 14 ur. Rotdajč, Škodnik, Hegedűš, Stankovič, Veras, Celec, Džuban in Jerič so vzdržali 24 ur. Ključavničarski mojster Žalik je vestno skrbel za motor. Tovarišem in tovarišicam iskreno čestitamo. Uredništvo."²⁹

Z likvidacijo Prekmurske banke je bila likvidirana tudi Prekmurska tiskarna v Murski Soboti 4. decembra 1946.

Tiskarna Panonija (14. avg. 1926 — 12. sept. 1929).

Prekmurska tiskarna je imela po letu 1920 mnogo naročil. Zato so se dogovorili nekateri z odvetnikom dr. Slavkom Vesnikom, da bodo ustanovili še eno tiskarno v Murski Soboti. Do ustanovitve je prišlo šele 1926 na zadružni podlagi.³⁰ Predsednik zadruga je bil dr. Slavko Vesnik, podpredsednik dr. Albin Gregorc, zdravnik v Lendavi, člani pa: Franc Čeh, trgovec v Murski Soboti, Miklavž Rajbar, krojač v Nemčavcih, in Franc Talanyi, gostilničar pri Sv. Juriju ob Ščavnici.

Tiskarna je bila najprej na Ivanoczyjevi ulici 31 (prej Šolska ul. 241), danes Kidri-

čeva. Nekaj strojev so odkupili od Panonije iz Gornje Radgone. Po letu 1926 je bila preseljena tiskarna na Slomškovo c.5 (prej Cerkvena), danes Kerenčičeva cesta. Hiša, v kateri je bila tiskarna vsega v štirih sobah, je danes last Tovarne perila in je preurejena. 21. dec. 1927 je izstopil iz zadruga dr. Slavko Vesnik. Vpisali pa so se: Ludvik Brumen, trgovec, Ivan Peterka, trgovec, Ferid Hirschl, bančni ravnatelj, Anton Koder, notar, vsi v Murski Soboti. Predsednik je postal Franc Čeh. Čeprav je imela tiskarna dobre stroje in dovolj naročil, vseeno ni uspevala. Zaradi spletk³¹ in kot konkurenčno podjetje Prekmurski tiskarni je bil odprt konkurz 12. dec. 1929. Zadružniki, ki so ob vstopu plačali 1000 dinarjev, so izgubili svoj delež. Stroje je odkupila Prekmurska tiskarna.

Zanimivejši tiski iz Tiskarne Panonije v Murski Soboti, ki jih ima Študijska knjižnica v Murski Soboti, so:

Lipovšek, G.: Prekmurje (sreza Murska Sobota in Dolnja Lendava v Sloveniji). Seznam občin. 1927. 4°.

Pravila Skupne obrtne zadruga v Murski Soboti. 1927. M. 8°.

Kmečka moč, gospodarski, narodni in kulturni tednik. 1927, št. 1-35.

Dober Pajdaš Kalendarium za leto 1927, 1928 in 1929. 8°.

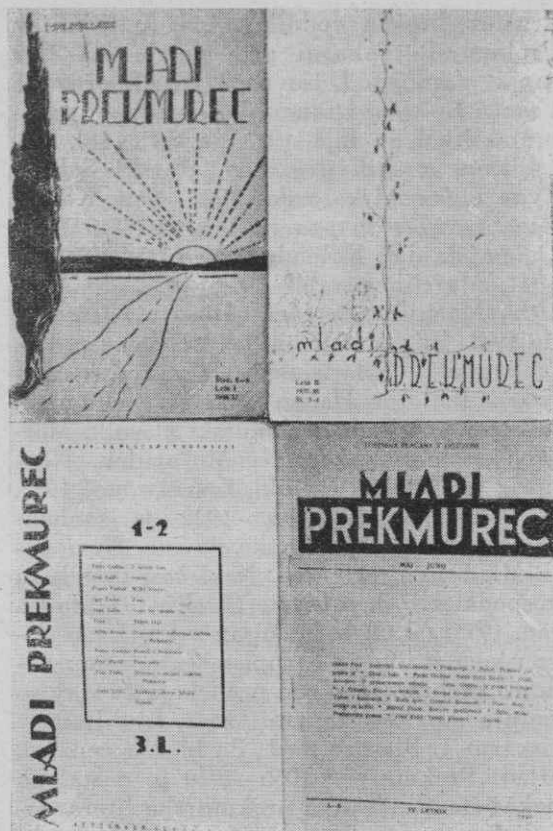
Izvleček letnega poročila... trgovcev v srezu Murska Sobota po občinah. 1928. 8°.

Glas naroda. Tednik Seljačko-demokratske koalicije za Prekmurje. Murska Sobota 1928 (od 14. jul. do 11. avg.) (št. 5).³² 4°.

Marijin list za leto 1928, št. 3-12; 1929, št. 1-5. 8°.

Novine za leto 1929, št. 1-21. F^o.

Népujság [= Ljudski časnik], politikai, társadalmi és gazdasági hetilap [= politični,

Mladi Prekmurec 1936—1940

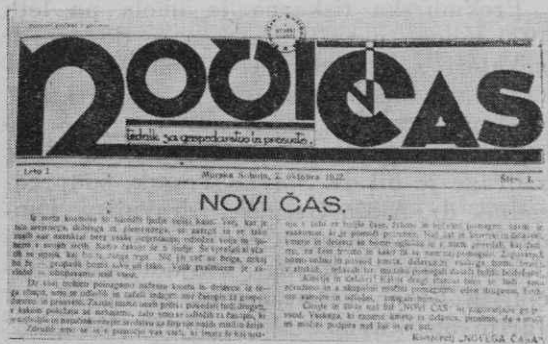
socialni in gospodarski tednik] 1929, št. 1 do 21. F^o.

Tiskarna sv. Družine (16. jan. — 6. apr. 1941).

Tiskarna sv. Družine v Črensovcih s podružnico v Murski Soboti — registrirvana zadruga z omejeno zavezo je bil naslov tiskarne, ki so jo vpisali v register dne 31. oktobra 1929.³³

Za koncesijo je zaprosil Jožef Klekl, upok. župnik v Črensovcih, že leta 1924.

Naslednje leto se mu je že ponudil Fr. Jerebič (Gl. Gornjo Radgono), da bi stopil v »podjetje, ki bi naj bilo sčasoma za Prekmurje to, kar je Cirilova tiskarna za Maribor.«³⁴ Za začetek naj bi pristopil Klekl k podjetju »Slovenska knjigarna«, ustanovljena v Murski Soboti v hiši g. Reicha, Radgonska cesta.³⁵ »Zaenkrat bi bilo treba,« kakor navaja Jerebič, »znebiti se prodajalke g. Goršičeve, da bi podjetje zgubilo tisto liberalno lice, ki ga ima sedaj zaradi prodajalke...«³⁶ Aprila 1926 sta sklenila pogodbo Alojzij Zajec in Jožef Klekl, da prevzame mesto poslovođe v tiskarni Zajec, brž ko bo podeljena koncesija. Klekl

Novi čas iz Prekmurske tiskarne v Murski Soboti leta 1932

KÁTEKIZMUS ZA MESTERSZKE VIZSGE

VKÜPPOSZTAVO:
GUMILÁR KÁLMÁN:
IPARTÉSTÜLETI JEGYZŐ

MURASZOMBAT, 1943.

VENDÉGVÉDEKI KÖNYVNYOMDA MURASZOMBAT – FELELŐS: HÁHN IZDOR

Okupacijski tisk v prekmurščini leta 1943

jo je dobil oktobra 1929. Izdali so statut: Opravilni delež je 1000 din in se mora plačati v gotovini. Leta 1932 pa so spremenili delež na 100 dinarjev. Od 1930 do 1940 se je Klekl pogajal s tovarno Chromos v Zagrebu za nakup tiskarske opreme.

Ker je koncesijska listina določala, da mora tiskarna pričeti z delom najkasneje 9. marca 1933, so ponovno romale prošnje k banu, naj rok podaljša zaradi »težkoč pri finansiranju ter nepripravnosti zimskega časa za montiranje strojev« [vendar je tiskarna potrebna], »ker so vsa dosedanja tiskarska podjetja v tujih (židovskih) rokah«. ³⁷ Tiskarna, ki je bila samo na papirju, je dobila odlok, da se ji izjemoma podaljša rok za pričetek tiskarskega obrata do 31. okt. 1933. Zato so v 'tiskarno' pripeljali tigel v Kleklovo hišo, Gregorčičeva 4 (prej Križova ulica). Sredi decembra 1933 je prišel za poslovodjo tiskarne Fr. Korenčič iz Slovenjega Gradca. Iz Misijonske tiskarne v Domžalah-Grobljah je poslal J. Godina naslednja navodila Kleklu:

»1. Če je kakšna večja naklada (preko pet tisoč), naj prevzame [Korenčič] in takoj pošlje meni, da napravim proračun in če bo mogoče, na Vaš račun izgotovim. — 2. Če pa bi bilo kakšno manjše naročilo, ali tako, da ga mi ne bi mogli tiskati, pa naj

ne prevzame in reče, da tiska tiskarna zaenkrat samo za g. Klekla, ki ima toliko naročil za ta mesec, da ne more drugih izvršiti.« ³⁸

9. marca 1934 je zahtevalo Okrožno sodišče v Mariboru, naj Tiskarna sv. Družine v Črensovcih s podružnico v Murski Soboti spremeni ime, ker ne ustreza resnici. Klekl je prijavil novo ime: Tiskarna sv. Družine v Murski Soboti. Naslednje leto je hotel ustanoviti 'Katoliško tiskovno društvo v Slovenski krajini'. Izdali so že pravila, vendar tega leta tudi tu ni uspel, ampak šele 1940 (Pravila iz leta 1935 so kar porabili in dodali samo člen o sporih).

Leta 1936 je koncesija zapadla. Zato je Klekl 2. febr. 1937 ponovno prošil za koncesijo tiskarske obrti. Namen: »širiti v obmejnih krajih nacionalno zavest našega naroda«. Zaradi tega je najbrž dobil koncesijo. Težave pa so nastale zaradi denarja. Tiskarna sv. Cirila v Mariboru se je izgovarjala, češ da ne more imeti podružnice v Murski Soboti, raje bo tiskala publikacije za Mursko Soboto po režijskih cenah. Niti ni hotela sodelovati pri ureditvi in nakupu Kleklove tiskarne, češ: »... težki časi so, bliža se velika revščina... [Vendar] zaupamo v božjo pomoč in priprošnjo Slovseka.« ³⁹

Klekl pa je za vsako ceno hotel imeti katoliško tiskarno. Zato je nakupil stroje po oktobru 1940 pri Chromosu v Zagrebu za 240.000 din. Črkovni material je prinesel Štefan Klekl iz Isusovske tiskarne v Zagrebu. ⁴⁰ Zadnje dni decembra je tiskarna za poskušnjo že tiskala. Slovesna otvoritev tiskarne pa je bila 6. jan. 1941. ⁴¹ Natisknila je le Novine 1941, št. 5-13 (27. marca 1941) in Marijin list 1941, št. 2.

Med okupacijo se je tiskarna imenovala *Szent Család Nyomda Muraszombat* [= Ti-

Novi čas iz Prekmurske tiskarne v Murski Soboti leta 1945

Vhod v Pomursko tiskarno

skarna sv. Družine Murska Soboti]. Ker je uživala vso prednost Prekmurska tiskarna, tedaj Hartnerjeva Vendvidéki könyvnyomda, so hoteli Kleklovo tiskarno zapreti. Sicer se je obdržala, vendar je natisnila najbrž le Kalendar Srca Jezušovoga za leto 1942, 1943 in 1944, ki je izšel v prekmurščini, toda v madžarskem črkopisu.

Po osvoboditvi je tiskarna spet začela tiskati, deloma skupaj s Prekmursko tiskarno, deloma sama kot splošna ljudska last.

Svojemu nečaku Štefanu je pisal Jožef Klekl, naj tiskarna tiska pod imenom Slovenska tiskarna sv. Družine v Murski Soboti.⁴² Vendar tiskarna sploh ni podpisovala svojega imena, le na enem tisku najdemo: *Tisk Slovenske tiskarne M. Soboti*.⁴³

Tiskarna sv. Družine v Murski Soboti je imela v 17-letnem ustanavljanju mnogo finančnih in uradniških težav, ki jih Klekl ni zmožal. Tiskarna ni prinesla nobenega posebnega deleža k napredku prekmurskega ali slovenskega tiska. Po osvoboditvi je služila ljudstvu, natisnili so nekaj del OF itd. (Gl. SBibl. 1945–1947.)

4. dec. 1946 je bila tiskarna nacionalizirana, stroje pa so odpeljali v Ljubljano.

Od Obmurske do Pomurske tiskarne (1. maj 1954 —).

V Pomurju smo imeli od 18. febr. 1949 svoj časnik: Ljudski glas, glasilo Osvobodilne fronte obmurskih okrajev, ki je začel izhajati kot »ljudsko glasilo slovenskega življa ob Muri« v Murski Soboti. Tiskala ga je Mariborska tiskarna v Mariboru. Od 41. št. istega leta je dobil podnaslov: glasilo OF za obmurske okraje. Leta 1952 od št. 34 se je preimenoval v Obmurski tednik, gla-

silo OF za Obmurje, 1953 od 10. št. v glasilo Socialistične zveze delovnega ljudstva za Obmurje.

Leta 1953 je začel Okrajni odbor SZDL v Murski Soboti pripravljati tiskarno. V metropoli Pomurja je bila potrebna tiskarna, saj je izhajal že lokalni list. Sekretar Okrajnega komiteja Komunistične partije je priskrbel dva tiskarska stroja, ki naj bi služila za začetek. Vendar sta bila skoraj leto dni v skladišču. Med tem časom je dobil Okrajni odbor SZDL od Svetovne luteranske zveze preko Štefana Koltaja dolarska sredstva za nakup najnujnejše tiskarske opreme. V Nemčiji so naročili stroje, ki so prispeli aprila in maja 1953. Obmurska tiskarna pa je začela tiskati že 1. maja 1954 v bivši Tovarni perila Šiftar, Kočljeva 7, kjer si je začasno uredila prostore. Stroja Amerikanka, ki še stoji v stavnicu in Werner, ki je bil v partizanski tiskarni v Kočevskem Rogu, sta natisnila prve številke Obmurskega tednika v Murski Soboti.⁴⁴ Obmurski tednik ima od št. 19 (14. maj 1954) v impresumu: *Tisk Obmurske tiskarne v Murski Soboti*. Tehnični vodja tiskarne Miloš Velnar si je prizadeval, da bi tiskarna dobro delala, zato so nakupili v Nemčiji še dodatni material.⁴⁵

Sredi leta 1955 je imela tiskarna še težave: prostori niso bili primerni. O osebju so pisali: »...Predvsem ob ustanovitvi podjetja so bile velike težkoče zaradi pomanjkanja strokovnega kadra. Čutiti je bilo pomanjkanje delovne discipline. Glede kvalifikacije pa tole: še danes imamo primere, da delajo na delovnih mestih delavci, ki si še niso pridobili ustrezne kvalifikacije.«⁴⁶

Prostore v tiskarni so konec leta 1955 preuredili in opremili z najmodernejšimi stroji na elektriko.

Časopisno in založniško tiskarsko podjetje Pomurski tisk je bilo ustanovljeno dne 22. jun. 1955.⁴⁷ Ustanovil ga je kot tiskarno Okrajni odbor SZDL v Murski Soboti.⁴⁸ Ravnatelj podjetja je Jože Vild (od 28. jan. 1957 do 6. sept. 1958 pa Dragan Flisar).

Obmurski tednik se je preimenoval v Pomurski vestnik 7. jul. 1955 (št. 27), glasilo Socialistične zveze delovnega ljudstva za Pomurje, tisk Pomurske tiskarne v Murski Soboti.

Časopisno založniško podjetje ČZP Pomurski tisk se je zelo razmahnilo. O izdajah Pomurske založbe (prej Obmurske) gl. Slovensko bibliografijo 1945–47 —. V Pomurski tiskarni dela 37 ljudi. Soboška lista sta Pomurski vestnik in Népujság. Škoda, da

ne izhaja več Svet ob Muri. Poleg tiskarne ima podjetje kartonažni oddelek s 66 osebami in knjigoveznico s 17 ljudmi (ter podružnico v Ljutomeru). Knjigarna in papirnica v Murski Soboti ima podružnice v Ljutomeru, Lendavi in v Gornji Radgoni. Kolektiv ČZP Pomurski tisk ima skupaj 177 delovnih članov (po statistiki 1961).⁴⁹

Lendava

V XVI. stoletju je bilo na teritoriju Madžarske 23 tiskarn, med njimi tiskarna v Lendavi. Tu je imel potujočo tiskarno Rudolf Hofhalter, po rodu Poljak Srzetusky, rojen v Zürichu Rafaelu Hofhalterju, ki je bil prej na Dunaju tiskar. Rudolfa je verjetno poklical Jurij Kultsár, dolnjelendavski predikant. Natisnil mu je tri stvari v času od 7. okt. 1573 do 12. maja 1574.⁵⁰ Kasneje je bil Hofhalter v Nedelišču.

O tiskarni v Lendavi je pisal Muraszombat és Vidéke leta 1890. Med novicami beremo: ...S prvim aprilom je odstopil od tednika Alsó-Lendvai Híradó [= Dolnjelendavski glasnik] Kálmán Pataky, ki je bil urednik tega lista.⁵¹ O isti tiskarni govori še en zapisek.⁵² Da je bila že leta 1890 v Lendavi tiskarna, dokazuje popolnoma

Lendava

Ernest
Balkányi,
tiskar
v Lendavi
in Murski
Soboti

tale zapisek: ...Dolnjelendavska tiskarna se je preselila 18. t. m. zaradi nepodpiranja v Keszthely, kjer se bo odslej tiskal tudi Alsó-Lendvai Híradó.⁵³ Vendar iz teh zapisov ne izyemo, kdo je imel tiskarno v Lendavi in kako se je ta imenovala. V Lendavi je bila tiskarna do 18. avgusta 1890 in morda že leta 1889!

Od Bogdanove do Balkányijeve tiskarne (1896—1947).

Kasnejša poročila o lendavskih tiskarnah govore šele o letu 1896. Jožef Bogdan, tiskar, je namestil svojo tiskarno v hišici nasproti sodišča⁵⁴ (kasneje Laubheimerjeva vila). Izdajal je list Délzala [= Južna Zala]. 1898 je tiskarno odkupil tiskarnar Ernest Balkányi, ki se je priselil iz Budimpešte. Rojen je bil v Berkiju (Češkoslovensko) leta 1870,⁵⁵ umrl pa v Lendavi 1. febr. 1939.⁵⁶ V Lendavi mu je pri nakupu strojev in opreme tiskarne svetoval in finančno pomagal lendavski lekarnar Nandor Fuss. Po E. Balkányijevi smrti je prevzel tiskarno sin Elek (r. 1902 v Lendavi, ustreljen od nyilasev^{56a} v Tišinskem logu 31. marca 1945). Po osvoboditvi je upravljala tiskarno do likvidacije Elekova vdova Elizabeta Balkányi.

Balkányijeva tiskarna v Lendavi (1898 do 1947) je bila sprva v pritlični hišici v Partizanski ulici 64. V febr. 1899 je Balkányi premestil tiskarno v hišo Kálmána Mártona,⁵⁷ t. j. v Partizansko ulico 71 (sedaj tovarna dežnikov). V letu 1907 pa se je končno preselila v lastne prostore na Partizanski 77, kjer je ostala do likvidacije.⁵⁸ Tiskarna je imela več strojev, ki jih je E. Balkányi kupil skupaj s črkovnim materialom v Budimpešti. Povprečno je imel v tiskarni dva kvalificirana in dva pomožna delavca. Strojnik je bil sam.

Po prevzemu tiskarne je E. Balkányi tiskal še 15. jan. 1899 tednik Délzala.⁵⁹ Teden dni kasneje pa je začel ponovno izhajati v Lendavi Alsó-Lendvai Híradó, verjetno zato, ker je v Veliki Kaniži = Nagykanizsa izhajala Zala in Balkányi ni hotel imeti podobnega naslova. Alsó-Lendvai Híradó je izšel 1899 kot četrti letnik, kar pa spet nakazuje, da je izhajal list že pred letom 1899.⁶⁰

Balkányijeve tiskarni v Murski Soboti in Lendavi sta bili do leta 1918 edini tiskarni v Pomurju po letu 1906. Ves arhiv lendavske tiskarne se je žal izgubil v letih 1944 in 1945.⁶¹

Balkányijeva tiskarna je tiskala sprva madžarska tednika, že omenjena Délzala in Alsó-Lendvai Híradó, ponatise madžarskih, slovenskih in hrvaških molitvenikov in cerkvenih pesmi, pozneje pa predvsem Kleklove izdaje, kot Novine, Marijin list, Marijikin ogravec, Kalendar Srca Jezušovoga, Matije Balažica: Na križopotji življenja (1939), Slovensko krajino itd., od časnikov: Népujság, Szabadság [= Svoboda], Naše novine, Rdeče novine l. 1919,⁶² št. 5-9 letnika 1936/37 in št. 1-10 letnika 1937/38 Mladega Prekmurca in Ljudsko pravico, tednik za gospodarstvo in prosveto (od 19. okt. 1934 do zaplenjene 17. št. 1935).⁶³ (Kasneje je bila tiskana v tiskarni J. Blasnik v Lj.)

Ob dvajsetletnici Ljudske pravice so odkrili v Lendavi spominsko ploščo na hiši, kjer je bila natisnjena prva številka Ljudske pravice. Zanimivo je, da prav E. Balkányi ni odklonil prevzeti Ljudske pravice v tisk.⁶⁴

Balkányijeva tiskarna v Lendavi je bila likvidirana leta 1947.⁶⁵

Spominska plošča v Lendavi

Gornja Radgona

Tiskarna Panonija (16. jan. 1920 do 1941 in 15. maj 1945 do 6. dec. 1946).

Franc Jerebič, poslovodja gospodarske zadruge v Gornji Radgoni, je v začetku leta 1920 pridobil Alojzija Neudauerja, tajnika posojilnice v G. Radgoni in Milana Slajeta, kaplana pri Sv. Petru v G. Radgoni, da ustanove tiskarno. Komanditno pogodbo so sklenili že 16. jan. 1920. Tiskarna se je imenovala Tiskarna Panonija F. Jerebič in tov., komanditna družba, Gornja Radgona.⁶⁶ Leta 1920 je dala tiskarna oglas, da sprejema vsa v tiskarsko stroko spadajoča dela.⁶⁷ Tiskarna Panonija je že eno leto delala, čeprav je bila vpisana šele 25. jan. 1921.⁶⁸

19. jan. 1922 se je tiskarna preimenovala v Tiskarno Panonijo J. Sušec s tov., kom. družba.⁶⁹ Tedaj sta izstopila družabnika Milan Slaje in Franc Jerebič. Janko Sušec (r. 17. okt. 1886, Zenkovci, okraj G. Radgona; u. 17. marca 1946, Gornja Radgona) je prevzel tiskarno, saj je bil po poklicu faktor. Izučil se je v tiskarni F. Semlitsch v Radgoni. 3. febr. 1935 je dobila tiskarna ime *Tiskarna Panonija, I. Sušec kom. družba, Gornja Radgona*. Odslej je zastopal družbo Janko Sušec sam.⁷⁰

Tiskarna je bila najprej na Kerenčičevi 5 (prej Spodnji Gris št. 8). 13. maja 1935 se je preselila na Prešernovo 4 (prej Hercegovščak 4). Ko je v Ljutomeru prenehala tiskati Tiskarna Panonija, so prenesli stroje v Gornjo Radgono in vse skupaj namestili na Spodnjem Grisu 8.⁷¹

Do vdora Nemcev v Gornjo Radgono je tiskarna Panonija tiskala na Spodnjem Grisu 8, potem pa so se Suščevi preselili s tiskarno vred na Prešernovo 2 (prej Hercegovščak 2). Med okupacijo je imela vso prednost tiskarna iz Radgone F. Semlitscha, saj so kasneje Suščevo družino tudi izselili.⁷²

Po osvoboditvi je tiskarna tiskala do smrti Janka Sušca 1946 pod njegovim vodstvom, nato pa pod vodstvom Antona Krampača do 6. dec. 1946, ko so stroje odpeljali v Ljubljano na Srednjo tehnično šolo.⁷³

Tiski, natisnjeni v Tiskarni Panoniji v Gornji Radgoni, ki so zanimivejši za Pomurje, so:

Murska straža od 26. novembra 1920 do 5. januarja 1924. f⁰.

Bendé, Roman: Pohojena greda. Zbirka pesmi. (Gornja Radgona) 1925, 96 str. 8⁰.

Slovenski obmejni koledar. Izdala in založila Tiskarna Panonija v Gornji Radgoni. 1925.

Ljudska pravica iz Balkányijeve tiskarne v Lendavi l. 1934

Szabadság naptára [= koledar svobode] za leto 1924.

Dober Pajdaš Kalendarijum za leto 1924. Naš dom od 12. marca 1923 do 30. januarja 1925 (št. 2).

Lovski in ribiški zakon, veljaven v Prekmurju (1927).

Prlekija vas vabi. 1935. [brošura].

Ljutomer

Gornjeradgonski tiskar Janko Sušec se je dogovoril z Anico Sert, trgovko v Ljutomeru, da ustanovi tiskarno v Ljutomeru. Franc Sert, posestnik iz Šratovec, je vložil 5.000 din in tako je nastala Tiskarna Panonija J. Sušec in A. Sert, kom. družba, Ljutomer. Vpisana je bila šele 5. jul. 1928, čeprav sta se družabnika menila o tiskarni že 1923. leta. Koncesijo je dobila tiskarna šele 10. jan. 1929.

Tiskarna je bila v Ljutomeru na hišni številki 65/66, Glavni trg 12, kjer je sedaj brivnica. Tiskarna je imela tigel na nožni pogon, stroj za perforiranje in rezanje papirja s štirimi regali za črke. Kasneje je Anica Sert kupila motor in so tiskarno uredili smotrneje, vendar razen drobnega tiska ni natisnila nič posebnega: le sporede za dirke, kataloge ob vinskih razstavah ipd. Poslovodja tiskarne je bil Janko Sušec. Tiskarna je bila zelo majhna, saj je imela le eno sobo. Prenehala je obratovati 29. jun. 1933 in stroje so odpeljali k Janku Sušcu v Gornjo Radgono.

Partizanska tehnika

Čeprav v Pomurju niso bile partizanske tiskarne, so partizani vendarle imeli ciklostilne tehnike, šapirografe ali vsaj pisalne stroje. Pomembnejša tehnika je bila vsekakor v Trnju, ki so jo imeli v parmi pri Glavačevih (Hancovih) leta 1941. Uporabljali so svoj pečat. To tehniko večjega

formata so prenesli iz Rankóvec, kjer je bila pri Lini Flisarjevi. Pri Flisarjevih so natisnili letake, plakate CK za Pomurje in letak za vojsko.

OPOMBE

- 1. Studijska knjižnica v Murski Soboti, trezor: sign. 54. — 2. Muraszombat és Vidéke = MÉV 1910 št. 1 str. 3. — 3. Gl. idem 2. — 4. MÉV 1910 št. 1 str. 2. — 5. MÉV 1891 št. 34 str. 4. — 6. Studijska knjižnica v Murski Soboti, trezor: sign. 55. — 7. Hrani Adam Lutar v Puconcih. — 8. Studijska knjižnica v Murski Soboti, trezor: sign. 55. — 9. Studijska knjižnica v Murski Soboti, trezor: sing. 136. — 10. Gl. idem 4! — 11. Kokolj Miroslav (Ob izvirih prekmurskega tiska, Ljudski glas 1951, št. 40-44) pravi, da si je N. Hirschl pomadžaril ime v Miksa Ujházija. — 12. Studijska knjižnica v Murski Soboti, trezor: sign. 151. — 13. Studijska knjižnica v M. Soboti, trezor: sign. 26. oz. 69. — 14. Hrani Ernest Štivan v M. Soboti, kar je že tretji ponatis. — 15. MÉV 1910, št. 1, str. 4. — 16. Gl. Tiskarno sv. Družine in SBL. — 17. Hrani Studijska knjižnica v M. Soboti. — 18. Treba je ločiti vendsko in prekmursko samo v idejnem smislu: Madžari so govorili Vendska krajina. — 19. Direktorium je bila republiška vlada v Prekmurju. Več o tem gl. Kokolj, M.: Prekmurje v prevratni dobi 1918-1919, Svet ob Muri 1957. — 20. Hrani Pokrajinski muzej v Murski Soboti. 21. Gl. idem 7! — 22. Gl. idem 17! — 23. Načrt za pogodbo med Prekmursko banko in Izidorjem Hahnom mi je dal Franc Čeh v M. Soboti. — 24. Po izjavi Marije Ferjan, Murska Sobota, ki je kot Hahnova uslužbenka pomagala tudi v tiskarni. — 25. Gl. Duševni list 1938 št. 12 str. 141-142! — 26. Komplet Mladega Prekmurca imata le Studijska knjižnica v Murski Soboti in NUK v Ljubljani. — 27. Hoteli so ignorirati MÉV, ki jo je imel pod vplivom direktorij, češ nadaljujmo tam, kjer smo nehali 1919. — 28. Gl. idem 17. — 29. Novi čas 1945 št. 19. — 30. Zadrudni register Okrožnega sodišča v Mariboru. Reg IV str. 207, pod št. 53. — 31. Izjava Helene Györy-Flegar, bivše uslužbenke v Tiskarni Panoniji v Murski Soboti. — 32. Razstava slovenskega novinarstva. V Ljubljani 1937. (Šlebinger, Janko: Slovenski časniki in časopisi. Bibliografski pregled od 1797 do 1936. V soboški knjižnici manjka št. 5. — 33. Zadrudni register Okrožnega sodišča v Mariboru. Reg IV, str. 249, št. 65. — 34. Pismo Fr. Jerebiča Kleklu 20. nov. 1925. Arhiv Studijske knjižnice v Murski Soboti. — 35. Novine 1923 št. 36 str. 4. 36. Gl. idem 34! — 37. Arhiv Studijske knjižnice v Murski Soboti. — 38. Gl. idem 37! — 39. Gl. idem 37! — 40. Izjava Štefana Klekla, tiskarja v Murski Soboti. — 41. Novine 1941 št. 4, str. 3. Marijin list 1941, št. 2 str. 42, 45; s sl. str. 42, 43 in (48). — 42. Pismo Jožefa Klekla Štefanu Kleklu 3. julija 1945. Arhiv Studijske knjižnice v Murski Soboti. — 43. Volilni vestnik 1945 št. 4. — 44. Pomurski vestnik 1959 št. 7 str. 2. — 45. Izjava Miloša Velnarja, tehničnega vodje v Obmurski tiskarni, sedaj pri Tomosu v Kopru. — 46. Pomurski vestnik 1959 št. 7 str. 3. — 47. Priglasitev podjetja ČZP. Fi št. 1063/55, dan vpisa 6. dec. 1955. Odločba o ustanovitvi podjetja 144/55, dne 17. maja 1955. — 48. Gospodarsko sodišče v Mariboru. Reg. gospodarskih organizacij za okraj Murska Sobota, št. 130 na str. 240. — 49. Pomurski tisk 1961 št. 1 str. 10. — 50. Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. száz.

zadban. Budapest 1931, str. 131—150. A Pallas nagy lexikona 1895, zv. 10 str. 909—910. — 51. MÉV 1890 št. 16 str. 2. — 52. MÉV 1890 št. 32 str. 3. — 53. MÉV 1890 št. 34 str. 3. — 54. Spominski zbornik Slovenije 1935 in Kokolj M.: Ob izvirih prekmurskega tiska, Ljudski glas 1951, št. 40—44. — 55. Izjava Franca Škodnika in Elizabete Balkányi, oba iz Lendave. — 56. Novine 1939 št. 7, str. 4. — 56a. Nyilaskeresztes pártok (= stranke, partije puščičastega križa) so bile politične stranke na Madžarskem, ki so si zadale podobne naloge v državnem madžarskem smislu, kakor nacionalsocialistična nemška in italijanska fašistična stranka. Nyilasko gibanje je pričelo na Madžarskem 1936. leta. Svoje prve zastopnike so dobili v vladi v letih 1935—1940, toda stranke so želele sploh prevzeti vlado. Vse nyilasko partije (bilo jih je več) so se združile v skupno »A Nyilaskeresztes Párt« imenovano stranko leta 1940, ki ji je postal voditelj Ferenc Szálasi. Pod Szálasijevim vodstvom je postala stranka ostra nasproti vsakemu naprednemu gibanju. V Prekmurju je prav ta stranka nyilasev ostro nastopala proti židom in Slovencem, posebno pa proti partizanskemu gibanju. Njihov znak je bil podob-

ben kljukastemu križu. — 57. Alsó-Lendvai

Híradó 1899, št. 2, str. 3. — 58. Gl. idem 55. — 59. Délzala 1899 (Študijska knjižnica v Murski Soboti). — 60. Alsó-Lendvai Híradó 1899 in 1912 (Študij. knjižnica v M. Soboti). — 61. Gl. idem 55! — 62. Fotokopije ima Študijska knjižnica v Murski Soboti. — 63. Gl. idem 17. — 64. Gl. idem 55! — 65. Gl. idem 55! — 66. Trgovski register Okrožnega sodišča v Mariboru. Reg A pod št. 24. — 67. Prekmurski glasnik 1920 št. 20 str. 4. — 68. Gl. idem 66! — 69. Gl. idem 66! — 70. Izjava Janka Sušca (sina Janka, tiskarja) iz Gornje Radgone, ki mi je odstopil listine iz očetove tiskarne. — 71. Gl. idem 70. — 72. Gl. idem 70! — 73. Gl. idem 70! — 74. Trgovski register Okrožnega sodišča v Mariboru. Reg A III pod št. 96. — 75. O. br. 1949/2. — 76. Izjava Anice Sert, poročena Supe, trgovke v Ljutomeru. — 77. Gl. idem 70! — 78. Pomurski vestnik 1939 št. 26 str. 2. 79. Gl. idem 20. — 80. Izjava Mira Štubla v Murski Soboti.

*Pregled časnikov, ki so izhajali
v Murski Soboti leta 1945*

NOVI ČAS. Glasilo Osvobodilne fronte za Štajersko in Prekmurje. M. Sobota. Leto I, 1945. Od 15. aprila do 12. maja (št. 19).²⁰
[4000—5000 izv.]

Odgovorni urednik Ferdo Godina. Tiska Prekmurska tiskarna. Novi čas se tiska vsak drugi dan.

[Od 23. do 26. in od 28. do 29. apr. ter od 4. do 6. in od 9. do 10. maja je izšel vsak dan.]

POROČEVALEC. V Murski Soboti. [Od št. 17] V Soboti. Leto I, 1945. Od 14. maja do 10. avgusta (št. 70). 4°. [2000 izv.]

Izdaja Okrožni odbor Osvobodilne fronte v Ljutomeru. [Od št. 4]: Izdaja Okrajni odbor Osvobodilne fronte v Murski Soboti. [Od št. 12]: [Izdajata Okrajni odbor OF v M. Soboti in D. Lendavi. Tiska Prekmurska tiskarna v M. Soboti. [Od št. 12 b. t. Natisnila bivša Tiskarna sv. Družine v Murski Soboti.] Dnevnik.

[Ni izšel: 20., 21., 25., 27. maja; 3., 6., 10., 17., 24., 27., 29. junija; 1., 8., 15., 22., 29. julija in 5., 6. avgusta.]

NAPREDEK. Tekmovalni vestnik ZMS za soboški okraj. Št. 5.: Tekmovalni vestnik delavne mladine soboškega okraja. V Soboti. Leto I, 1945. Od 21. junija do 29. julija (št. 5). 4°. [500 izv.]

Tiska Prekmurska tiskarna v M. Soboti.

VOLILNI VESTNIK. Za soboški in lendavski okraj. V Soboti. Leto I, 1945. Od 18. avgusta do 1. septembra (št. 4). 4° [1200 izv.]

[B. t. Natisnila bivša Tiskarna sv. Družine v Murski Soboti.] Št. 4: Tisk Slovenske tiskarne M. Sobota [= Bivša Tiskarna sv. Družine v Murski Soboti].

TUDÓSÍTÓ. Magyar hetilap, megjelenik minden szombaton [= Poročevalec. Madžarski tednik, izide vsako soboto]. Murska Sobota. I. évfolyam [= letnik] 1945. Od 13. do 20. oktobra (2. szám [= št.] 4°. [1700 izv.]

A kiadásért felelős a szerkesztőbizottság [= Za izdajo odgovoren uredniški odbor]. Nyomda: [= tiskarna] Prekmurska tiskarna, Murska Sobota.

Opomba: Naklada časnikov po izjavi Janeza Rotdajča, tiskarja v Prekmurski tiskarni oz. Pomurski tiskarni. Vse navedene časnike hrani Študijska knjižnica v Murski Soboti. (Okupacijski list Muraszombat és Vidéke je izhajal v Murski Soboti do 23. marca 1945.)

ERBERGOVA PARKOVNA KOMPOZICIJA V DOLU PRI LJUBLJANI

MARJAN MUSIC

Ob Litijski cesti nasproti vasi Dol, nekdanjega Vrhpolja, je na levem savskem bregu grad Dol (Lustthal) s prostranim parkom, ki nudi kljub današnjemu propadajočemu stanju dovolj oprijemališč, na osnovi katerih je možno pronikniti v njegov nastanek in zasnovo, ki je po svoji velikopoteznosti, stilni pristnosti in oblikovnem izrazu edinstven primer pozno baročne in klasicistične usmeritve pri nas. Poleg temeljite proučitve na terenu je nudilo dragoceno pomoč gradivo v Erbergovi zapuščini. Nesporne kompozicijske vrednote in zgodovinski okvir, ki ga podaja obdobje slovenskega razsvetljenstva, v katerega se na svojski način uvršča plodno delovanje prefinjenega pobudnika Jožefa Kalasanca Erberga, dajejo tem naporom zadostno utemeljitev.

Sotočje treh vodá, Ljubljaniče, Kamniške Bistrice in Besnice s Savo ter nadzorstvo in obvladanje prometnih smeri ob njih je zelo zgodaj v času živahne fevdalne kolonizacije v XI. stoletju odredilo postavitev utrjenega gradu Sostra (Osterberg) nad istimensko vasjo na vrhu strmega griča, ki dominira na robu Ljubljanske kotline in razgibanega reliefa gričevja, ki se razprostira na desnem savskem bregu v litijski smeri. Današnja razvalina gradu se po svojem položaju in zasnovi uvršča v starejšo skupino gradov, ki so od prvotnega, po obsegu skromnega jedra doživljali v razvojnih zakonitostih prezidave in dozidave, a je bil ta njegov razvoj prekinjen z opustitvijo gradu in z gradnjo novega, ugodnejšim časovnim pogojem ustrezajočega gradu Dola.

Ko je Aleksander Gallenberg v prvi polovici XVI. stoletja opustil stari grad nad Sostrim in ga prepustil propadanju, je dal leta 1540 zgraditi na ravnem, odprtem tlu, na levem savskem bregu novega. Na leto nastanka se nanaša pravokotna plošča iz sivega peščenca, ki ima v sredini Gallenbergov grb; nad njim so začetnice: A. V. G. Z. O. (Alexander von Gallenberg zu Osterberg), ob grbu pa je letnica 1540. Nedvomno je bil ta grb prvotno nad portalom, a je bil kasneje o priliki prezidave odstranjen in vzdian v severni zid grajskega dvorišča. Dol so Gallenbergi imeli v posesti do leta 1562, za njimi pa Raspi. Od Janeza Boltežarja Raspa je leta 1688 kupil Dol Janez Danijel Erberg.

V današnjem stanju je dolski grad, ki je bil hudo prizadet v zadnji vojni, delno raz-

valina, a v obsegu glavnega pročelja še vendarle kljubuje s preprostimi zaščitnimi ukrepi pred popolnim propadom. Po Valvasorjevem grafičnem prikazu, ki sovpada časovno s prehodom v lastništvo Erbergov, je dolski grad v primeri z drugimi gradovi, ki prevladujejo na bivšem Kranjskem, po obsegu in arhitekturnem izrazu skromnejša enonadstropna zgradba renesančne usmeritve. Pred grajskim poslopjem so prav takó skromna poslopja, tesno ob gradu pa je z lesenim plotom ograjen vrtiček, v katerem so razpoznavne na francoski geometrični način urejene grede (broderies) in presvoden špalir, dobro poznan renesančni motiv, ki je bil blizu tudi baročnemu razpoloženju Valvasorjevega obdobja. Edina omembe vredna posebnost je bila mogočna lipa pred gradom, a o kakem organiziranem ali celó arhitektonsko zasnovanem parku ni sledu ter je treba zato že prvi zametek le-tega pripisati novim lastnikom Erbergom.

Plemiška rodbina Erbergov oziroma prvotnih Erberjev je izpričana v Kočevju že v zadnji tretjini XVI. stoletja. Kot navadni

F. Bergant, Volbenk Daniel Erberg

plemiči so se imenovali v latinski obliki »Erberus de Erberg«, po nakupu Dola in zlasti po pobaronjenju pa je prevladal priimek »Erberg«, ki se je vezal odtelej z nazivom gospostva Dol in Sostra (Freiherrn Erberg zu Lustthal und Osterberg).

Erbergi so imeli v posesti Dol do zadnjega moškega potomca, Jožefa Ferdinanda, sina Jožefa Kalasanca Erberga, ki je umrl na Dolu leta 1847. Od druge polovice XVIII. stoletja dalje se je skoraj iz vsake generacije kak član Erbergovega rodu proslavil z javnim in kulturnim delom, vendar je bil vrh dosežen s plodnim in za slovensko kulturno zgodovino nadvse koristnim in blagodejnim delovanjem predzadnjega iz tega rodu, Jožefa Kalasanca Erberga.

Po dovršenih študijah na Dunaju se je Jožef Kalasanc leta 1792 povrnil v svoje rodno mesto Ljubljano, kjer je opravljal razne upravne službe vse do leta 1808, ko se je odpovedal državni službi in se preselil na Dunaj. Leta 1795 je zaprosil, da se preiše graščina Dol na njegovo ime. Svoje stalno bivališče je imel tedaj sicer v lastni hiši v Ljubljani, a se je zelo pogosto mudil na Dolu; zato je povsem razumljivo, da je med leti 1794 in 1800 na novo uredil dolski vrt in leto za tem dal zgraditi čez Bistrico most, ki je bil v novejši dobi nadomeščen z betonskim.

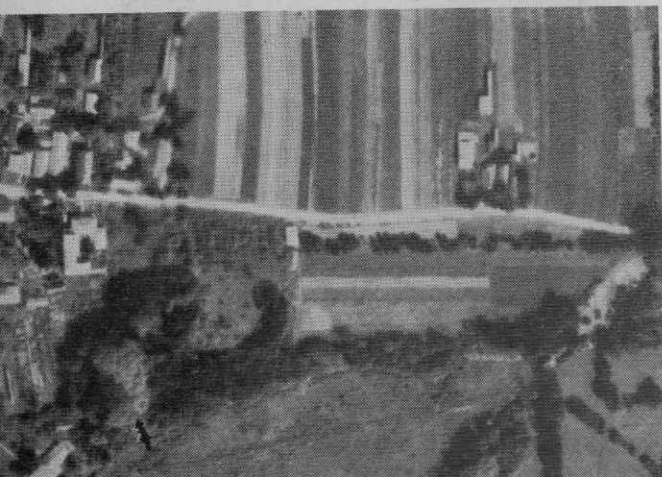
Vendar je mogel krepko poseči v dokončno ostvaritev svojih zasnov šele v drugem in poslednjem razdobju, ko se je za stalno povrnil z Dunaja v domovino. Svoje stalno bivališče je preselil leta 1816 iz Ljubljane v Dol, kjer je ostal vse do svoje smrti 10. julija 1843. leta. Po prodaji hiše v Ljubljani je v Dol preselil tudi ves svoj inventar s knjižnico, arhivom in zbirkami vred. Tedaj je z vso vnemo in osebnim tvornim prizadevanjem dopolnjeval in olepšaval svoj novi dom, predvsem pa svoj vrt, ki je postopoma dobival dokončni izraz, kakršen je v sledovih kljub nenehnemu propadanju še ohranjen.

Poleg neumorne vneme, ki je nenehno prihajala do izraza v širokem razponu njegovega kulturnega prizadevanja in je bila zakoreninjena v njegovi biti, pa je dobila neposreden vzgib in aktualnost ob določenih okoliščinah. Na usmeritev in ostvaritev ureditvene zasnove so vplivali vsaj trije razlogi: poleg že navedenega razloga, ki se nanaša na stalno preselitev iz Ljubljane v Dol z ustrezno ureditvijo domovanja v pogledu zahtevnejših življenjskih pogojev in namestitve obilnega inventarja, je pospešil obnovitvene napore leta 1819 obisk avstrijskega prestolonaslednika Ferdinanda, ki mu je bil Jožef Kalasanc v času službovanja na dunajskem dvoru vzgojitelj, in dve leti zatem obisk avstrijskega cesarja in cesarice o priliki ljubljanskega kongresa. Ta drugi obisk se je monumentalno odrazil v lepem empirskem spominskem stebru v spodnjem parterju parka.

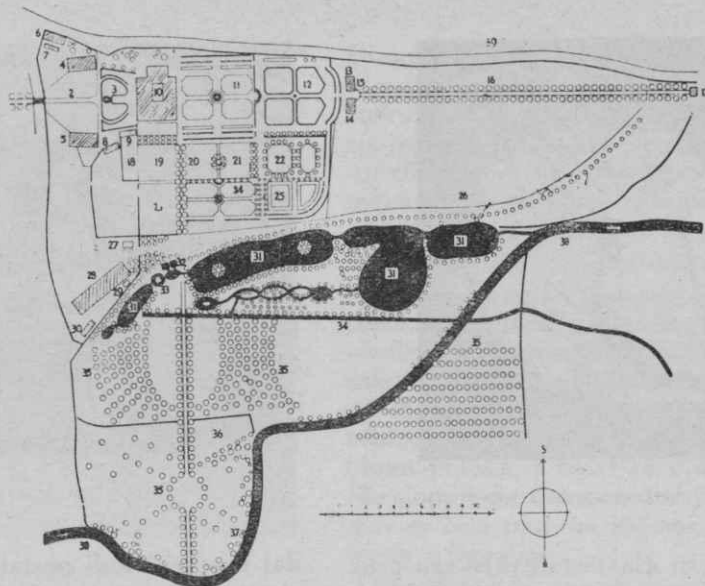
Njegove že tako obsežne zbirke so se v zbirateljski vnemi stalno dopolnjevale in v njem se je utrnila zamisel, da jih razmesti v posebnih zgradbah, ki jima je odredil dominanten položaj v razsežnem, arhitektonsko urejenem parku. Po preselitvi v Dol je povabil Žigo Zoisa k sodelovanju pri zasnovi muzeja. Zbirke so se namreč v tolikšni meri povečale, da je postal za njihovo smotrno in reprezentančno namestitev grad pretesen. V Dolu se je oblikoval pravcati muzej prirodnoslovnih, tehnoloških, etnografskih in umetniških predmetov, a arhiv in knjižnica sta postala neizčrpen vir plodnih in za domačo zgodovino dragocenih proučevanj. Zato je dal Erberg leta 1829 in 1831 zgraditi dvoje zgradbic, v katerih je namestil del svojih umetnostnih zbirk in knjižnico z arhivom.

Podobno vnemo je posvečal Jožef Kalasanc tudi ureditvi botaničnega vrta in parka. Inventar botaničnega vrta je postopoma tako zelo narastel, da je bilo treba omogočiti prezimitev preko 7000 rastlinam. Zato je dal postaviti posebne zgradbe, ki so služile temu namenu; zanje in za nasade je skrbel vrtnar, pri ureditvi botaničnega vrta in njegovi strokovni inventarizaciji pa tedaj vodilni domači botanik Freyer.

Vso skrb je dodelil ureditvi komunikacij, ki jih je dopolnil v smislu alej; zgraditi je dal kamniten most čez Bistrico, ki ga je opremil s slovenskim napisom »Most vsim k'pridu napervo stavl Jos. B. Erberg D. G.«. Uredil je ribnike pod ježo, reguliral vodo-

Pogled na Dol z zraka

Rekonstrukcija Erbergove parkovne kompozicije v Dolu. Legenda: 1 — velika kostanjeva aleja, 2 — grajski dvor, 3 — nimfej, 4 — hlev, 5 — kolarnica, 6 — oranžerija, 7 — gredičnjak, 8 — domnevno vrtnarjevo stanovanje, 9 — cvetličnjak, 10 — grad, 11 — zgornji parkovni parter s fontano in balustrado, 12 — spodnji parkovni parter s spominskim stebrom, 13 — knjižnica z arhivom, 14 — umetniški kabinet, 15 — ograda, 16 — mala kostanjeva aleja, 17 — kapela, 18 — lončnice, 19 — oranževci, 20 — aleja platan, 21 — angleški gozdič, 22 — zelenjavni vrt, 23 — arboret eksot, 24 — trajnice in zimzelene rastline, 25 — zelenjavni vrt, 26 — savska ježa, 27 — golobujak, 28 — majerija, 29 — svinjak, 30 — sušilnica divjega kostanja, 31 — ribniki, 32 — studenci, 33 — ribnjak in želvnjak, 34 — odprt potočni kanal, 35 — kostanjev nasad, 36 — razsadnik, 37 — kokošnjaki lisk, 38 — Mlinščica, 39 — Litijska cesta.

toke, dopolnil in skrbno uredil gospodarske zgradbe, skratka, dal je pečat svoje prizadevnosti celotni ureditvi in vsakteri podrobnosti v njenem sklopu. Redko kje je pri nas bila tolikšna osebna, tvorna zavzetost kdajkoli dodeljena ureditvi določenega območja in prostora, kakor prav tu v Dolu. Vsepovsod srečujemo ob ogledovanju še ohranjenih sledov in natura, pa ob poglobljanju v skice in zapiske, Jožefa Erberga kot inventarja, ki si je poiskal izvrševalcev in je ostvaritev svojih zasnov tudi neumorno spromljal. Ne le zaradi nespornih arhitektonskih in hortikulturnih vrednot, marveč tudi in še posebej zaradi prefinjenega pobudnika Erberga je nadvse utemeljena predočitev in interpretacija celotne kompozicije in analiza njenih elementov.

Preden preidemo k analizi parkovne kompozicije in njenih elementov, se moramo seznaniti z danimi osnovami, ki jih je leta morala upoštevati in jih sprejeti za izhodišče. Predmet proučitve je ožje grajsko območje kot zaključena celota, pri čemer pa je potrebno posebej obravnavati njegove obrise, se pravi njegovo omejitvev, posebej talni relief, ki je vplival na zasnovo kompozicije.

Na severni strani omejuje ožje grajsko območje Litijska cesta in grajsko obzidje tesno ob nji. Na nasprotni strani je obcest-

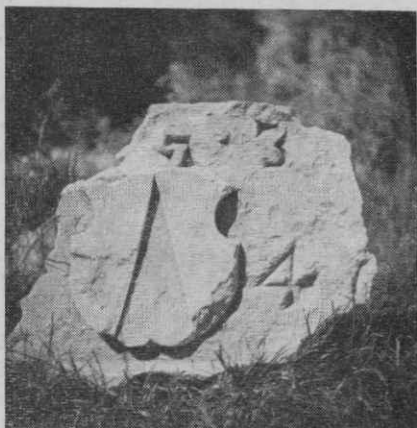
na, vrstna vas Dol. Na Litijsko cesto in s tem tudi neposredno na vas sta vezani dve grajski komunikaciji: ena pred samim vhom na grajski dvor in druga tikoma ob vzhodnem grajskem vrtnem portalu.

Na zahodni strani je odredil omejitvev potok, ki je bil kasneje prestavljen na vzhodno stran gradu in nadomeščen s cesto; ta se odcepi od Litijske ceste in pelje mimo vhoda na grajski dvor h gospodarskim poslopjem ter se zaključi pri potoku Mlinščici.

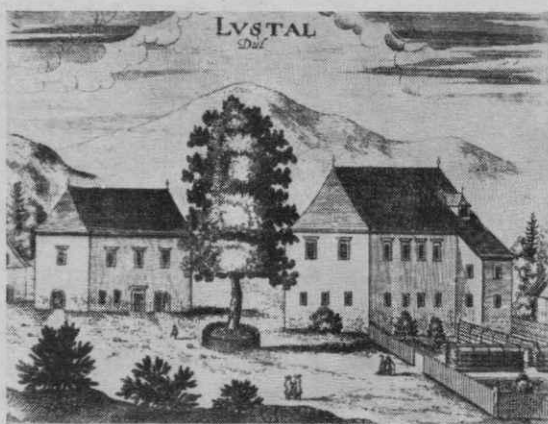
Na južni strani podaja mejo ožjega grajskega območja savska terasa s studenci, ki izvirajo pod njo in napajajo ribnike, katerih sledovi so še ohranjeni. Ostali južni del med savsko teraso in okljuko Mlinščice se s svojo zahtevnejšo ureditvijo do neke mere tudi vključuje v to razpravo, a so pri njem bolj poudarjeni praktični kot estetski vidiki.

Na vzhodni strani se ožje grajsko območje zaključi z občinsko mejo v neposredni bližini sotočja Mlinščice v savski rokav. Zaključek kompozicije je podan v klasicistični kapelici, ki stoji kot point de vue na koncu aleje, podaljšku grajske magistrale.

Glede talnega reliefa si je treba predočiti, da ima v sicer rahlo razgibanem tlu vendarle grad dominanten položaj ter se svet od tod na vse strani spušča nizdol. Dominantna lega gradu je prišla v prid po eni

Fragment Gallenbergovega grba z letnico 1540

Dol v Valvasorjevem času

strani prezentaciji glavnega grajskega pročelja samega, ki se je po nadzidavi drugega nadstropja v obsegu glavnega pročelja oblikoval v temperamentnem obrisu baročnih volut kot krepak zaključek pogledov z dostopa z ljubljanske smeri, še posebej pa od samega vhoda na grajski dvor, ko je možno z enim samim pogledom dojeti celotno prostorsko vhodno kompozicijo. Po drugi strani pa je prišla v prid vzvišena lega gradu motivični oživitvi terasiranega parka, kar se je izrazilo tudi v oblikovanju kompozicijsko nadvse zaželenega zgornjega in spodnjega parterja.

H glavnim kompozicijskim enotam se prištevajo:

1. Vhodna partija grajskega območja, ki se oblikuje kot grajski dvor in jo zaključuje glavno grajsko pročelje z monumentalnim portalom. Glavno pročelje je arhitektonsko dopolnil z nadzidavo že Kalasancjev oče, Volbenk Danijel Erberg. On je

dal postaviti tudi portal, ki ga je izklesal v temnosivem apnencu Franc Rotman, Robbov učenec in naslednik. Nad polkrožnim vodom sta levo in desno grba Erbergov in grofov Neuhaus, s katerimi je bil V. D. Erberg v zakonski zvezi.

Grajski dvor je v vseh poglavitnih sestavinah dobro podan. Najbolje ga bomo dojeli, če spremljamo obiskovalca, ki se je iz Ljubljane bližal gradu peš, na konju ali vozu. Lagodno potekajoča preko polj in mimo skromnih vasi, komaj opaznih v obilju sadnega drevja, se cesta, potem ko je z brodom prešla Savo pri Sv. Jakobu, pa zatem premostila Kamniško Bistrico, tikoma pred Mlinščico preusmeri in zravna na os grajskega pročelja. Pesem polj in ubranih obrisov gričevja se na mah preoblikuje v zadržanost stilne kompozicije, ki jo oznanja kot priprava premočrtna aleja magistrale. Od pregiba smeri se pogled sugestivno zaustavi na urejenem okolju gradu s simetrično raz-

Dol v franciscejskem katastru

Vhod na grajski dvor

postavljenimi poslopji in z dominantnim motivom grajskega pročelja na lahni vzpetini. Iz Ljubljane, od koder je bil tudi najživahnejši promet, sta bili dve prometni smeri: vozna, preko ježenskega savskega mostu in neprimerno krajša preko Sv. Jakoba, kjer je preko Save posredoval prehod brod. Po vsej verjetnosti so Erberg in njegovi obiskovalci dajali prednost le-tej krajši in po naravnem okolju mikavnejši smeri.

Že omenjeni most čez Bistrico, ki ga je dal Erberg postaviti leta 1801, je leta 1808 prodal državi s popolno oprostitvijo mitnine za Dol. Pred tem je bila lesena brv in je bil prehod preko nje često nevaren, a v pogostih poplavalah tudi nemogoč. Cesta od mosta do aleje je bila urejena sočasno z mostom. Zasajena je bila s piramidnimi topoli, ob nji pa je bil nasad akacij. Vendar so bile s topoli in akacijami neprimerno, tako da je ta nasad propadel in je bila predvidena njegova temeljita obnova. Danes ni od vseh teh nasadov in alej nobenega sledu več, a obstoji v poteku le rahlo modificirana nekdanja vozna pot.

Pač pa je morala biti nadvse prikupna glavna aleja, dolga blizu 900 korakov (472 in pol metra), ki je bila premočrtno usmerjena naravnost na grajski portal. Uredil jo je z zasaditvijo divjih kostanjev leta 1760 že Kalasančev oče in se je dobrih petdeset let kasneje, ko je dolski park dobival dokončno podobo, odlikovala z lepimi, dorastlimi kronami, ki so se sklanjale v obok z obeh strani aleje. Ne smemo pozabiti, da se je videz današnjih alej v primerjavi z ne-

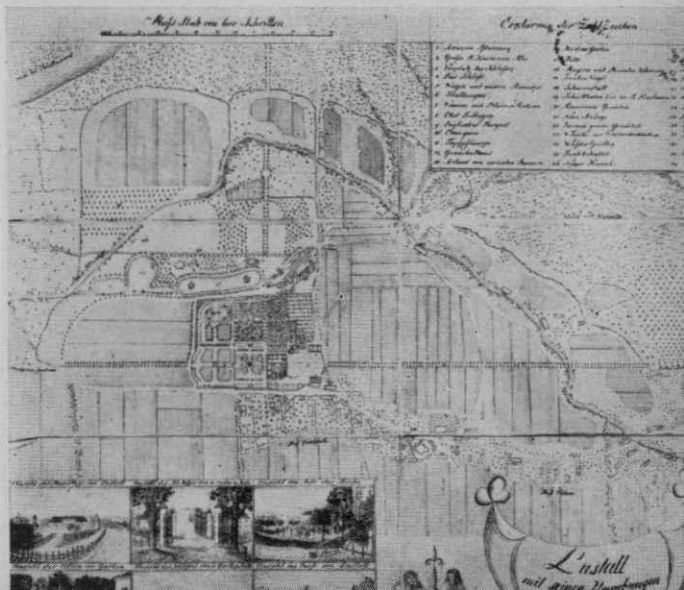
kdanjimi bistveno spremenil; spremembo so odredile razširjene komunikacije, ki so razmaknile redove dreves in prekinile intimno spojitve kron z obeh strani. Obilje kostanjevih plodov so uporabljali za kravjo krmo, a so jih ob posebno bogatih letinah odajali in prodajali.

Na zaključku kostanjeve aleje je bil to stran in onstran potoka, ki jo je nekoč prečkal tik pred grajskim dvorom, dvojni vhod z železnimi kovanimi vrati, nameščenimi v zidanih slopih. Ko je bil kasneje potok nadomeščen s cesto, je bil verjetno odstranjen tudi zunanji vhod na desnem bregu potoka, a ostal je v obsegu preostalih slopov do danes notranji vhod, pri čemer so bila prvotna železna vrata nadomeščena z lesenimi.

Grajski dvor je prostoren in je v glavnem, čeprav sicer v zanemarjenem stanju, še ohranjen. Tlo, ki se dviga h grajskemu pročelju, je bilo smiselno preurejeno kot dovoz oziroma dostop h gradu in drugim poslopjem, ki omejujejo ta prostor. Tudi tu je bilo več vmesnih stopenj, dokler se ni do kraja izoblikovala zasnova, ki je v sledovih še opazna. Iz skromnejših začetkov, zakoreninjenih še v baroku, je postopoma z odločnejšimi posegi zorela klasicistična kompozicijska misel, ki je na trdnih funkcionalnih osnovah enovito oblikovala prostornino grajskega dvora.

Najstarejša zasnova je vsekakor podana v skrbno risani situaciji ožjega grajskega področja iz leta 1816 (Lustall mit seinen Umgebungen im September 1816). Že v tem prikazu je grajski dvor, kolikor se nanaša na prostorsko kompozicijo, ki jo odražajo obrobne zgradbe, domalega dokončno organiziran. Drugače pa je z ureditvijo proste površine, ki se vzpenja h grajskemu pročelju. Pozornost vzbuja premočrtna usmeritev glavnega dostopa kot dosledni podalj-

Načrt ožjega grajskega področja iz leta 1816

šek pristopne aleje preko vzpetine naravnost pred grajski portal; levo in desno sta podani v simetričnem razporedu, v obliki vilic v diagonalni smeri stezi, ki sta posredovali promet po bližnjicah mimo gradu.

Morda le iz nekoliko kasnejšega obdobja datira aksonometrični prikaz površinsko omejenjšega področja (Lustall mit seinem botanischen Garten), ki nazorno prikazuje leseno brv čez potok, oba vhoda v grajski dvor, dispozicijo zgradb in zasaditev ob njih, ter (kar nas tu posebej zanima) dostop do grajskega portala, ki premaguje v S liniji vzpetino. O kakršnem koli terasiranju dvora ni tudi v tej risbi niti sledu.

Najkasnejši prikaz je podan v franciscejskem katastru, vendar v njem zmanjšano iščemo podrobnejših oznak. To pa je tudi povsem razumljivo, a so vendarle zelo točno podane zgradbe, ki omejujejo grajski dvor in važnejše komunikacije. Po vsem sodeč kaže, da je bil tedaj potok že nadomeščen s cesto, ki je povezovala Litijsko cesto s pristopno alejo in z grajsko posestjo na južni strani. Za to domnevo govori netonirano označena površina, ki ustreza oznaki za kopne komunikacije, v nasprotju s tonirano površino, ki je značilna za vodotoke in vodne površine nasploh.

Oba grafična prikaza podajata dve razvojni stopnji v pogledu organizacije grajskega dvora. Dokončna, ki je predhodni sledila, ni nikjer v načrtih dokumentirana. K sreči pa so in natura vendarle še ohranjeni sledovi, ki nam lahko koristno služijo pri proučitvi in celo tudi pri poskusu rekonstrukcije. Oglejmo si jih! V težnji po oblikovanju prostranejše ravne ploščadi pred grajskim portalom in smotno urejenega dovoza oziroma dohoda od vhodnega portala do vrha vzpetine, je dozorela misel terasiranega grajskega dvora v osrednji partiji. In zopet je regulator celotne kompozicije glavna os. Z vso funkcionalno utemeljenostjo sta skladno rešeni obe zahtevi: zahteva po dobro urejenem dovozu in od-

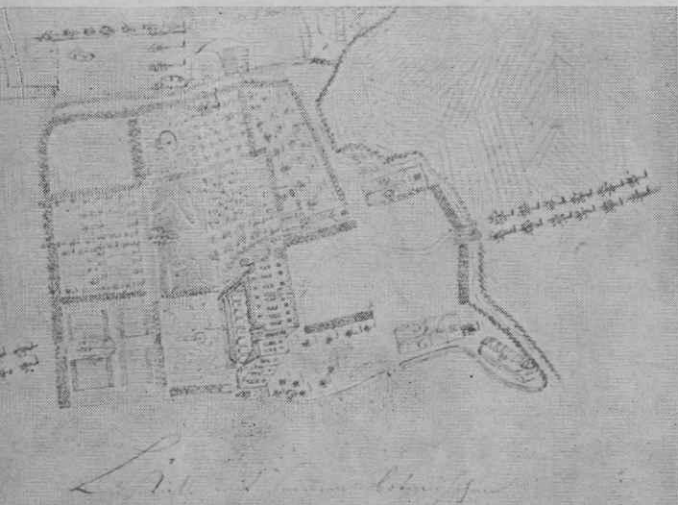
vozu gostov ter zahteva po prometno razbremenjeni ploščadi pred grajskim portalom. Prometna smer je bila odrejena simetrično na glavno os v dveh polkrožnih zavojih, ki lagodno premagujeta vzpeto tlo. Potekala sta v obrobah striženega pušpana, ki je delno podivjan in nedvomno večkrat obnavljan, še ohranjen. Trdota opornega diferencnega zidu med obema parterjema pa je v osrednji partiji domiselno rešena v smislu znanih velikih vzorov kot arhitektonsko organizirana ploščad s parapetnim zidom na gornji in z nimfejem na spodnji strani. Spretno je bil uporabljen že v antični in kasneje v renesančni ter posebej v baročni parkovni arhitekturi dobro znani motiv arhitektonizirane grote z ljubko figuro nimfe, ki drži v dolskem primeru v roki školjko, raz katero se zliva voda v nižje ležeči bazen, katerega sledovi so še opazni.

Levo in desno omejujeta grajski dvor dve simetrično postavljeni in arhitektonsko enotno oblikovani klasicistični zgradbi: na desni je kolarnica (remiza za vozove), a nji nasproti hlev. Medtem ko služi danes kolarnica v preurejenem stanju stanovanjskim namenom, pa je hlev obdržal prvotno funkcijo. Zasnovan je v smislu dobro znanih grajskih hlevov kot triladijski preobokan prostor s čistilnim in krmilnim hodnikom v sredini in s stajami na obeh straneh. Grajski dvor je bil obdan s skupinami eksotičnega drevja, izza njega pa je bil negovan gabrov špalir, ki je dajal trden okvir celotni prostorski kompoziciji. Pred tema dvema skupinama sta bili dve visokorasli platani (*platanus occidentalis*), ki sta dominantno okvirili grajsko pročelje in uravnoteževali celotno kompozicijo grajskega dvora.

H koncu moramo omeniti še nekatere stavbe ob grajskem dvoru, ki so sicer podrejeno situirane in ne sodelujejo aktivneje v njegovem vizualnem prostoru: na desni strani je v podaljšku kolarnice cvetličnjak, med kolarnico in njim pa po vsej verjetnosti vrtnarjevo stanovanje. Na levi strani je bil gredičnjak, za njim pa veliko poslopje oranžerije, ki je v današnjem stanju stanovanjska hiša, ločena od grajske posesti in priključena k vasi Dol (h. št. 14).

GRAD KOT OSREDNJI MOTIV IN IZHODIŠČE PARKOVNE KOMPOZICIJE

Omenjeno je že bilo, da je doživela prvotna skromna zasnova gradu, ki ga je dal postaviti leta 1540 Gallenberg, v teku last-

Nimfej

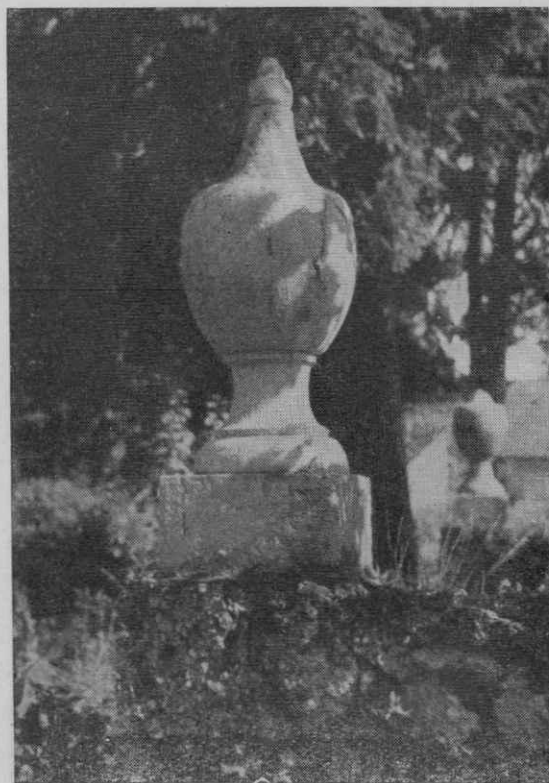
ništva Erbergov različne prezidave, ki pa niso bistveno posegle v njegov sestav. Prvi je grad preurejal, ali morda bolje, obnavljal Janez Danijel Erberg, ki je dal deset let po nakupu gradu vklesati na sklepnik novega vrtnega portala letnico 1698. Odločneje je posegel v preureditev gradu in parka njegov vnuk in Kalasančev oče Volbenk Danijel Erberg, ki je dal nadzidati glavno pročelje in vanj namestiti monumentalni portal. Florisna zasnova gradu je kvadratna z osrednim, delno arkadiranim dvoriščem. Proti vasi je severni grajski trakt oblikovan kot rizalit, ki je prislonjen v širini dvorišča k obema pravokotnima kriloma. Razen glavnega pročelja je grad enonadstropen. Imel pa je tri vhode: poleg glavnega in vrtnega še tretjega v osi rizalita, ki je usmerjen proti vasi. Nad tem portalom je bil kamniten relief Marije, ki ga ni več, a je po Kalasančevem zapisu bil zelo star; nanašal se je po vsej verjetnosti na Gallenbergovo zasnovo, morda pa je bil celó prenešen iz opuščenega gradu Sostra. Arhitekturo gradu je dobro označil Jožef Kalasanc kot preprosto, a prikupno, prej prijazno kot ugledno. S to oznako ne soglaša le zunanji videz gradu, marveč tudi njegova notranjščina, ki je skromna in v izrazu zadržana. V gradu je bilo kar 24 sob, dvorana s predprostorom in kapela. Skromni notranjščini gradu je dal dragocen poudarek inventar, ki se je nanašal na bogato zbirko umetnin, med katerimi so bila po Kalasančevih navedbah tudi dela Tiziana, Rubensa, Renija in drugih. Število umetnin, muzealnih predmetov in knjig je sčasoma tako zelo na-

rastlo, da je bilo treba misliti na zgraditev posebnih, za ta namen zasnovanih zgradb, ki naj bi sprejele po muzealnih vidikih urejene zbirke in s tem razbremenile grajske prostore, ki so bili že prenatrpani in so bili zato tudi razstavljeni predmeti nepregledni.

Zapustimo grad pri vrtnem izhodu, ne da bi globlje proniknili v njegovo stavbno zgodovino in se s tem preveč ne oddaljili od poglobitve teme, ki je dodeljena Erbergovi parkovni kompoziciji. Razgledali se bomo najprej po posameznih kompozicijskih elementih, ki so nanizani ob glavni osi in oblikujejo osrčje celotne, velikopotezne kompozicije, zatem pa tudi po vsem ostalem, kar se vključuje v grajski prostor na južni strani vse do okljuje Mlinščice.

ZGORNJI PARKOVNI PARTER

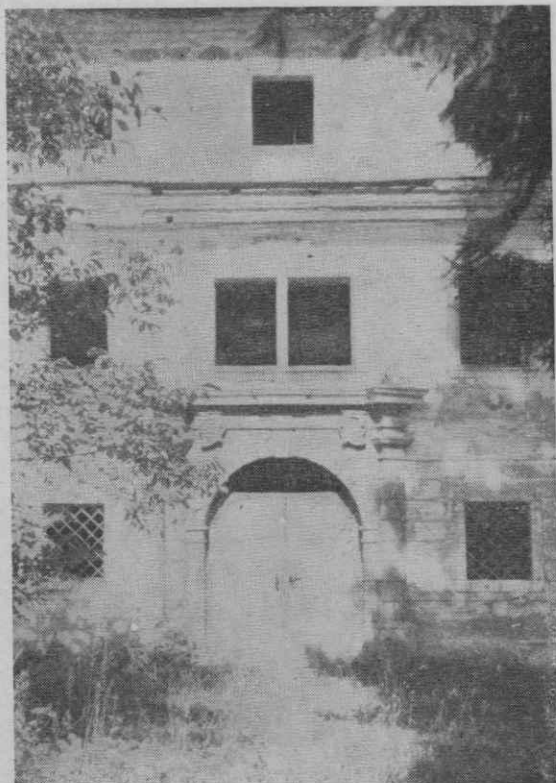
Ko stopimo iz vrtnega portala na plan, se odpre pogled na kompozicijo zgornjega parterja, ki ga zaključuje kamnitna balustrada in se prek nje razgrinjajo vedute na spodnji parter, ki je bil skrbno urejen in dopolnjen z arhitekturnimi dominantami. Za čas se zaustavimo še pri vrtnem portalu, ki je sicer v današnjem stanju le še rudiment prvotne arhitekture, za katero pa k sreči

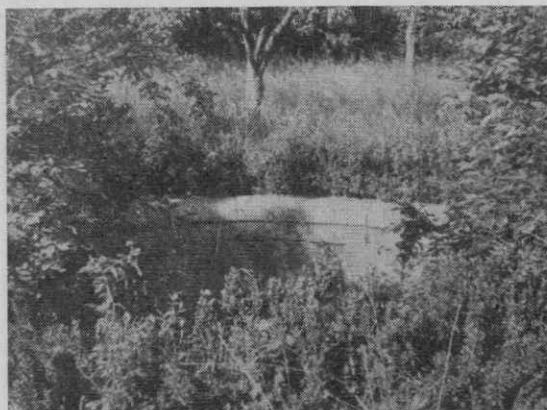
Vazi nad nimfejem

najdemo dober opis v Kalasančevih zapiskih. Pred portalom z letnico 1698 je na tleh velika monolitna plošča iz belega istrskega peščenca. Na nji stojita slopa, ki sta nosila balkon. Z balkona, ki je po vsej verjetnosti počival na obokani konstrukciji in ga ni več, se je odpiral presenetljivo lep pogled na celotno parkovno kompozicijo, ki se je ubrano vključevala v prirodno okolje. Na obeh straneh vhodne arhitekture so bili v strogem razporedu postavljeni oranževci in druge redke rastlinske vrste.

Parter z vazami in cveticami (»Waasen und Blumen Parterre«), kakor ga je imenoval Jožef Erberg, ima kvadratno obliko in je bil nadvse reprezentančen. Na južni strani ga omejuje še obstoječi gabrov drevored, ki je bil zasajen 10 let pozneje kot glavna aleja (leta 1770), na severni strani pa je bil presvoden špalir. V njegovi senci so bile razpostavljene klopi. Parter je bil razdeljen s potmi v obliki križa v štiri enake cvetlične grede, na sredini je bila fontana z vodomatom; v nji so bile zlate ribice. Kamnitna kotanja fontane in preostanki kamnitega ogrodja za vodomat še obstoje, tudi peščene poti so še opazne v travnati površini, ki je v obsegu le-teh slabše rasti. Tu je bila tudi šest čevljev (1.7 m)

Glavno grajsko pročelje z Rotmanovim portalom

Fragment fontane na zgornjem parterju

visoka in ne dosti ožja ameriška agava (*Agave americana*), ki je stala na posebnem kamnitem podstavku. Podobna agava je na tem vrtu leta 1812 cvetela; njeno deblo, ki je bilo okoli 24 čevljev (7.5 m) visoko, je imelo preko 3000 cvetov. Cvetočo jo je Erberg dal prepeljati z nemajhnimi težavami na vrt gradu grofa Esterhazija v Eisenstadt na Ogrskem, ki je tako tesno vezan z življenjem in delom velikega J. Haydna. Tu je bilo tudi ogromno stojalo, na katerem je bilo razmeščenih 1200 do 2000 lepih in redkih lončnic. V sredini je stal kip genija iz kararskega marmorja, delo F. Robbe. Prav lahko pritrdimo Kalasancu, da si je vsakateri obiskovalec na tem parterju dobro lahko napasel oči. Na spodnjem koncu tega parterja še stoji kamnitna balustrada, ki jo prekinjajo na sredini, v osi magistrale, lepo oblikovane kamnitne stopnice; te posredujejo dostop na spodnji parter. Na balustradi so bile razpostavljene redke lončnice. Danes je ta parter zapuščen, prerastla ga je trava, zasajen pa je z mladimi jablani. Tik pred balustrado teče potoček, ki je bržčas kasneje speljan in je po vsej verjetnosti nadomestil onega pred vhodom v grajski dvor.

SPODNJI PARTER S SPOMINSKIM STEBROM

Po stopnicah dospemo na spodnji parter, ki leži v nivoju savske terase. Tudi ta je kvadratne oblike in je s potmi v obliki križa deljen v štiri enake grede. Poti so obrobene s striženim pušpanom, katerega podivjani sledovi so še vidni. Znamenitost in hkrati prva arhitekturna dominantna v osni kompoziciji parka je podana v lepo oblikovanem in prvovrstno klesanem empirskem spominskem stebri. Uporabljen je bil za klasicizem značilni motiv mažlebljenega (kaneliranega) stebra valjaste oblike, ki je pre-

Balustrada na zaključku zgornjega parterja

drl kocko, na kateri so napisi in dekoracije. Steber stoji na podstavku in ima bazo v obliki ornamentirane sime. Na vrhu stebra, ki nima kapitela, je na stopnjastem podstavku vaza iz rdečkastega marmorja. Spomenik je razen vaze izklesan iz domačega, ihanskega sivega apnenca. Kakor vsa druga kamnoseška in zahtevnejša zidarska dela so tudi ta spomenik izklesali italijanski kamnoseki. Delala sta ga dva kamnoseka skozi vse leto. Spomenik je sestavljen iz peto delov; posebno težaven je bil prevoz osrednjega dela iz bližnjega kamnoloma, do katerega je sicer le dve uri hodá, a je prevoz na valjčkih trajal cele tri dni v treh izmenah s 36 voli. Steber je bil postavljen v spomin na obisk avstrijskega cesarskega para 16. maja 1821. leta ob ljubljanskem kongresu. Nanj se nanaša posvetilo, ki je vklesano na vzhodni strani v črni marmorni plošči in so bile črke belo inkrustirane. Napis se glasi:

IN.
MEMORIAM.
ADVENTUS.
AVG. IMP.
FRANCISCI.
ET.
AVG. CON.
CAROLINAE
IN.
HAC. VALE.
XVI. MAII.
MDCCCXXI.

Na nasprotni strani je na ovalni plošči v objemu venca vklesan napis:

COR
GRATUM
P.

Manjkata pa dekorativni plošči na drugih dveh stranicah.

Zelo verjetna je domneva, da je bil inventar tudi le-tega spominskega stebra sam Jožef Erberg, ki je podrobno oblikovanje in ostvaritev svojih zamisli zaupal večšim rokam benečanskih kamnosekov, štukaterjev in zidarjev. Za domnevo o Erbergovem tvornem sodelovanju je več oporišč: prvo bi bilo podamo v njegovi vsestranski izobrazbi, v katero se vključuje tudi njegova likovna kultura. Drugič: med njegovimi risarskimi poizkusi, ki sicer ne presegajo ravni amaterstva in so ohranjeni v njegovi zapuščini, je tudi nekaj skic, ki se nanašajo bodisi na zasnovo, še bolj pa na poskuse perspektivnega podajanja dolskih parkovnih motivov. Tretjič: Tudi pri zasnovi tega spomenika je iskal pobude v Krümitzovi gospodarsko tehnološki enciklopediji, ki je izšla leta 1811 v Brnu, v času največjega razcveta empira. V njegovi zapuščini so nekatere grafične priloge iz te enciklopedije, ki se nanašajo na različne vzorce empirsko oblikovanih spomenikov, ki v marsičem spominjajo tudi na dolski memorialni steber.

Italijani, ki so bili zaposleni v Dolu, so bili iz Benečije, kar je tudi povsem razumljivo. Niso bili arhitekti niti ne posebno šolani strokovnjaki, a bili so prvovrstni roko-

Spominski steber na spodnjem parterju

Detajl spominskega stebra

delci, ki so dobro poznali svoj metier, in so po zaslugi izročila obvladali marsikaj, kar je sicer pripadalo v delovno področje tudi teoretsko izobraženega arhitekta in kiparja. V zapuščini hranjen načrt tega spomenika je po vsej verjetnosti izdelek enega izmed teh kamnosekov, medtem ko je perspektivna skica v svinčniku z nakazanim rondomem in obdajajočim grmičevjem skoraj gotovo Erbergovo delo. Arhitektonska risba, ki se zdi, da je iz rok neznanega benečanskega kamnoseka in je dopolnjena z beneškimi dolžinskimi merami, je neogljenja v pogledu perspektive in senčenja ter ne razodeva nekega temeljitejšega teoretičnega znanja, ki je bilo nepogrešljivo pri teda-

njem arhitektu ali kiparju, a je vendarle ta risba na zavidni višini, če pomislimo, da je držala pero in čopič roka, ki je kaj spretno sukala dleto, o čemer prepričljivo govori kamnoseški detajl. Še bolj bo mogoče to domnevo podkrepiti, ko bomo skoraj proniknili v zasnovo in postavitev obeh znamenitih muzejskih paviljonov v soseski spominskega stebra, v nadaljevanju reprezentativne parkovne kompozicije ob glavni magistrali. Zanimivo pa je vsekakor, da je kljub pomanjkljivo podani risbi izdelek sam ne le v pogledu celotne zasnove z odtehtanimi proporcijami in odlične kamnoseške tehnike nadvse kvaliteten; spretno je odtehtano njegovo merilo, ki je skladno v razmerjih, pa tudi njegova vskladitev s prostorom je podana z izrednim občutkom. Odveč je omenjati, da je bilo tudi tu okolje najskrbneje vrtnarsko urejeno z znanimi botaničnimi pretenzijami, saj so se celó v vazi vrh spomenika skozi vse leto zvrstile cvetoče rastline, ki jih je vrtnarjeva vnema stalno izmenjavala. Danes je tudi okolje spomenika do kraja zanemarjeno in v rasti podivjano, a so vendarle kljub temu opazni sledovi poti v obrobi na francoski način striženega pušpana.

MUZEJSKI ZGRADBI NA SPODNJEM PARTERJU

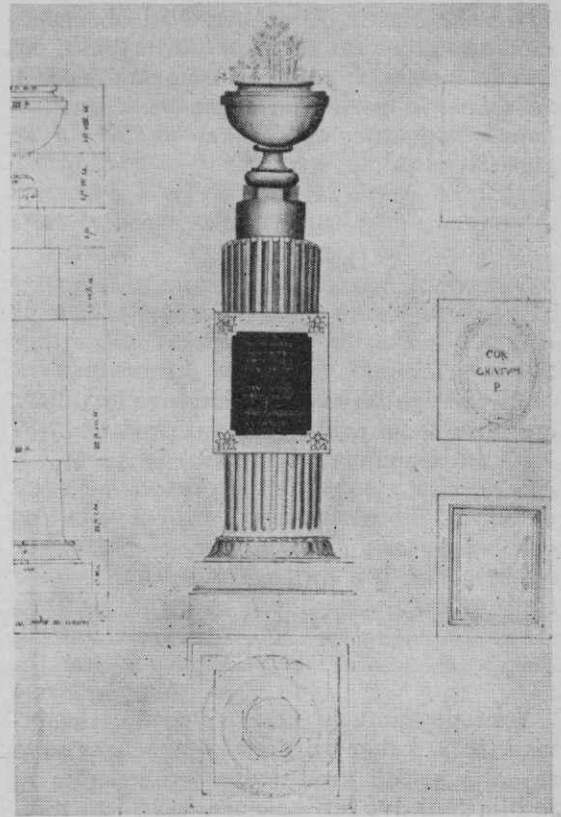
Spoznali smo že, da je parkovna kompozicija postopoma zorela in se dopolnjevala v smeri glavne osi, prav tako pa tudi, čeprav v podrejenejši vlogi, v južni smeri na razsežnem prostoru vse do okljuke Mlinščice. Za naša prizadevanja in za analizo stilne kompozicije pa je nadvse pomembno dopolnjevanje parkovne zasnove, ki se niza v smeri glavne osi in dorašča vzporedno s funkcionalno izpopolnitvijo v občutljivi sklop perspektivnih učinkov, vedut in arhitektonskih zaključkov (point de vue).

Zaradi razbremenitve svojih zbirk, ki so do kraja natrpale grajske prostore, je dal Jožef Erberg zgraditi v doslej neurejenem delu parka dvoje paviljonov. Paviljon, ki stoji na desni strani glavne parkovne osi, gledano od gradu, je bil namenjen umetnostni zbirki, oni drugi, ki stoji simetrično nji nasproti, skoraj tik današnje Litijske ceste, pa knjižnici in arhivu. V bistvu sta oba paviljona enaka, so le malenkostne razlike, ki temelje v njuni funkcionalni zasnovi. Medtem ko ima umetniški kabinet — takó imenuje to zgradbo Erberg — en sam prostor, pa ima knjižnica z arhivom na se-

Naslovna stran Krünitzove enciklopedije

verni strani, to je ob cesti, v obsegu ene okenske osi še kabinet za kustosa; ta je dostopen iz severne čelne strani. Paviljona sta grajena iz opeke in ometana s prvovrstnim apnenim ometom ter deloma obdelana z mavčnim marmorjem (stucco lustro); posebno skrbno so izdelani pilastri in stebri z jonskimi kapiteli, okenski in vratni okviri, profilacija ter friz z girlandami. V vsem tem prihajajo do izraza odlike beneške fasadarske tehnike. Kamen je bil uporabljen edinole pri podstavku (stilobatu) in pri dekorativnih tlakih. Stropovi so ravni, z lesenim opažem prirejeni ter prevlečeni z mavčnim ometom in oživiljeni s klasicistično dekoracijo. Skoncema sta oba paviljona zaključena s trikotnimi čeli (timpanoni). Streha je dvokapna in je bila po vsej verjetnosti prvotno knita s skrilom, ki je bil kasneje nadomeščen z bobrovci. Za to domnevo govoré še nekatere s skrilom krite zgradbe na grajskem območju, pa tudi sicer je v okolici skril zelo pogostno kritje in naletimo nanj tudi danes često med odpadnim gradivom v okolju gradu. Zanimiva pa je streha predvsem zategadelj, ker ni izvršena kot običajna dvokapnica z vodoravnim slemenom v višini timpanonov, ampak se sleme krepko dvigne med timpanonoma v obliki grbe; posledica tega so neravne, plastično razgibane strešine. Na obeh nasproti si stoječih čelnih pročeljih levo in desno od glavne osi je štiristeborno stebrišče, tako da po svoji zasnovi spominjata zgradbi na grški klasični prostilos. V pogledu celotnega arhitektonskega oblikovanja pa je služil kot vzor jonski steborni red: na stilobatu so stebri z napeto rastjo (entasis), vendar z nežlebljenim (nekaneliranim) trupom, namesto značilne jonske baze pa je le kockasti podstavek. Kapiteli so volutni, a greda (epistilion, arhitrav) nad njimi je v smislu jonskega stebnega reda tridelna. Na jonski način je podan tudi friz, ki ga oživljajo festoni, prav tako pa tudi napuščni venec, z značilnim jonsko korintskim zoborezom. Zadržanost v izrazu in nekoliko hladna stilizacija arhitekturnih oblik podajata prepričljivo vse značilnosti klasicistične arhitekture. Vse zunanje fasade so členjene s pilastri, pogledom posebno izpostavljena čelna pročelja pa še s po dvema simetrično nameščenima nišama. Vhodna vrata v oba paviljona sta v osi stebriščne arhitekture, po tri okna pa so razmeščena na podolžnih pročeljih v sredini polj, ki jih uokvirjajo

Načrt spominskega stebra

pilastri. V obsegu obeh stebrišč so v nišah postavljeni kipi, ki so izdelani iz lokalnega rumenkastega peščenca in so v današnjem stanju prebarvani v terakotnem tonu; kipi so bili v poslednjem obdobju zelo poškodovani. V njih so predstavljene na klasični način odete muze slikarstva in arhitekture na umetniškem kabinetu ter pesništva in glasbe na knjižnici. Izdelal jih je tirolski kipar

Muzejska paviljona. Na levi: umetniški kabinet, na desni: knjižnica z arhivom.

in rezbar Martin Kirschner. Nad obema izmed vhodnih vrat sta v prvotnih črnih, danes že močno zbledelih marmornih ploščah vklesana in pozlačena napisa s kronogramom. Napis na umetniškem kabinetu se glasi:

ARTIFICIA.
SINGVLA.
DEPERDVNTVR.
LECTA.
DVVRABVNT.

Zgrajen je bil torej ta kabinet leta 1829, a graditi so ga pričeli dve leti pred tem.

Na knjižnici pa je napis:

IN. RECTO.
LIBRORVM.VsV.
INVENIES.
DELICIAS.
INGENII.

V kronogramu je sicer navedena ista letnica (1829) kakor pri prejšnjem, čeprav so to zgradbo pričeli graditi dve leti kasneje in je bila tudi dve leti kasneje, to je leta 1831, zgrajena. Kronograme je sestavil Jaka Zupan ter je v ta namen predložil nič manj kot 72 osnutkov.

Oba paviljona je zgradil Francesco Coconi, »capo de muratori«, kakor se sam imenuje, in »izkušen mojster iz Benečije«, kakor ga označuje Erberg. Ne začudi nas, da so tedaj v Ljubljani in drugod pri zahtevnejših nalogah na delu italijanski mojstri iz Benečije, če že ne prav iz Benetk, saj so se ti stiki utrdili že davno prej v medsebojnih živahnih političnih, kulturnih in poslovnih zvezah. V kulturnem oziru je bila važna preokretnica že Akademija operózov, ki je na stežaj odprla vrata italijanskim vplivom in so odtlej bili pri nas zaposleni številni pomembni arhitekti in graditelji, kiparji, slikarji in izvrševalci dekoracij v najrazličnejših tehnikah. Coconi nedvomno ni bil šolan arhitekt, marveč je izšel naravnost iz zidarske obrti; to je razvidno predvsem iz njegovih osnutkov in načrtov, deloma pa tudi seveda iz njegove oblikovne kulture, ki je pričujoča v dolskih paviljonih. Njegovo znanje prihaja do polnega izraza v kakovosti izvršitve in ne v tolikšni meri v invenciji in arhitekturnem oblikovanju. To končno potrjuje že sam njegov naziv »capo de muratori«. F. Coconi je umrl leta 1836 v Zagrebu.

Prvi načrt vsebuje tloris in nad njim projicirano glavno pročelje. Po risbi in merah sodeč gre za Coconijevo delo; merilo je namreč dano v beneških čevljih (scala di piedi cinque). V risbi pročelja pa tudi v arhitektonski organizaciji tlorisa prihaja do izraza pomanjkljiva arhitekturna kultura, čeprav ne dvomimo, da bi bila tudi ostvareteve te zasnove v pogledu stilne zakonitosti korektna kot neposreden odmev izraza, ki so ga izbrusili veliki oblikovalci in teoretiki arhitekture. Odveč je navajati pomanjkljivo risarsko znanje, ki prihaja posebej do izraza pri členitvi pilastrov, odveč na funkcionalno nedoslednost pri primerjavi tlorisa s pročeljem. V načrtu je predstavljen nadvse preprost organizem pravokotnega enoetažnega prostora, ki pa se na zunaj izoblikuje v etažirano strukturo pilastrske arhitekture, ki je zaključena na vrhu z balustrado in jo dopolnjujejo vaze v oseh pilastrov. To je baročni motiv par excellence z vso navidezno neskladnostjo med skromno namebnostjo prostornine in razkošjem zunanjega izraza, ki pa dobi svojo polno utemeljitev, če ga ocenjujemo v širših odnosih prostorskih valeurjev, kakršne podaja celotna parkovna kompozicija s svojimi vedutami in perspektivnimi učinki, pa

Stebrišče umetniškega kabinetu

z obrisi pokrajine, ki se vključujejo vanjo. Drugi načrt vsebuje le tloris, vendar si lahko predstavimo celotni videz, čeprav manjka dopolnilo v narisu pročelja. Tloris je organiziran z diferenciacijo prostorov v strogo simetrični razporeditvi. V sredini je kot dominantni motiv ovalna dvorana, ki je na eni strani plastično izmaknjena iz ostenja, na drugi pa je pravokotna niša, nekak vestibul z nameščenimi vhodi; predor v ostenju pa je arhitektonsko dopolnjen z dvema stebroma. V obeh primerih so dane refleksije na vzore, ki jih je Coconi poznal in prejel iz bogatega inventarja beneške arhitekture XVIII. stoletja.

Arhitektura obeh obstoječih paviljonov soglaša sicer v glavnih potezah s pravkar predstavljenima načrtoma, a je po svojem temperamentu globlje zasidrana v specifičnem okolju in njegovi atmosferi; zdi se, da zaznavamo genius loci, če že drugje ne v tolikšni meri, pa prav gotovo v silueti grbaste strehe — motivu, ki se je takó prepričljivo izrazil že v prvi polovici XVIII. stoletja v plastično modeliranih strešinah pri nekaterih arhitekturah našega vodilnega barokista Gregorja Mačka in v številnih cerkvah prek Dolenjskega.

Zunanja vhodna vrata v obeh paviljonih, ki so nameščena v osi stebriščne arhitekture, so hrastova, notranja pa iz rdeče tisevine; te je z rezbarijami dopolnil domačin Mihael Zapletou, ki je tedaj oskrboval v Dolu umetnine, kasneje pa je bil uslužben pri ljubljanski Kmetijski družbi. Vrata so še kar dobro ohranjena, le da so zunanja, hrastova, prebarvana, ona iz tisevine pa so ohranila nepoškodovana vse odlike dobrega obrtniškega izdelka. V slabem stanju je le okovje, ki je deloma uničeno.

Nad vrati v umetniškem kabinetu je bil emblem v bukovini z okronano žensko figuro (alegorija Avstrije kot pospeševaljice vseh umetnosti), poleg pa je bil majhen Erbergov grb. Emblem je bil obkrožen z vejicami, ki so bile iznajdljivo izpolnjene iz različnih vrst lesa. V začetnicah njihovih botaničnih imen je bil dan kronogram, ki ga je bilo, kar je povsem razumljivo, kaj težko razvozljati. Emblem je izrezal isti tirolski kipar Kirschner, ki je izdelal vse štiri alegorične ženske figure v nišah. Emblema danes ni več, je le še zidna vdolbina, v kateri je bil nameščen.

Dekorativen tlak v umetniškem kabinetu je položil F. Coconi v raznobarnem savskem prodcu in ga obrusil v smislu beneškega teraca. Ta tlak je še danes povsem

ohranjen. Izdeloval ga je več tednov. Okna so zavarovana z železnimi rešetkami, na vrhu, kjer se končujejo v lahmem krožnem segmentu, pa je ljubljanski steklar Češko vložil barvasta stekla »po starem načinu«, kakor pristavlja Erberg. Skromna sled te barvaste zasteklenitve je danes ohranjena edinole še pri enem samem oknu, prvem na vzhodnem pročelju, počenshi od stebrišča.

Notranje stene umetniškega kabineta so iz mavčnega marmora (stucco lustro). To italijansko tehniko je želel pokazati v raznih marmornih imitacijah Pietro Trevisano. Stene so razdeljene v šestero zeleno toniranih polj, ki jih uokvirja dvanajst slikanih stebrov. Notranjščino je poslikal Langus. Na stenah je bilo vsega skupaj 106 različno velikih, belo lakiranih in delno pozlačenih podstavkov. V današnjem stanju je notranjščina tega kabineta enotno preslikana, a pod to slikarijo je ohranjena prvotna, Langusova s Trevisanovimi umetnijami, ki ponekod proseva skozi njo; podstavkov pa ni več.

Oba paviljona sta v slabem stanju, in če ne bodo skoraj izvršena najnujnejša popravila na strehah, bosta v kratkem zapisa propadu.

Med paviljonoma je na zunanji strani ograda, ki je zapirala navzven dragoceni del parka z botaničnim vrtom. Ograda je iz kamnitih valjastih slopov, med katerimi je bila železna rešetka, ki je še delno ohranjena; v osi magistrale so bila dvo-krilna vrata.

Vhod v umetniški kabinet

Alegorija slikarstva na umetniškem kabinetu

ALEJA Z ZAKLJUČNO KAPELO

Od tod dalje je bila v zaključni periodi v smeri glavne osi dopolnjena parkovna kompozicija z blizu 250 metrov dolgo kostanjevo alejo. Na njenem zaključku stoji tik na robu savske ježe, ki se na tem mestu tesno približa Litijski cesti, kot point de vue klasicistična kapela. Kapela je še dobro ohranjena z vso pristno opremo ter je v nji predstavljen dober primer stilne usmeritve iz srede XIX. stoletja. Tesno ob kapeli sta dve izredno veliki, redko lepi platani, namesto nekdanje kostanjeve aleje pa je danes aleja mladih hruškovih dreves.

DRUGA UREDITEV GRAJSKEGA OBMOČJA

Seznani smo se z glavnimi kompozicijskimi motivi, ki se nizajo ob glavni grajski osi, s pričetkom v vhodnem portalu na grajski dvor na zahodni strani in z zaključkom v kapeli na vzhodni strani. Zasnova te osne kompozicije je po svojem namenu reprezentančna in v izrazu monumentalna. O tem nas prepričuje simetrično oblikovanje grajskega dvora ter skrbna ureditev obeh parterjev s fontano, balustrado, spominskim stebrom in obema paviljonoma, ki s svojo smiselno namestitvijo oživljajo in prostorsko krepijo longitudinalno zasnovo in jo na odrejenih mestih prekinjajo, dopolnjujoč jo z raznoliko igro vedut, perspektivnih učinkov in arhitektonskih dominant.

Drugo, po površini neprimerno prostranje področje, ki ga na južni strani omejuje okljuka Mlinščice, predeljuje savska

ježa v dva dela: v zgornji, ki je kompozicijsko še tesno vezan na monumentalno zasnovo glavne osi in ga karakterizira stroga geometrična členitev karéjev, dasi je njegov izraz po namenu in opremi bolj sproščen, ter v spodnji, ki se razgrinja preko loke in oblikuje prehod v prirodno okolje.

Hrbtenico te kompozicije podaja še danes povsem ohranjena aleja platan, ki se konec gradu premočrtno usmeri s pravokotnim priključkom na glavno os in se je s svojim podaljškom pod savsko ježo zaključila ob Mlinščici. S to osjo je dan koordinatni sistem, ki mu odreja usmeritev grajsko poslopje kot dominantno središče in izhodišče celotne kompozicije.

Vzporedno z glavno osjo in hkrati soglasno z alejo platan se karéji obeh parterjev podvojé. V obsegu južnega grajskega pročelja do aleje platan je bil karé z razpostavljenimi oranževci; onstran aleje, v obsegu zgornjega parterja pa karé z angleškim gozdičem. V njegovem nadaljevanju, v obsegu spodnjega parterja s spominskim stebrom je bil zelenjavni vrt, ki je bil od monumentalne osne kompozicije ločen z alejo. V naslednji vrsti se naslanja na karé z oranževci arboret eksot, na osrednji angleški gozdič pa karé s trajnicami in zimzelenimi rastlinami.

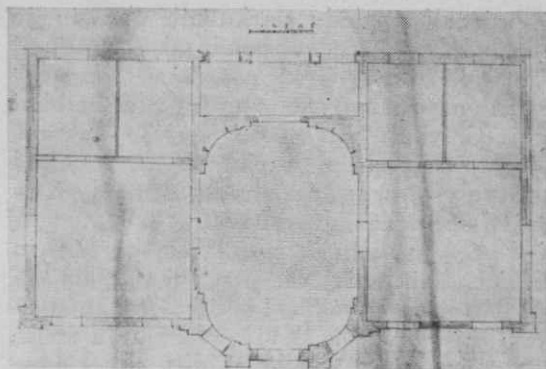
S tem je parkovna kompozicija s strogim geometrijskim razporedom karéjev zaključena. Na njenem južnem robu je savska ježa, ki prevzame vlogo kompozicijske preokretnice in vnaša s svojo mehko linijo bolj sproščen ton. Dasi je kompozicijski sistem še vedno racionalen in v soglasju z obema koordinatama celotne parkovne kompozicije, je mnogo svobodnejše oblikovan, navezan pa je na podaljšek aleje platan in na kanal Mlinščice, ki povzemata zakonitost koordinatnega sistema.

Pod ježo je izdaten studenec, ki je skupno s kanalom Mlinščice napajal štiri ribnike; ti so bili razmeščeni vzdolž ježe, ob njih pa je bil ribnjak in želvnjak. Skupino ribnikov loči od preostalega okljuka Mlinščice odprt potočni kanal, ki ponovi v svojem poteku usmeritev glavne parkovne osi in napaja ribnike. Med tem kanalom in Mlinščico je bil negovan kostanjev nasad, ob njegovem robu pa gredičnjak in tesno ob potoku so bili kokošnjaki lisk. Tudi pri tej čisto utilitarni namembnosti je prišla do izraza klasicistična stilna usmeritev, ki se je naslonila simetrično na glavno alejo; ta aleja je potekala v podaljšku aleje platan in je bila tik pred zaključkom

dopolnjena z rondojem, od koder so radialno potekali redovi kostanjevih dreves.

Na zahodni strani tega območja je večja zgradba, tako imenovana majerija s stanovanji nameščencev. Ob nji je bila sušilnica kostanja, svinjak in golobnjak, a že izven tega področja ob Mlinščici grajski mlin. Vse v vsem je bilo smotrno in estetsko zahtevno urejeno ter dopolnjeno z izbranimi skupinami dreves, grmičevja in redkih rastlin, s predvidenimi prostori za počitek in zabavo. V to ubrano celoto je bila vključena na sredini karéja s trajnicami in zimzelenimi rastlinami fontana, ki je delno še ohranjena, a nedaleč od nje je bil kip Herkula, ki je stal pred tem sredi fontane pred ljubljanskim jezuitskim kolegijem in je bil v Dol prenešen leta 1800 ter leta 1816 postavljen na dokončno mesto v parku.

Mnogo je še zanimivih podrobnosti, ki zahtevajo v zvezi s proučitvijo Erbergovega botaničnega vrta vso pozornost, vendar bi se v naši razpravi preveč oddaljili od poglobitve teme, ki se nanaša na razčlenitev parkovne kompozicije, hkrati pa bi zašli v strokovno področje botanika in dendrologa. Naj bi bila ta razprava spodbuda za podobno proučitev botaničnega fenomena, saj je v Erbergovem arhivu ohranjeno po-

Variantni načrt muzejskega paviljona

drobno gradivo, ki se nanaša nanj in je še toliko bolj pomembno zaradi tvornega sodelovanja tedanjega vodilnega botanika Freyerja.

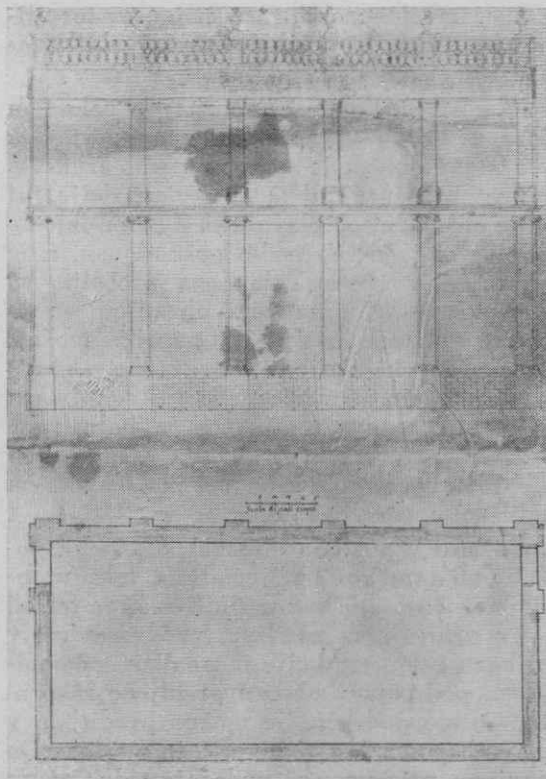
Ko smo se seznanili s posameznimi elementi parkovne kompozicije in smo tudi že tu pa tam, kjer je bilo potrebno, proniknili v strukturo celotne zasnove, preostane še, da odredimo poglobitve kompozicijske misli.

Prvič: Ogrodje kompozicije je zasnovano v koordinatnem sistemu s primarno osjo, ki je reprezentančno oblikovana v osi grajskega portala, in s sekundarno osjo, ki je na prejšnjo pravokotna in jo odreja premočrtna aleja platan. Ti dve smeri se večkrat ponovita in oblikujeta karéje, ki so njihovi namembnosti ustrezno urejeni.

Drugič: Občutljivo je upoštevana konfiguracija tal v pogledu organizacije obeh parterjev, savske ježe in okljuke Mlinščice. Temu ustrezno prevladuje nad savsko ježo strožji arhitektonski značaj, ki je osnovan na dosledni geometrični členitvi, nasprotno pa je značaj, ki prevladuje pod ježo, bolj sproščen in v svojem izrazu prirodnejši.

Tretjič: Med arhitektonskimi dominantami prednjači grad kot središče in izhodišče celotne kompozicije. Druge arhitektonske dominante, kakor balustrada, spominski steber, oba paviljona in kapela, so nanizane v pretehtanih razmakih ob glavni reprezentančni osi. Drugod se uveljavljajo namesto arhitektonskih prirodne dominante markantnih dreves in monumentalnih alej, na čelu z alejo platan, ki je še danes v celoti s trinajstimi pari veličastnih dreves popolnoma ohranjena in predstavlja že sama po sebi izredno spomeniško vrednost.

Četrto: V kompozicijo se vključujejo raznoliki perspektivni učinki in vedute, ki jih usmerjajo kulise striženega drevja in aleje na dominantne poglede arhitektur in izbrane motive razgibane pokrajine.

Variantni načrt muzejskega paviljona

Petič: V pogledu parkovnih površin je bil dodeljen izreden poudarek prefinjeni vrtnarski ureditvi, ki posrečeno združuje botanične znanstvene osnove z estetskimi prijemi, vanje pa se vključujejo fontane, skulpture in prepleti poti, ki so ponekod podane v strogem razporedu, drugod pa so igrivo sproščene v arabeskah.

V stilnem oziru se prepletajo baročni in klasicistični motivi. Na prvih temperamentnih baročnih posegih, ki so se pričeli uveljavljati s koncem XVII. stoletja in so se okrepli v drugi polovici XVIII. stoletja, se je v pretežni meri izrazila klasicistična usmeritev, ki je značilna za obdobje neumorne dejavnosti Jožefa Kalasanca Erberga s prevladujočim racionalizmom in za držanim temperamentom.

Izven vsakega dvoma je, da je v Erbergovi parkovni kompoziciji predstavljen nadvse pomemben kulturni spomenik na Slovenskem, pomemben zaradi svojih umetnostnih in znanstvenih vrednot, ki so se organsko združile in celovito izrazile. Edinstven pa je ta spomenik tudi zato, ker je v njem po svoje predstavljen kulturni program slovenskega razsvetljenstva, ki osvaja napredne evropske tokove in jih presaja na domače tlo. Čeprav je bil Erberg plemič in po svoji ideološki usmeritvi nasprotnik novih idej, ki jih je v življenje priklicala francoska revolucija in v marsičem uzakonilo napoleonsko razdobje, je vendarle po svojem delovanju in usmeritvi, ki ju odreja njegova enciklopedična zbirateljska vnema in ljubezen do dotlej neupoštevane in necenjene domače tvornosti, vključen v isti krog, kateremu pripadajo Zois, Linhart, Vodnik, Kopitar in toliko drugih, ki jih je prešinila napredna miselnost in so pričeli ob njenih spodbudah oblikovati slovensko

kulturo, ki je postala zahtevnejša in bolj vsestranska.

Danes je ta izredni spomenik zapuščen in zapisan propadu. Ali ni v naši brezbriznosti nekaj nedoslednega? Medtem ko hvalvredno negujemo in ohranjamo literarno, pa likovno in v poslednjem času tudi glasbeno kulturo tega obdobja, pa prepuščamo propadu spomenik, ki se je oblikoval na istih miselnih osnovah in se izrazil v velikem formatu prostorske kompozicije, vključujoč v svoj sestav nešteto strokovnih dejavnosti enotne stilne usmeritve. Tudi v Dolu je izraz čisto skromen in ne dosega ravni velikih ostvaritev, vendar je prav v tem podana specifičnost domače, v slovenskem tlu zakoreninjene dejavnosti, ki je takšna, kakršna je, posledica materialnih nevesčnosti, kulturne zaostalosti in pomanjkanja strnjene slovenskega meščanstva kot nosilca napredne družbene preobrazbe.

Za zaščito in oživitev tega spomenika govori več razlogov:

Prvič: Lahko dosegljiv položaj v bližini Ljubljane v lepem pokrajinskem okviru.

Drugič: Kulturnozgodovinske in estetske vrednote, ki so se izrazile v prostorski kompoziciji in posameznih spomeniških organizmih.

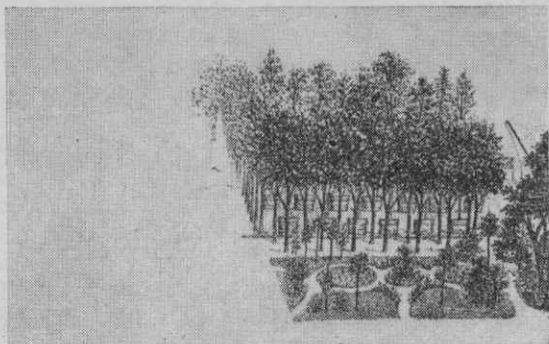
Tretjič: Tesni odnosi Erbergovih naporov s težnjami slovenskih razsvetlencev ter njihovo medsebojno prizadevanje v oblikovanju slovenske kulture.

Obnova parkovne kompozicije v celotnem obsegu morda ne prihaja več v poštev, a vsa utemeljenost je dana za rekonstrukcijo reprezentančnega dela te kompozicije, ki se je oblikoval ob glavni osi. Z edino izjemo gradu, ki je delno težko poškodovan, a je ohranjen v obsegu glavnega pročelja, so vsi spomeniški organizmi ohranjeni in je njihova obnova brez večjih nepravilnosti možna. Tu sèm se vključujejo vse zgradbe, vhodna partija in nimfej v obsegu grajskega dvora; zgornji parter s fontano in z balustrado s stopnicami; spodnji parter s spominskim stebrom, obema paviljonoma in s kapelo na zaključku kompozicije.

Pa tudi v pogledu obnove parkovnih površin so dana vsa oprijemališča, takó v obstoječih sledovih kakor tudi — kjer teh ni — v arhivalnem gradivu, predvsem pa v prikazu rekonstrukcije in analize spomeniškega področja v obsegu pričujoče razprave. Ostalo področje je možno urediti le v glavnih potezah z redukcijo in s stilizacijo motivov, pri čemer pa podajajo trdno oporo obstoječe aleje, med temi posebno monu-

Kapela

Perorisba oranževcev

mentalna aleja platan, sledovi ribnikov, fontana tik nad savsko ježo ter večje število dreves in njihovih skupin, ki so razpoznavne kljub podivjanemu, gosto zarastlemu današnjemu stanju, in bi jih oko veččaka zlahka izluščilo in vključilo v odrejeno rekonstrukcijo.

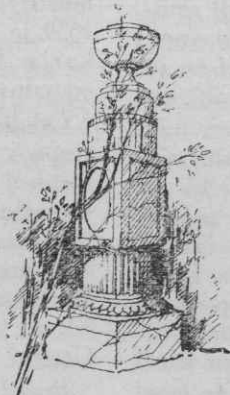
Pa tudi za grad sam je njegova obnova vendarle utemeljena. Del gradu, ki je v severnem rizalitu ob Litijski cesti, je bil po vojni obnovljen, sicer neustrezno, a ga je mogoče brez večjih stroškov prilagoditi ostali grajski arhitekturi; glavno, zahodno

pročelje gradu je s portalom vred zasilno zavarovano in je njegova obnova prav tako brez večjih težav izvedljiva. Mnogo težje je s preostalo polovico gradu, ki je v ruševem stanju in so zanjo potrebni odločnejši obnovitveni posegi. Izbira je končno le dvojna: ali prepustiti grad zobu časa, da v daljšem procesu do kraja propade, ali pa, — kar je smotrnejše, — nadaljevati z obnovitvenimi deli v smislu spomeniške rekonstrukcije in pridobiti lepo število izredno uporabnih prostorov. V perspektivah turistične in kulturne aktivizacije je prav gotovo utemeljena njegova funkcionalna preobrazba, ki pa mora biti odtehtana in vsklajena z njegovimi spomenišskimi vrednotami.

Pričujoča razprava ima dvojni namen: v nji je predstavljen izreden spomeniški kompleks, ki dopolnjuje inventar kulturne tvorčnosti razsvetljenstva; drugič pa želi vzbuditi zanimanje zanj, ki naj dozori do njegove vsaj delne obnove.

OPOMBE

Literatura: Franc Kidrič, Janez Danijel Erberg (SBL); Franc Kidrič, Jožef Kalasanc Erberg (SBL). Viri: Erbergov arhiv (Drž. arhiv Slovenije, Ljubljana).

ZGODOVINA SOLITRARN IN SMODNIŠNIC V LJUBLJANI IN NJENI OKOLICI

IVAN SLOKAR

Iznajdba smodnika v XIII. stoletju je imela ogromne posledice v vseh panogah, ki so jim razstreliva postala važen pripomoček, kot so to bili rudniki, kamnolomi in lov. Največjo prelomnico pa je povzročil smodnik na področju oboroženih sil, ker je omogočil prehod k strelnemu orožju. Poslednji razlog je bil odločilen, da je postala proizvodnja smodnika v Avstriji leta 1650 regal deželnega kneza. Od leta 1691 dalje so urejevali številni patenti proizvodnjo in razpečavanje solitra in smodnika. Proizvajalci so bili oproščeni vseh davkov in tudi carin za vse snovi, ki so jih v ta namen potrebovali. Delavci, zaposleni v smodnišnicah, so bili oproščeni rekrutiranja.

Novi zadevni predpisi so bili izdani 6. februarja 1742 (državni monopol za prodajo smodnika), 2. marca 1746, 28. julija 1747, 3. decembra 1747, 21. aprila 1750, 18. decembra 1756, 5. maja 1747, 1. septembra 1801 in 21. decembra 1807.¹ Od leta 1818 dalje so bile smodnišnice in vsa njihova poslopja oproščena vojaške nastanitve. Nov patent je izšel leta 1827. Od leta 1828 dalje niso bili več oproščeni vojaščine delavci, zaposleni v tej panogi proizvodnje.²

Za izdelavo smodnika je bil potreben soliter, t. j. kalijev nitrat (KNO₃). Tega so pridobivali na tako imenovanih solitrovih plantažah na ta način, da so skladali gnoj, zemljo in ruševine zidov in namakali to snov 2 do 3 leta z gnojnico. V tej mešanici se je nabiral soliter, ki so ga nato ekstrahirali z luženjem.

Tudi kopanje zemlje, ki je vsebovala soliter, je bilo cesarski regal. Vsakdo, ki se je nameraval s tem ukvarjati, je moral imeti dovoljenje dvorne instance. S takim dovolilom je smel po patentu cesarja Karla VI. z dne 30. oktobra 1734 kopati povsod v hišah, hlevih, graščinah, samostanih in vaseh, kjer je domneval, da je zemlja prepojena z gnojnico. Po končanem delu je moral postaviti stavbe v prejšnje stanje.³ S cesarskim patentom z dne 1. septembra 1801 so bile od tega izvzete bolnišnice, šole, državna poslopja, cerkve, župnijske stavbe in plemenitaške stanovanjske zgradbe, toda tudi pri vseh teh niso bili izvzeti hlevi in skednji. Povzročeno škodo so morali lastnikom poravnati.⁴ Smodnik je mešanica pulveriziranega solitra, žvepla in oglja. Za zdrobitev teh snovi v prah so uporabljali

mlinske stope, zaradi česar so imenovali smodnišnico »mlin za smodnik« (Pulvermühle) ali »stope za smodnik« (Pulverstampfe). Do srede XIX. stoletja je bil za smodnišnice v splošni rabi tudi vzdevek solitrarna.

V Ljubljani se 1. aprila 1532 prvič omenjajo stope za smodnik, ki so stale ob Gradaščici v Koleziji.⁵ Bile so mestna last. Magistrat je plačeval vsa popravila in je stope dajal v zakup. Ljubljanski magistrat je potreboval smodnik za svojega puškarja, ki je omenjen v knjigah mestnih izdatkov prvič leta 1581, in za svojo orožarno, ki je navedena v knjigah izdatkov leta 1584 (fol. 87). Poleg tega je obstajala še pred letom 1550 strelska družba s svojim streliščem, ki je potrebovala smodnik za svoje strelske vaje. Magistrat je kupil smodnik za svojo orožarno leta 1594 (knjige izdatkov 1594, priloga) brez navedbe dobavitelja. Šele od leta 1632 dalje so ohranjeni podatki o dobaviteljih. V letih 1632, 1634, 1635, 1647 in 1648 je dobavljal smodnik Jakob Haus, izdelovalec smodnika v Cerkljah. Leta 1635 so omenjeni kot dobavitelji poleg Hausa še Primož Torkalo, Matija Wobner, Gregor Podgoršek, Jurij Hudovernik, Primož Novak, Jurij Veslej in Kristijan Kindl brez navedbe kraja njihovega bivališča in nastitve njihovih stop. V letih 1637, 1638 in 1639 je kupil magistrat smodnik od smodnikarja Jurija Hudovernika, leta 1638 tudi od vdove Elizabete Čerin.

Od leta 1643 do leta 1651 je imel mestne stope v zakupu Jakob Augst, ki je dobavljal kot zakupnino letno 40 funtov smodnika v vrednosti 20 goldinarjev. Leta 1655 je kupil magistrat smodnik od smodnikarjev Martina Pilgrama in Valentina Bitnerja. Morda sta imela v zakupu mestne stope, ki jih je imel v letih 1655 do 1660 v zakupu Gregor Hudnik.

Podoba je, da zmogljivost mestnih stop v Trnovem ni bila zadostna za potrebe Ljubljane, ker je v letih 1663 in 1679 dobavil magistratu smodnik Adam Jeran, smodnikar v Kamniku. Leta 1665 je omenjen kot dobavitelj tudi smodnikar Primož Nagradnik, ki je imel v zakupu mestne stope. Na njegovo prošnjo, v kateri navaja, da smodnikarstvo ne uspeva, mu je magistrat dovolil, da se sme obenem ukvarjati v majhnem obsegu tudi s trgovino z mezlanom. Od

leta 1670 do 1672 je imel mestne stope v zakupu smodnikar Matija Jazbec (Jaswiz).⁶

Pred letom 1684 so bile mestne stope v Trnovem opuščene.⁷ Kraj, kjer so stale, se je imenoval odslej in še leta 1712 »pri starih stopah«, torej pri »bivših stopah«. Leta 1725 je plačal magistrat zidarje, ki so delali na zemljišču, imenovanem »smodniške stope«.⁸ Če navaja Vrhovnik, da se praharna omenja med leti 1748 in 1771 in da je stala blizu Tržaške ceste, sloni to na pomoti, ker se nanašajo te navedbe le na zemljišče, kjer je prej bila. Franc Sevšek je plačal za leto 1794 kot posestnik bivših smodniških stop z zemljiščem vred (von der vor Jahren gewesten nun aber abgekommenen Pulverstampf samt den dazu gehörigen Ackern) 4 goldinarje davka in isti znesek tudi v letih 1795—1798.⁹ Še leta 1821 se je reklo tam na »furfraršu«.¹⁰

Po opustitvi svojih stop, ki so imele le omejeno zmogljivost, je kupoval magistrat smodnik izven Ljubljane, in sicer leta 1699 v Solnogradu, 1710 pri Primožu Jeranu v Kamniku, 1716 in 1718 v Solnogradu, 1725 v Linzu, 1726 na Koroškem in v Gradcu, 1727 in 1728 v Gradcu, 1732 in 1733 pri izdelovalcu smodnika Janezu Juriju Geyerju v Mariboru. Leta 1740 je dobavil od zunaj 507 funtov finega topovskega smodnika Jernej Čebulj, tovarnar svile v Ljubljani.¹¹

Nekaj stop za smodnik je bilo izven Ljubljane. Leta 1717 so bili proizvajalci smodnika z lastnimi mlini v Strmolu, Kamniku in Žužemberku.¹² Iz poročila vicedoma z dne 20. aprila 1747 izvemo, da je bilo takrat na vsem Kranjskem le šest mlinov za smodnik. Josip Fajdiga je imel tak mlin v bližini samostana v Mekinjah, Matija Stamicer stope v Tuhinjski dolini pri Kamniku, Jakob Svalcina solitrarno in stope za smodnik v Javorniku, brata Janez in Tomaž Kavec solitrarno in smodnišnico v Kranjski gori, Urban Berliš stope za smodnik v Loki in Karel Šlajbah stope v Žužemberku. Drugih takih obratov ni bilo na Kranjskem, torej tudi v Ljubljani ne.¹³

Tudi kranjski stanovi so kupovali smodnik, ki so ga potrebovali za svojo orožarno in kot razstrelivo pri gradnji cest, izven Ljubljane in izven Kranjske, in sicer leta 1686 v Nürnbergu, 1701 v Solnogradu, 1735 in 1740 v Steyerju; do leta 1737 jim je dobavil od zunaj ravnatelj deželne suknarne na Selu pri Ljubljani Jože pl. Webern 1527 funtov smodnika, ašti dobavitelj je kupil leta 1743 za stanove smodnik v St. Gallenu v Švici, leta 1744 pa v Kirchdorfu v Zgornji Avstriji.¹⁴

Cesarski odlok z dne 6. februarja 1742 je odredil, da morajo vsi izdelovalci smodnika in solitra odstopiti vso produkcijo erarju, ki jim je plačal le proizvodne stroške. S tem je bil uveden državni monopol za prodajo smodnika.¹⁵ Od tega časa dalje je kupoval ljubljanski magistrat smodnik od cesarskega prodajalca smodnika (Pulverfaktor), oz. od ces. kr. urada za smodnik in soliter, od leta 1762 dalje pa pri cesarskem inšpektorju za smodnik. To funkcijo je imel od leta 1762 do 1775 Anton August Kappus pl. Pichelstein.¹⁶

Po opustitvi mestnih stop za smodnik v Trnovem je bil Kappus prvi, ki se je lotil postavitve smodnišnice v Ljubljani. Rojen leta 1724 je postal že v mladih letih (1762) cesarski smodnišni in solitrski nadzornik za Kranjsko v Ljubljani, gotovo iz razloga, ker je sam pred tem letom postavil tri smodnišnice. Leta 1756 je namreč vložil prošnjo na ljubljanski magistrat, da bi mu dobavile mestne opekarne po meščanski ceni 6000 zidakov za postavitev smodnišnice na prostoru za meščanskim streliščem. Dne 28. maja 1756 mu je bila dovoljena dobava, toda ne po meščanski, temveč po nekoliko višji mestni osnovni ceni.¹⁷

Nato je Kappus postavil smodnišnico v Ljubljani v Poljanskem predmestju št. 78 (danes Streliška ulica 18) in še dve v bližini Ljubljane. Dne 28. junija 1762 je zaprosil za carine prost uvoz žvepla, in sicer 90 centov na leto za svoje tri smodnišnice.¹⁸ Od omenjenih dveh tvornic izven Ljubljane je bila ena v Sostrem, druga pa v Šent Lenartu pri Sostrem.¹⁹ Kljub temu, da si je izposloval Kappus v letih 1775, 1780 in 1785 državna posojila, se je tudi pri zasebnikih tako zadolžil, da je prišel leta 1788 v konkurz. Solitrarno v Ljubljani je kupila dne 16. aprila 1790 mestna občina ljubljanska.²⁰ Ta tvornica je zaposlovala v letih 1795 in 1796 enega mojstra in štiri pomočnike.²¹ Podoba je, da je ljubljanska solitrarna kmalu nato prenehala, ker se ne navaja več. Omenjeni dve smodnišnici izven Ljubljane sta pa postali last Kappusove stečajne mase. Kappus je umrl 12. julija 1798.

V tem času Napoleonovih vojn je pri-manjkovalo v vsej Avstriji smodnika. Aprila 1798 je prišel v Ljubljano c. kr. solitrski mojster Adam Köck s certifikatom in izrecnim priporočilom dvornega vojnega sveta. Kappus je svetoval magistratu, naj mu odstopi zemljišče za gajskim hribom za postavitev solitrarne. Magistrat mu je to dovolil proti priznavalnini letnih 24 kraj-carjev.²² O tej solitrarni vemo le toliko, da

je obstajala do francoske okupacije leta 1809.²³ Morda se nanaša na to solitrarno ohranjeni načrt »razpadajočega skladišča solitra«, datiranega 24. decembra 1814, ki je bilo na zemljišču križniškega reda.²⁴ Skladišče in smodnišnica sta morala biti nekje ob Gradaščici, kjer je imel križniški red svoje pristave.

Tudi v Napoleonovi Iliriji so bile smodnišnice pod kontrolo komisarja za smodnik. Novembra 1809 je bil »administrator stop za smodnik« Maks Čerin, bržkone iz družine, ki je že leta 1638 dobavljala magistratu smodnik.²⁵ Ta je prevzel 15. januarja 1813 smodnišnico v Šent Lenartu in 4. marca 1813 ono v Sostrem, ki sta bili last Kappusove konkurzne mase. Ob tej priliki je bila ocenjena njihova vrednost. 17. februarja 1813 je omenjena tudi smodnišnica v Ljubljani, ki naj bi se ocenila. To je bila brez dvoma prejšnja Kappusova in pozneje opuščena mestna solitrarna. Junija istega leta se omenja tudi smodnišnica na pristavi nemškega viteškega reda, kar se nanaša bržkone na opuščeno solitrarno Adama Köcka.²⁶

Po restavraciji je bil zopet imenovan avstrijski inšpektor za smodnik in soliter v Ljubljani. Podoba je, da ni bila ne v Ljubljani ne v okolici nobena smodnišnica v obratu. Dne 6. novembra 1813 je dobil upravitelj Kappusove konkurzne mase nalog, naj obe smodnišnici izven Ljubljane, ki nista obratovali, spravi v obrat ali pa naj sporoči ovire, ki bi to onemogočale. Kranjski rudniki so dobivali takrat potreben smodnik iz državnega skladišča v Šent Vidu na Koroškem. Meseca novembra 1813 je zaprosil Jože Thoman za dovoljenje, da bi postavil solitrarno pri »zidanem mostu« (torej pri Dolenskem mostu) v Ljubljani. Dovoljenje je dobil, ker je omenjena leta 1814 Thomanova solitrarna v krakovskem predmestju. Toda že leta 1818 je govora le o Thomanu kot »bivšem« fabrikantu solitra, ki je iz Ljubljane izginil neznano kam. Pač pa se omenja leta 1820 Jože Brecelj (tudi Breceljnik) kot izdelovalec solitra v Ljubljani.²⁷ Pozneje se taki obrati v Ljubljani ne omenjajo več.

Pač pa so obstajale še vedno smodnišnice v okolici Ljubljane, in sicer v Zadvoru, v Dobrunjah in v Sostrem. Vse so bile na ozkem prostoru med Dobrunjami in Sostrim. Pri teh smodnišnicah je prišlo večkrat do eksplozije, in sicer 24. junija 1819 v Zadvoru, pri čemer je dobil mojster hude opekline. Ista smodnišnica se je razletela

dne 18. marca 1820 in 15. marca 1824.²⁸ Sledile so eksplozije 10. aprila 1838 v Zadvoru, leta 1842 v Dobrunjah in leta 1852 eksplozija smodnišnice med Zadvorom in Sostrim.²⁹

Leta 1884 je eksplodiralo 84 kg smodnika v državnih stopah za smodnik v Zadvoru na Dobrunjici, pri čemer so bile stope popolnoma razdejane in uničene.³⁰ Zanimivo je, da še leta 1838, torej po 50 letih, ni bil zaključen konkurzni postopek nad Kappusovo imovino. Po končani likvidaciji je prevzela prejšnje Kappusove smodnišnice izven Ljubljane država. Da so bile v Napoleonovi Iliriji v obratu, sledi iz dejstva, da je dobila konkurzna masa leta 1818 izplačanih 1621 goldinarjev kot najemnino, ki so jo dolgovali Francozi za uporabo teh smodnišnic.³¹

Kot v vseh drugih industrijskih panogah so se morali tudi pri izdelovanju solitra in smodnika umakniti mlini in stope večjim tovarniškim obratom. V Trstu je ustanovil Franc Gosleth leta 1841 podjetje, za katero je dobil deželno tovarniško koncesijo pod imenom »C. kr. privilegirana rafinerija solitra«. Leta 1859 je prenesel to tovarno v Hrastnik.³² Leta 1853 je bil odpravljen državni monopol za soliter, ostal pa je v veljavi za proizvodnjo in razpečavanje smodnika.³³ Največji pomen pa je dosegla državna smodnišnica v Kamniku, za katere postavitev je kupila generalna direkcija artilerije na Dunaju od Edmonda Andriolija leta 1853 posestvo Kacenberg s fužinami.³⁴ Zgraditev tovarne se je zavlekla kljub temu, da je sam cesar izrazil oktobra 1856 željo, da bi se nameravana postavitev smodnišnice čimprej izvršila.³⁵ Zidanje objektov in vodnih naprav je trajalo več let. Šele leta 1871 je začela smodnišnica redno obratovati³⁶ in služi še danes potrebam naše države.

OPOMBE

1. Drž. a. LRS Gubern. a. fasc. 59 1797 Nr. 3988. Mestni a. Reg I, fasc. 151. — 2. Drž. a. LRS Gubern. a. 1819 fasc. 21 — 1 Nr. 1472, Registri gubern. a. 1827 in 1828 (spisi so škartirani). — 3. Drž. a. LRS Vicedom. a. I 158. — 4. Mestni a. I. 151. — 5. Ivan Vrhovnik, Trnovska župnija, str. 87. — 6. Mestni a., Knjige izdatkov cod. XIII 1652, 1654, 1655, 1657, 1658, 1659, 1644 priloga 22, 1644—1651, 1647 priloga 43, 1655, 1657, 1663, 1665, 1670, 1671, 1672, 1679. Gemeiner Stadt Laibach Cammer Zins Urbarium cod. XVI 1643, 1648, 1649, Sodni protokoli 1665. — 7. Mestni a. cod. XVI/18 (1684). — 8. Mestni a., Knjige izdatkov 1712 fol 59 in 1725 fol 64. — 9. Mestni a., Knjige izdatkov 1712 fol 59, 1716 fol 71, 1723 fol 63, 1725 fol 64, 1732 fol 72, Handurbarium Codex XVI fol 67, 74 in 86. — 10. Vrhovnik n. o. m., str. 88. — 11. Mestni a., Knjige izdatkov cod. XIII 1699, 1710.

1716, 1718, 1725, 1726, 1732 priloga 4, 1735, 1740 fol 8. — 12. Drž. a. LRS Vicedom a. I 138. — 13. Drž. a. LRS Vicedom a. I 93. — 14. Drž. a. LRS Stan. a. fasc. 316, 522, 556, 586; Reigersfeld XIX Kranjske stanovske zadeve 1742, 1744. — 15. Drž. a. LRS Stan. a. fasc. 556, Gub. a. 1809 fasc. 5 Nr. 3741. — 16. Mestni a., Knjige izdatkov 1745, 1746, 1748, 1749, 1750, 1751, 1755, 1756, 1757, 1758, 1759, 1760, 1762, 1765—1775. — 17. Mestni a., sodni protokoli 28. maja 1756. — 18. Drž. a. LRS, Commercien Commission P. Nr. 16. Andrejka navaja (Kronika III str. 132) pomotoma, da je bila ljubljanska smodnišnica postavljena leta 1774. — 19. Mestni a. Reg I fasc. 163. Prim. tudi Hermann, Reisen II str. 111 in 119. — 20. R. Andrejka, Kronika III, str. 132. — 21. Schematismus für das Herzogtum Krain 1795 str. 87 in 88 in Instanzschematismus im Herzogtum Krain 1796 str. 92. — 22. Mestni a. Reg I fasc. 151. — 23. Drž. a. LRS, Gub. a. 1814 Nr. 1194. — 24. Drž. a. LRS, načrti, mapa 35. — 25. Drž. a. LRS, Gub. a. 1809 fasc 5 Nr. 3741. — 26. Mestni a. Reg I fasc. 165 LXIII; A. Aškerc, »Slovenski akti iz mestnega arhiva ljubljanskega« v Izvestju

Muz. društva za Kranjsko 1904, str. 172. — 27. Drž. a. LRS Gub. a. 1813 Nr. 584, 585, 810 in 1121, Intelligenzblatt zur L. Z. 1818 Nr. 31, 1821 Nr. 1, Mestni a. Reg I fasc. 200. — 28. Drž. a. LRS Gub. a. fasc. 19 Reg Zahl 181 Nr. 8484, fasc. 11 1819 Reg Z 390 Nr. 3759, 1824 fasc. 11 Nr. 17/5945. — 29. Gub. a. 1838 fasc. 11/537, 1842 fasc. 12—32, nam. a. repertorij. — 30. Drž. a. LRS Präsidiale 1884 Nr. 3021. — 31. Drž. a. LRS Gub. a. fasc. 25 Nr. 13620. — 32. Bericht der Gratzter Handels u. Gewerbekammer 1837—59 str. 46 in 143, Bericht über die Ausstellung London 1851 str. 69 in 93. — 33. Handwörterbuch der Staatswissenschaften geslo »Pulver«. — 34. Drž. a. LRS, namestniški a. fasc. 36 Abt. 4. — 35. Drž. a. LRS namestniški a. Präsidiale 1856 Nr. 3871, fasc. XIII. R. Andrejka, »Znameniti slovenski trgovci«, Trgovski Tovariš 1936, navaja pomotoma, da je bila smodnišnica sezidana med leti 1853 in 1854. — 36. Statistično poročilo trgovsko-obrtniške zbornice v Ljubljani za leta 1870 str. 297—299. Ni torej točna navedba Lakatoša (Industrija Slovenije str. 89), da je bila smodnišnica osnovana leta 1860.

90-LETNI JUBILEJ GORENJSKE PROGE

JOZE JENKO

III

(Konec)

NEKAJ MISLI O KONCESIJAH IN GARANCIJAH

V prednjem odstavku sem govoril o dovoljenjih za pripravljala dela in gradnje železnic. Za razumevanje te faze v nastajanju železniške zgodovine moramo poznati posamezna obdobja. Nekateri zgodovinarji jih poznajo po šest, drugi zopet manj. Vendar je snov posneta skoraj povsem enako.⁷⁶ V tretji številki Kronike 1959 sem v članku Ob stoletnici proge Pragersko—Kotoriba (Vel. Kaniža—Budimpešta) že pojasnil tri obdobja. V sestavku o gorenjski železnici moram obravnavati še zadnje periode, ker jih ni nobena od slovenskih železniških prog prehodila do razpada avstro-ogrške monarhije, kakor naša jubilarntka.

Koncesije je izdajalo pristojno ministrstvo za javna dela in obrtnijo v sporazumu z notranjim ministrstvom ter komisijo za obrambo brez pristanka poslanske skupščine;⁷⁷ s soglašanjem parlamenta pa prvič 5. oktobra 1863.⁷⁸ Toda kljub temu ni bilo med posameznimi bogataši in kapitalističnimi družbami pravega zanimanja. Tudi bogati načrti nove železniške mreže v letu 1854 in tudi 10 let pozneje niso vžigali. V prvi novi mreži 10.000 km, v kateri so bile včrtane v Sloveniji štiri proge: Maribor—Velika Kaniža, Št. Peter—Reka, Maribor—Celovec in Celovec—Beljak—Udine

(Videm), niso bile privlačne.⁷⁹ Ravno tako tudi drugi načrt z 921.77 milj dolžine z izdatki okoli 684 milijonov gold. ni bil vabljev, čeprav je bilo predvidenih na jugoslovanškem delu 133.71 milj v vrednosti 91.7 milijonov gold. novih prog.⁸⁰ Po nalogu trgovskega ministrstva poleti 1864 izdana spomenica za sestavo novega načrta železniških zvez je bila drugod z zanimanjem sprejeta. Le kranjska vojvodina je pogrešala v programu našo gorenjsko progo. Tudi drugod so ugibali, za katere projekte in pod kakšnimi pogoji bodo dovoljene in podeljene koncesije.

Novi koncesijski zakon od 14. septembra 1854 je predvideval, da mora imeti vsaka javna prometna naprava dvojno koncesijo. Prva je dovolila pripravljala dela, ki so lahko trajala 1—5 leta, privoliti vanje pa je moral tudi vladar. Stroške za pripravljala dela utrpi podjetnik-prosilec. Toda tako dovoljenje še ne da nobene prednostne pravice za gradnjo železnice. Za gradbeni pristanek pa ni bilo vabljevih pobud, posebno ne v revnejših in neindustrializiranih pokrajinah. Podjetnik je lahko zgubil vse premoženje. Več zanimanja bi bilo za načrtovane proge takrat, če bi država prevzela pripravljala dela in jih z načrti brezplačno izročila posameznim udeležem

cem oziroma družbam, čeprav je spomenica predvidevala, da se morajo izdatki državi povrniti. Tako osredotočje je bilo važno pri upoštevanju gospodarskih, političnih in vojaških vidikov.

Važno je bilo, kdo bo progo gradil in kdo bo nudil potreben denar. Ta problem je bil najtrši in se razni poskusi niso obnesli. Prav zato je bilo ljudstvo in skrivaj istočasno tudi ustanove proti sistemu državnih železnic, ki je bil adaptiran leta 1842 in opuščen po izdaji novega koncesijskega zakona. Velika večina interesentov je bila za akcijske družbe z drž. garancijo. Pri takih podvigih se more udeleževati inozemski kapital, če ima zajamčen tudi le najmanjši donos. Država pa tvega prav malo, ker pripade po dosegu koncesijske dobe vsaka železnica njej v last.

Kritik prof. dr. Th. Michel ne soglašala, da se dela za vsak projekt toliko reklame v časopisih, brošurah, češ da se zanima za vsako novo progo ves denarni svet. Država potrebuje predvsem stranske proge, ki so zveza med obratujočimi glavnimi progami in ki brez teh ne morejo živeti in napredovati. Gradnja lokalnih prog je potreba pokrajin, kjer teče vlak; nikdar pa ne smejo biti lokalke špekulacija, ker se dovršitev le podraži, medtem ko je vrednost akcij in obligacij starejših, že obstoječih železnic manjša. Inicijativo za gradnjo lokalnih prog mora dati tisti del prebivalcev, ki jo nujno potrebuje. Nato se ustanovi konzorcij posestnikov, bogatašev in industrijcev, ki sporazumno z vodilnimi uradi, občinami, deželami in državo premlevajo vse okoliščine za ustvaritev te proge.

Zagotovljeni kapital se uporablja za pridobitev oziroma nakup sveta, za gradbene izdatke in potrebna prometna sredstva. Za odkup zemljišč služijo določbe ekspropriacijskega zakona ali pa se parcele zamenjajo. Te stroške nosi občina; njej jih prvine upravna družba.

Gradbeni kapital se izposodi na podlagi izdanih partialnih obligacij. Te se izdajajo mesečno in ustrezno z gradbenim napredovanjem. Obrestujejo naj se takoj po 5 ali več odstotkov. Kapital se plačuje z žrebi, ko je progla že nekaj časa v obratu. Presežki pri dohodkih, kolikor jih je več po odbitju obresti in letne plačilne vsote, se pribijajo za amortizacijo dolga, ki izvira iz nakupa sveta. Upnikom pa ostane vrednost proge z vsem drugim premoženjem. Če tega ni, mora dežela prispevati k primanjkljaju. Zato naj se vlagajo morebitni presežki vsako leto v deželno blagajno. Zaradi cenej-

šega obratovanja pripada vsaka lokalna vpadajoči glavni progi, kar je v obojestranskem interesu.⁸¹

Pouk v dobro informirani citirani reviji je bil hud poper avstrijski vladi, ki je izdala parolo: »Gradite železnice!« Toda ta poziv je ostal brez odziva in odmeva pri zasebnikih in enakih družbah.⁸² Vojni porazi v letu 1866 so mogli samo negativno vplivati na življenjsko raven prebivalstva. Kljub temu je bilo v letu 1866 na novo koncesioniranih prog v dolžini 2267 km in za gradnje predvidenih 292 milij. gold.⁸³ Koncesijski zakon je nudil izredne ugodnosti kot vabo privatnim podjetjem. Take ugodnosti so bile med drugim: ustvarjalna in upravljalna doba je trajala do 90 let, po preteku tega privilegija preide železn. imovina z vsemi nepremičninami brezplačno v drž. last, bivši upravitelj pa obdrži vse druge dobrine, izvzemši predmete, s katerimi se vzdržuje prevoz. Citirani zakon poudarja, da morajo biti tirne naprave pri predaji z vsemi pripomočki v uporabnem stanju. Koncesionarje ščiti zakon spričo konkurence pred morebitnimi paralelnimi progami, ki se smejo graditi le s pristankom državne uprave v izrednih strateških, političnih in komercialnih razmerah. Ob enem pa je zakon pooblastil vlado, da more odkupiti še pred časom poteka koncesijske dobe katerokoli železnico.⁸⁴

Toda notranji in zunanji položaj podonavske monarhije je zahteval vedno večje žrtve. Skrajno sredstvo je bila prodaja obstoječih železniških prog francoskim kapitalistom v zvezi z bankami Rothschilda, Sine, Eskelesa in avstrijske obrtne banke. Nastala je prva c. kr. avstrijska družba avstrijskih železnic, ki se je pozneje razdelila v več samostojnih privatnih podjetij. Ustanovljena družba je prevzela severne, jugovzhodne in lombardijsko-beneške proge. Nakupna cena je znašala komaj 50% gradbenih stroškov. Med novimi železnicami na slovenskem ozemlju je bila c. kr. privatna koroška železnica od Maribora v Celovec in dalje na Tirolsko.⁸⁵

Glede na napredek v gradnji železnic v evropskih državah je morala podonavska monarhija hiteti s podeljevanjem koncesij, ki so bile obvezne za garancijo potrebnega kapitala ali pa za donos dobička, izražene v odstotkih. Po osebni intervenciji dr. Tomana sta vlada in poslanska zbornica soglašali, da je bil zakon o pogojih in ugodnostih za progo Ljubljana—Trbiž s priključkom na nastajajoče omrežje Rudolfove železnice sprejet. Zakon z dne 9.

julija 1868, izdan 18. istega meseca in istega leta v državnem zakoniku št. 103, kos XXII, pooblašča vlado, da sme pri podelitvi koncesije odobriti državno jamstvo za 5 % čisti donos v srebru za stvarno in dokazno uporabljeno temeljno glavnico. Pri tem je parlament upošteval neugoden gospodarski položaj vojvodine Kranjske. Povišal je celó vsoto glavnice v primerjavi z drugimi na 1.200.000.— na miljo.⁸⁶

Nova doba v gradnji in razvoju železniške mreže je nastopila takoj po razglasu koncesijskega zakona jeseni 1854. S tem je vlada upala, da bo pritegnila in navdušila domači in tuji kapital za ustanovitev železniške mreže, ki jo je predvidevala. Tak način pridobivanja in garancije se je obnesel v Franciji in so ga tudi za francoski sistem ikrstili. Vlada je upala, da za dogovorjene zneske ne bodo potrebni dolgoročni roki in da bodo po preteku garancijske in koncesijske dobe železnice padle kot zrelo jabolko v njeno naročje. Garancijski sistem je imel dve pogodbeni določbi: država je bila obvezna jamčiti potrebni gradbeni in obratni kapital v dogovorjenem znesku ali je morala jamčiti dogovorjeni čisti dobiček za uporabljeno premoženje. Poleg tega sta se država in podjetnik za vsak primer posebej dogovorila o olajšavah pri davkih, carinskih popustih pri nabavi materiala v inozemstvu itd. Toda tudi ta zamišljema pospeševanja gradenj privatnih železnic niso dosegla postavljenih ciljev.⁸⁷ Nasprotno nas uči zgodovina, da so posamezna podjetja izkoriščala državno garancijo. Kajti ugotovljeno je, da v začetnih dobah železnice niso bile rentabilne. Promet se mora šele ustvarjati s tem, da oživi obstoječa industrija in se ustvarja nova, ki dovažajo surovine in odvažajo izdelke. Gospodarski napredek okolice, ki jo objame novo prometno sredstvo, povzdigné rentabilnost žel. proge. Procvit pa je mogoč le v času dobro organiziranega gospodarstva. Če pa nastajajo gospodarske krize, kakor so se pojavljale v Avstriji v kratkih presledkih, oz. če se je pojavil kakor leta 1873 splošen gospodarski polom in pri železniškem podjetju ni dovolj kontrole, potem so se morala privatna železniška podjetja obračati na državno blagajno po podpore in predujme, ki so jih potrebovala za obvezna plačila in obresti izposojenega kapitala. Gotovina je imela značaj posojil, za katere so žel. podjetja plačala po 4 % obresti. Po virih je bila na ta način država obremenjena v času od 1868—1876 z več kakor 100 milijoni gold.⁸⁸ Rudolfova železnica je

bila udeležena do konca l. 1879 s 47.557.282 goldinarji.⁸⁹

Med nerentabilnimi progami, ki so imele zajamčen čisti donos, pa so izkoriščale prekomerno garancije, je bila tudi naslovna proga. Vlada je morala ubrati v železniški politiki novo pot. Z zakonom dne 14. decembra 1877 zaznamujemo začetek prehoda po raznih družbah upravljajočih železnic v zopetno državno posest. Ta politični in gospodarski preobrat se mi izvršil takoj, marveč je trajal vpeljani sistem skoraj celo desetletje.⁹⁰

POMEMBNI UKREPI V ZGODOVINI
GORENJSKE ŽELEZNICE

Trgovinsko ministrstvo je predložilo že 10. decembra 1876 državnemu zboru zakonski osnutek, ki naj bi pooblaščal vlado, da sme dajati železnicam z državno garancijo predujem, s katerim naj krijejo morebitne primanjkljaje. Z dajanjem takih podpor more država prevzeti delno oziroma tudi v celoti upravljanje takih podjetij sama ali pa poveriti katero drugo ustanovo dotlej, dokler ni bila vrnjena posojena vsota. Če pa katerokoli žel. podjetje prejema v zaporednih petih letih nad polovico državne garancije ali pa če je v odplačilu predujma zaostalo najmanj 50 % imenske vrednosti zajamčenega akcijskega kapitala, more država povsem prevzeti obratovanje takih prog do povračila polovice garantiranega dolga.

Take stroge ukrepe je vlada morala podvzeti, ker je nastal do l. 1876 tak garancijski dolg nad 100 milijonov gold., kakor smo ugotovili v prejšnjih odstavkih. Sicer je gospodarski svet doma in tudi v tujini močno kritiziral tak zakonski predlog, vendar je imela vlada zaslonbo pri večini parlamenta, tako, da je bil zakon dne 14. decembra 1877 sprejet.⁹¹ S tem dnevom oživi nova doba avstrijskih železnic, drugi termin podržavljenja železniških prog.

Ni pri tem neinteresantno, da so se določila zakona garantiranih žel. podjetij začela uporabljati pri Rudolfovi železnici, ki jo je upravljala privatna družba in se v teku 10 let zatekla k pomoči državne blagajne za znesek, ki sem ga omenil v prejšnjem odstavku. Zajamčeni čisti donos je visoko presegal izkoriščene predujme. Zato se ne smemo čuditi, da je uprava Rudolfove železnice in s tem tudi naša gorenjska proga, ki je bila takoj v začetku otvoritve proglašena za integralni del celotnega podjetja, na osnovi § 4 uveljavljenega zakona med prvimi obveščena, da prevzame upravljava-

nje celotne proge od Donave do Save na račun družbe državna uprava. Prevzem je bil določen s 1. januarjem 1880.⁹²

V dobi naslednjega decenija je bilo poddržavljenih zelo mnogo železniških glavnih prog in lokalk širom Avstrije. Prav zato ni mogla ostati Rudolfova železnica edina kot sekvestrirano podjetje. Vlada se je odločila za odkup. Dolgotrajna pogajanja so pospešila, da jo je državna uprava prevzela z novim letom 1884 v upravljanje na svoj račun in ne več na stroške privatne družbe in si pri tem izrekla pravico, da jo more odkupiti. Dokončna ureditev finančnih vprašanj se je zavlekla do 28. julija 1887, ko je gorenjska proga prešla v dokončno državno posest. Likvidacija prejšnje družbe se je izvršila šele 11. decembra 1889.⁹³

ZVEZA MED BELJAKOM IN TRBIZEM

Gorenjska proga teče že skoraj tri leta kot slepa železnica. Pod tem naslovom si predstavljam železnico, ki visi z enim priključkom na južno železnico v Ljubljani in neha na gornjem drugem koncu brez zveze na kako drugo posestrimo. Pod takimi razmerami je bilo stanje nove proge nemogoče. Bilo je nujno, da se poveže Beljak kot važen prometni vozil v južnozahodni smeri s Trbižem. To pa ne samo iz potrebe, da dobi stik z gorenjsko železnico, marveč je bila avstrijska vlada po mirovni pogodbi na Dunaju dne 3. oktobra 1866⁹⁴ obvezana, da izda koncesijo ali država sama gradi progo, ki ima priključek obojestranski, t. j. v Italiji ali Avstriji v naselju Primolano oz. v Furlaniji pri Pontebi. Toda ne enemu, ne drugemu partnerju se ni mudilo. To je videti iz zakasnele otvoritve te kanalske proge dne 30. oktobra 1879,⁹⁵ ko sta se obe sosedni državi sporazumeli o železniških priključkih v Krminu, Ali in Pontafllu.

Tudi med vlado in družbo Rudolfove železnice ni bilo pravega sporazuma. Upravni družbeni svet je že na prvi redni generalni skupščini dne 14. decembra 1868 sklepal o podaljšanju proge iz Beljaka proti državni meji v smeri Furlanije. Ker na ta sklep ni bilo odmeva, se je družba zadovoljila le z delno progo Beljak—Trbiž. Ta odsek naj bi bil zvezni člen med gorenjsko progo in že obratujočimi družbenimi železnicami na Koroškem in Štajerskem. Toda zahteva, da bi se obenem lotili predelske proge, je zavlekla tudi izgradnjo delnega zveznega člena. Trgovinsko ministrstvo je 8. novembra 1870 ponovno sprožilo to vprašanje, ki pa ni vsebovalo državne garancije. Po daljših poga-

janjih v parlamentu je bil sprejet zakon o gradnji zveznega člena Beljak—Trbiž dne 28. marca 1871, ki je bil mesec kasneje sankcioniran.⁹⁶

Vendar se pristojno ministrstvo z gradbeno družbo ni moglo sporazumeti o poteku trase med naselji Kakovo in Gor. Trbižem. En interesent je protežiral gradnjo na levem t. j. južnem, drugi pa na desnem bregu Ziljice. Novi obhodi, razprave in projekti so zavlekli začetek gradnje do pozne jeseni l. 1871, ko je bila proga koncesionirana, rok gradnje je bil določen na dve leti. Kot najnižji ponudnik je začelo 12. aprila 1872 graditi progo podjetje Fritsch in Theuer za pavšalno vsoto 2.427.550 gold. za spodnji ter tri gold. po tekočem metru za gornji ustroj z dodatkom 201.283 gold. za mostna zidarska dela. Ta zvezna proga obenem z dogotovitvijo zveznega tira med južnim in državnim kolodvorom v Beljaku v dolžini 30,1 km je bila predana javnemu prometu dne 25. novembra 1873.⁹⁷ Gradbeni stroški so znašali gold. 5.125.200.—⁹⁸

PRISPEVKI H GRADNJI IN OTVORITVI

Viri k naslovni temi so celo v časopisih dokaj skromni. Kakor je prešla koncesijska listina iz prvotnih slovenskih rok, tako je prevzelo izvršitev proge glavno podjetje Tomaž Brassey, brata Klein in Karl Schwarz, analogno kakor so zgradili ostalo Rudolfovo železnico. Poročila o pričetku gradnje v začetku niso zanesljiva. »Novice« omenjajo, da so zasadili prvo lopato 1. aprila 1869, medtem ko poroča drug vir začetni dan takoj po žetvi v juliju istega leta.⁹⁹ Tako zavlačevanje je povzročila neodločnost, kako naj se položi proga v posameznih, manj važnih odsekih kljub temu, da je bila trasa že točno določena po odobrenih načrtih. Morda moramo iskati takšne izrednosti v nenavadni predložitvi spremenjenega načrta, ki ga je komisija v korist velike večine Gorenjske odklonila. Morda se je zavlekel začetek tudi zaradi ščuvanja kmetov, ki so bili po nevednosti zapeljani po neodgovornih posameznikih, da so ostali trmasti in trdoglavi pri oddaji zemljišč za potrebe železniških naprav.¹⁰⁰

Progo Ljubljana—Trbiž so razdelili v dve gradbeni sekciji; prva je obsegala traso Trbiž—Jesenice, druga gradbeno ugodnejša pa od Jesenic do konca. V prvem gornjem delu v Kanalski dolini od Trbiža proti kranjski deželni meji so se pripravljali z vso vneto na delo. Tu se je izvršila ekspropriacija zemljišč brez ovir in le z oboje-

stransko uvidevnostjo. V tem 1.5 milj dolgem odseku počeni od začetne točke je v pomladanskih mesecih l. 1869 že zaposlenih 450 italijanskih delavcev.¹⁰¹ Na tem odseku je bilo treba zgraditi najtežje objekte. Prav zato je naraslo število delavcev do 2000. Prodor dolinske zapore in premostitev Črnega potoka in Koprivniškega jarka-grape je bil trd oreh. Tudi most čez Jezernico, premaganje gorskega čela, planote pri Marju sta terjala največje napore in tehnično izvežbanost. Belopeški most je zgrajen iz velikih komadov — kvadrov. To je zadnji strokovnjaško sestavljen objekt na kranjski strani. Železne mostne konstrukcije je dobavila neka družba iz Kölna v Nemčiji.¹⁰² Pri Trbižu so zasipali jarek, ki je zahteval 10.000 kubičnih sežnjev materiala. Tudi napisni prehod preko Morocuttijevega jarka je bil obilen. Toda nastopajoča izredno mrzla zima je zavrla napredek gradnje, kajti italijanski zidarji so zbežali domov.¹⁰³ V tem odseku je vodil gradbena dela neki podjetnik iz Gradca.

V južno-vzhodni sekciji ni bilo težjih objektov; most čez Savo pri Otočah ter oba predora pri Mostah—Žirovnici ter pri Radovljici sta zavlačevala napredek gradnje. Vendar je bilo zaposlenih pri regulaciji Save ves čas gradnje dokaj delovnih moči. Na tem delu so uporabljali že lokomotive in prevažali z njimi gradbeni material. Dokaj so rabili novega lesa, ki ga je že pripravljene odnesla povodenj jeseni l. 1869. Opeko so žgali v opekarni bratov Foramitti v Dvorski vasi pri Begunjah.¹⁰⁴ Splošno je bilo na delu največ domačinov, ki so vztrajali tudi v hudi zimi na prostem.

Ko je nastopila v l. 1870 pomlad, je delalo na vsej progi do 12.000 delovnih moči. Kajti skupen cilj je bil: progo dokončati še to leto. Delali so v izmenah tudi ponoči.¹⁰⁵

Napovedi o otvoritvi proge so prinašali časopisi; vendar prerokbe niso držale. Oficialna preizkušnja je bila že 26. in 27. oktobra. Uprava Rudolfove železnice je uradno določila otvoritev javnega prometa za 14. december 1870.¹⁰⁶

Na 102,09 km dolgi progi je urejevalo prometno službo 12 postaj. Te so bile: Trbiž, Bela peč, Rateče, Kranjska gora, Dovje, Jesenice, Radovljica—Lesce, Podnart, Kranj, Loka, Medvode, Vižmarje in Ljubljana drž. kolodvor. Postajališč takrat ni bilo. Prvo novo nakladišče-postajališče je zraslo v Slov. Javorniku.¹⁰⁷ Postajna poslopja so bila povsod skoraj enaka. Le pazljivo primerjajmo zgradbe med seboj in pristali bomo na to trditev. Seveda ne

smemo vzeti vzgled na postaji Jesenice, ki ima že tretje novo lice. Sčasoma so gradili nova izogibališča in postajališča. Mesto Radovljica ni imelo niti svojega postajališča, marveč skupno edinico v Lescah. V osmem desetletju je zrastle postajališčno poslopje levo v smeri vožnje proti Jesenicam; morda prav na prostoru sedanjega tovarnega skladišča. Zgradba je bila iz opeke, predalčasta in neometana. Imela je štiri najnujnejše in stisnjene uradne prostore. Šele leta 1915 so dogradili nakladalni tir. Prostor so pridobili s tem, da so podrli nekaj okoliških hiš in postavili sedanje poslopje ravno na nasprotni strani bivšega postajališča.¹⁰⁸ Naraščajoče število potnikov za Otoče—Brezje je narekovalo otvoritev postajališča v Otočah. Do leta 1887 so vstopali obiskovalci Brezij predvsem na sosedni postaji Podnart. Tako priča spominska plošča z napisom: »To ostajališče je ustanovljeno po prizadevanju Janeza Debeljaka iz Otoč 1887.« Na močno frekventirani edinici ni bilo nobenega zavetišča za čakajoče potnike. Vozne karte je prodajal dolga leta gostilničar Markelj nasproti sedanji postajni zgradbi ob cestnem prehodu. Kasneje so postavili leseno lopo na levi strani vožnje iz Ljubljane. Po prvi svetovni vojni so se začeli zanimati udeleženci, predvsem občina in samostan za zboljšanje in ureditev razmer. Sporazumno z žel. upravo so zgradili sedanje prostore. Pozneje v l. 1935/36, ko je zahteval vlakovni promet povečano kapaciteto proge, je bilo postajališče proglášeno za samostojno postajo.¹⁰⁹

Dovoz ojačenj za soško fronto poleti 1915 je zahteval ustanovitev novega izogibališča v Žabnici, ki so jo prvotno klicali za Bitnje. Pod avstrijskim režimom so odprli še postajališči Šentjošt in Hrušico. Po l. 1918 so začela rasti postajališča kot gobe po dežju; tako ugotavljamo postajališča: Medno, Retéče, Martuljek, Podkoren in kot prvo odprto postajališče Planica, ki je do danes napredovalo v obmejno postajo. V svobodni Jugoslaviji sta bili dograjeni postajališči Besnica in Globoko. Prva je že napredovala v izogibališče; isti napredek pričakuje postajališče Retéče. Vsa našeta izpopolnjevanja zahteva tujski in vlakovni promet, ki razveseljivo narašča.

Po otvoritvi naše jubilarntke pred 90 leti je bila potniška frekvenca tako majhna, da ji je bil kos en par potniških vlakov dnevno. Odhod vlaka iz Ljubljane je bil ob 14. uri 48 minut ter je končal vožnjo v Trbižu ob 20. uri 35 minut, torej po petih in pol ure; v nasprotni smeri je vozil pot-

niški vlak z odhodom ob 7. uri ter dospel na cilj ob 12. uri 35 min. V isti voznoredni dobi je uprava vpeljala nedeljski vlak med postajama Ljubljana—Radovljica—Lesce—Bled in obratno.¹¹⁰

Toda razmere so se iz leta v leto boljšale. Tako čitamo v časopisih, da sta vozila po dva potniška vlaka med postajama Ljubljana—Trbiž. Poleg tega je bil vpeljan ob tržnih dnevih v slovenski metropolji ob sredah in sobotah en par potniških vlakov med Ljubljano in Lescami.¹¹¹

Poučeni smo, da je uprava hotela uvajati tudi izletniške vlake. V sredini maja 1874 je vozil nedeljski vlak do Lesca za izletnike na Bled in okolico. Toda odziv je bil pičel; komaj 40 potnikov se je poslužilo take vožnje. Morda je bilo krivo temu ponesrečenemu podvigu slabo vreme, nezadovoljiva organizacija in neživa agitacija.¹¹²

Prav zanimivo je, da so bili v potniških garniturah tudi vozovi s 4. razredom. Kakor izvemo, so bili izdelani vsi vagoni v tovarnah v okolici Münchena. Prevoz potnikov v 4. razredu je bil ukinjen 1. novembra 1877. Iz zadevnih poročil povzamemo, da uporabniki tega najcenejšega načina prevoza niso bili zadovoljni glede na nizko ceno.¹¹³

Čeprav nimamo zanesljivih podatkov, vendar moremo sklepati, da se je z otvoritvijo zvezne proge Trbiž—Beljak l. 1875 promet zadovoljivo dvignil. Gotovo ni ostala priključitev že obstoječi avstrijski mreži brez ugodnih gospodarskih posledic. Vendar zamisli boriteljev za gorenjsko progo niso tako odjeknile, kakor se je pisalo. Celotni promet ni dosegel zaželenih višine. V teku časa so se zgradile nove, takrat nepredvidene železniške zveze, ki so rinile progo III. reda v svojo senčo. Noben brzi vlak ni motil sanjajoče gorenjske pokrajine. Šele po letu 1918 je bila proga vključena v mednarodni promet. Dandanes čutimo zaostale naprave in z vso skrbnostjo se uprava trudi, da zadovolji prometnim zahtevam in konkurenci mednarodnega prometa.

Naj mi bo dovoljeno, da zapišem nekaj pripomb o pomenu takratnih železnic v narodnostnem oziru. Brez dvoma je, da so bile železnice močna opora za širjenje nemštva. V večjih industrijskih krajih na meji n. pr. na Jesenicah, v Trziču in drugod so ustanovili močne postojanke tujerodnih nameščencev. Tod povsod so se usidrala nemška društva s tendenco raznarodovanja manj zavednega prebivalstva. Ustanavljali so na pragu slovenske prestolnice potujče-

valne šole. Zato so morali biti vodilni narodni krogi pozorni in zahtevati narodne pravice tako n. pr. pri upravnem svetu naše jubilatke, da je izdajala vse uradne oklice in razglase v obeh deželnih jezikih, da morajo biti dvojezični vsi postajni in prostorni napisi, da morajo obvladati uslužbenci občevalno slovensko govorico.¹¹⁴

Brezdvomno pa je, da je gorenjska proga v času obstoja dvignila kulturo in napredek. Tej ustanovi ne moremo odrekati dviga tujskega prometa in razveseljiv razvoj industrije. Oba sta dosegla zavirljivo višino in povzročila dvig življenjske ravni gorenjskega prebivalstva.

Čaka pa naše železnice še ogromno napa in dela. Vlakovni sistem bo treba modernizirati in nadomestiti sedanjega z električnim pogonom ter urediti varnost prometa v duhu napredka.

OPOMBE

1. Ignac Konta — G. d. E. 1. zvezek, II. del, stran 21. — 2. H. Strach — G. d. E. 1. zvezek, I. del, stran 490—491. — 3. Lukanus — Noch ein Wort zur Triestereisenbahnfrage 1875. — 4. Ignac Konta — G. d. E. 1. zvezek, II. del, stran 20. — 5. M. Uhlirz — Handbuch der Geschichte Österreichs... II. zvezek, I. del, stran 751—756. — 6. H. Strach — G. d. E. 1. zvezek, I. del, stran 482, 486, 496. — 7. Ib., stran 316. — 8. Ib., stran 482, 485. — 9. Ig. Konta — G. d. E. 1. zvezek, I. del, stran 18. — 10. Gospodarske, obrtne in narodne Novice, leto 1865 str. 73. — 11. Mestni arhiv ljubljanski, fasc. XV/11 št. 3965/1864. — 12. Ib., fasc. XV/11 št. 4218/1864. — 13. Ivan Hribar: Moji spomini, I. del, str. 314/315. — 14. Sammlung der die Concession und die Constitution der K. K. priv. Südbahngesellschaft betreffenden Urkunden — Urkunde 7, str. 78; Wien 1900. — 15. H. Strach — G. d. E. 1. zvezek, I. del, str. 481. — 16. Kakor v op. 10, leto 1865, str. 228 in 369. — 17. Kakor v op. 10, leto 1866, str. 402, 403. — 18. Kakor v op. 10, 1866, str. 353. — 19. Kakor v op. 10, 1866, str. 402. — 20. H. Strach — G. d. E. 1. zvezek, I. del, str. 486. — 21. Ib., str. 491/492. — 22. M. A. lj., dopis št. 294 z dne 24. XI. 1866. — 23. M. A. lj. — Denkschrift der Handels und Gewerbekammer in Laibach an das hohe Handelsministerium betreffend Laibach—Villacher Eisenbahn, 14. I. 1867, posebna brošura. — 24. M. A. lj., fasc. XV/11 št. 1867/1867. — 25. M. A. lj., fasc. XV/11 št. 5850/1867. — 26. Protokoll aufgenommen über die Sitzung des Eisenbahn — Comites für die Laibach—Villacher Bahn am 14. Juni 1867 — M. A. lj., fasc. XV/11, št. 5850 — 1867. — 27. M. A. lj., fasc. XV/11 št. 1442 — 1868. — 28. Ibidem, št. 6626 — 1867. — 29. Ib., št. 6626/1-1867 in isti fasc. št. 7399 — 1869. — 30. H. Benedikt, Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph-Zeit, Wien 1958, str. 71—78. — 31. Denkschrift über die projektirte Eisenbahn von Laibach bis Villach resp. Tarvis Wien — 1868; Selbstverlag des Comites, str. 1—2. — 32. Ignac Konta — G. d. E. 1. zvezek, II. del, str. 243—244. — 33. Ib., str. 20. — 34. Ib., str. 148. — 35. Ib., str. 222—223. — 36. Ib., str. 310. — 37. H. Strach

— G. d. E. 5. zvezek, I. del, str. 47. — 38. Ignac Konta — G. d. E. 1. zvezek, II. del, str. 18. — 39. Reichgesetzblatt št. 103, kos XL II z dne 18. julija 1868. — 40. Kakor v op. 14. — 41. Kakor v op. 38. — 42. Bemerkungen zur Concession — Frage der Bahn Laibach — Tarvis. — 43. Kakor v op. 38, stran 75. — 44. Dr. I. Vošnjak, Spomini, str. 118, Rodbina Pongratz. Kakor v op. 38, str. 91. — 45. Kakor v op. 38, str. 18. Reichgesetzblatt 1869 št. 38 kos XX str. 135. — 46. Kakor v op. 38, str. 18. — 47. Gospodarske, obrtne in narodne Novice leta 1868, str. 200. — 48. Denkschrift über die projectirte Eisenbahn von Laibach bis Villach resp. Tarvis — Wien 1868. Izvlečki na straneh 11—18. Denkschrift der Handels — und Gewerbe — Kammer in Laibach an das hohe Handelsministerium betreffend Laibach — Villacher Eisenbahn, Laibach 14. I. 1867. — 49. Loški razgledi VI-1959. Vloga Skofje Loke v snovanju žel. omrežja; Jože Jenko str. 190. — 50. Kakor v op. 48 str. 12—14. — 51. Ignac Konta — G. d. E. 1. zvezek, II. del, str. 253. — 52. M. A. lj., fasc. XV/11-1869 spis 20500/5618-11083. — 53. Kakor v op. 48, str. 5. — 54. DAS Arhiv bivše dež. vlade, fasc. 22-14 iz l. 1870. — 55. Kakor v op. 48, str. 7. — 56. Anton Melik: Posavska Slovenija, Ljubljana 1959, str. 34—35. — 57. Kakor v op. 48, str. 7—8. — 58. M. A. lj., fasc. XV/11-1869. — 59. Zapisnik o pol. obhodu od 28.—30. VI. 1869 politični okraj Ljubljana—odsek Medvode—Ljubljana str. 1, 7—11. — Denkschrift über die projectirte Eisenbahn von Laibach bis Villach resp. Tarvis — Wien 1868, str. 6. — 60. Zapisnik o pol. obhodu dne 25.—26. VI. 1869 politični okraj Kranj—odsek Sv. Jošt—Stara Loka, str. 7—9. — 61. Josip Žontar, Kranj — 1958, Zgodovina mesta Kranj, str. 323—324. — 62. Kakor pod t. 60, str. 8. — 63. Denkschrift über projectirte Eisenbahn von Laibach bis Villach resp. Tarvis. Wien 1868 str. 7. — 64. Ib., str. 7. — 65. Gorenjske proge — Samozaložba Združenja žel. uradnikov obl. uprava Ljubljana, 1959. — 66. Zapisnik o pol. obhodu dne 12.—22. junija 1869 politični okraj Radovljica—odsek Bela peč—Ovšišče str. 26—28. — 67. Zapisnik o pol. obhodu dne 28.—30. junija 1869 polit. okraj Ljubljana—odsek Medvode—Ljubljana str. 10—11. — 68. Ignac Konta: Geschichte der öst. Eisenbahnen I. del II. zvezek str. 18 Wien 1898. — 69. Slovenska Matica — Ljubljana 1951: Levstikova pisma, str. 54. — 70. Celje (Savinjske planine)—Loka—Razdrto—Gorica; Velikovec—Zel. Kaplja—Jezersko—Loka; Trbiž—Kranj—Lo-

ka—Ljubljana—dolenjske železnice z odcepom v Beli Krajini a) proti Karlovcu, b) proti Ogulinu; Razdrto—Postojna—Rijeka. — 71. Dunaj—Maribor—Celje—Zidani most—Ljubljana—Postojna—Trst—Gorica; Zidani most—Zagreb; Maribor—Velikovec—Celovec—Beljak; Pragersko—Ptuj—Kaniža. — 72. Narodna in univerzitetna knjižnica: MS 491. — 73. Kakor pod tek. št. 69, str. 55. — 74. Franjo Šuklje: Iz mojih spominov, I. del — gorenjska železnica str. 61. — 75. Dr. I. Vošnjak — Spomini str. 56. — 76. Hundert Jahre Österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848/1945 stran 546; »Čas«, prosvetna revija Leonove družbe, letnik VII, zvezek 1, Ljubljana 1913 — Svetovni promet, dr. V. Šarabon: Iz zgodovine železnic, stran 373—385. — 77. H. Strach: Geschichte d. öst. Eisenb. I. del, 1. zvezek, stran 248. — 78. Ib., str. 476. — 79. Ib., stran 346. — 80. Ib., stran 484. — 81. Österreichische Revue 4. Jahrgang I. zvezek, mesec I, str. 100—110. Über die Mittel zur Vervollständigung des öst. Eisenbahnnetzes. — 82. H. Strach: G. d. E. öst. Eisenb. I. del, 1. zvezek, stran 484; — 83. Ib., stran 492; — 84. Ib., stran 484; — 85. »Čas«, letnik VII, 1913. dr. Šarabon: Iz zgodovine železnic. — 86. Ignac Konta: G. d. öst. E. 1. zvezek, I. del, stran 18; — 87. H. Strach: G. d. öst. E. 1. zvezek, I. del, stran 320—321; — 88. J. Konta: G. d. öst. E. 1. zvezek, II. del, stran 249—253; — 89. Ib., stran 284; — 90. Ib., stran 284—285; — 91. Ib., stran 252; — 92. Ib., stran 284; — 93. Ib., stran 353—354; — 94. Ib., stran 244; — 95. Kakor v op. 76 stran 246; — 96. Kakor v op. 77 zvezek I., 2. del, stran 20; — 97. Ib., stran 21 in 25; — 98. Ib., stran 24; 99. Novice, tečaj XXVII list 10 in 23 leto 1869 stran 82 in 184; — 100. Ib., list 37, leto 1869 stran 502. — 101. Laibacher Zeitung št. 104 in 153 leto 1869. — 102. Ib. št. 101 z dne 10. VIII. 1870. — 103. Ib. 239 z dne 19. X. 1870; — 104. Ib. št. 68 z dne 26. III. 1870; — 105. Ib. št. 255 z dne 8. XI. 1870; — 106. Ib. št. 250 z dne 2. XI. oz. št. 262 z dne 15. XII. 1870. — 107. A. M. lj., Der Führer auf der Kronprinz Rudolf Bahn von der Donau bis zur Save 1875 C. L. Lorenci-Steyr. — 108. Osebne beležke in spomini avtorja. — 109. Iz piščevega arhiva. — 110. Novice, tečaj XXVIII list 18 z dne 4. V. 1870 stran 147; — 111. Novice, tečaj XXIX list 4 in in 20, l. 1870, str. 147. — 112. Laibacher Zeitung št. 111 z dne 18. V. 1874; — 113. Novice, tečaj XXVIII list 5 z dne 19. I. 1870 stran 23 in tečaj XXXI list 45 z dne 7. XI. 1877 stran 361; — 114. Novice, tečaj XXIX list 2 z dne 11. I. 1872, stran 15.

K ZGODOVINI PTUJSKEGA GRADU V ARHEOLOŠKIH OBDOBJIH
IN NEKAJ NOVIH NAJDB NA ZAHODNEM VZNOŽJU

JARO SASEL

Leta 1951 so izkopali v vznožje zahodnega pobočja Grajskega hriba v Ptujju dva rova, katerih tla ležijo v višini današnje ceste; eden je nekoliko severneje, drugi nekoliko južneje od grebena, ki se spušča z grajskega stolpa k cesti.¹ Najdbe in ruševine iz antičnega obdobja izvirajo samo iz severnega 5 m širokega in okoli 12 m dolgega vhodnega rova; v južnem, ki je oddaljen za 15–20 m, o njih mi sledu. Podatki so skromnejši, kakor bi lahko bili, ker je obvestilo o delih prišlo prepozno, in še potem je tempo dovoljeval le skiciranje.

Zahodno pobočje Gradu pada danes v zgornji tretjini strmo in skalovito, medtem ko je v spodnjih dveh tretjinah položnejše; nad današnjo cesto je pobočje oprto s škarpo. V antiki je bila strmina do vznožja — kot je pokazal usek leta 1951 — večja. Približen padec nekdanje severne pobočja nakazuje v profilu plasti severne stene² mejna črta med slojema 8 in 5; vse kar je od črte zahodno, je namreč v rimskih časih nasut material, kar pa je vzhodno, so prirodne plasti. V rimskem obdobju so 2–3 m nad antično cesto na prevalu usekali v strmino prvotnega pobočja teraso, ki so jo z nakopanim materialom razširili proti zahodu. Material, ki so ga pri teh delih odkopali in metali nizdol, je bil rdečerrjav in ilnato-proden³ in poln odpadkov, ki so jih bili odmetavali na grajsko pobočje ljudje s planote. Ko pa so, kot rečeno, z nakopanim materialom teraso širili proti zahodu, so prišli na ta način ti odpadki v sloje pod zahodnim nivojem terase.⁴

Teraso so proti zahodu oprli z močno obcestno škarpo.⁵ Podobno škarpo so postavili na vzhodni strani terase, tam pa z namenom, da bi jo ščitila proti pritisku pobočja.⁶

Spodnja polovica škarpe nad antično cesto⁷ je v prerezu iz nametanih prodnikov v apneni malti — sem in tja leži vmes blok apnenca iz kamnoloma pri Sv. Barbari pri Vurberku —,

Sl. 1. Položaj najdišča na zahodnem pobočju Grajskega hriba v Ptujju (+), merilo 1:25.000. Rimske ceste so vršane z debelo črto, današnji stolp s kvadratom.

medtem ko prevladujejo v zgornji polovici lomljenci. Najvišji del zidu pa je iz različnega kamena, ki je vezano s slabo, zelenkastosivo malto. Temelji škarpe niso bili odkriti.⁸

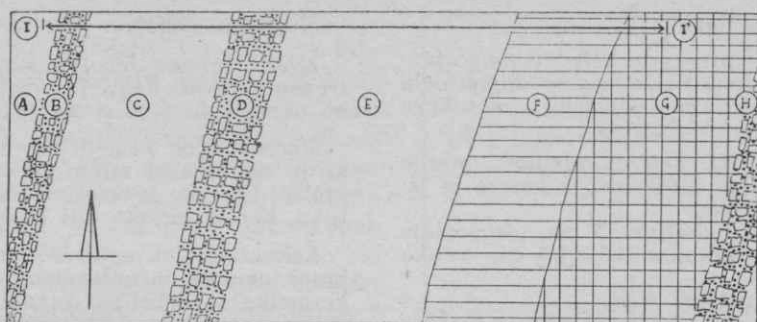
Od gradnje na terasi je obstal le rdeč tlak iz oblic, ki leže na arheološko sterilnem sloju⁹ in so prelite z malto, ki je bila povsem prepojena s prahom in kosi stolčene opeke. Na površini je do 2 cm globoko črnosivo prežgana.¹⁰

Škarpa, ki ščiti teraso proti pobočju in je vanj tudi uprta,¹¹ je krepko izdelana¹² in sega natančno do osnove rdečega tlaka, ki se ob njej rahlo vzpne. Njena višina je ohranjena do 2,2 m, debelina znaša 80–90 cm.¹³ Spodnji del je iz reznih kvadrov;¹⁴ zgornji del, bolj nametan kot zložen, je iz večjih z malto vezanih lomljencev apnenca iz kamnoloma pri Sv. Barbari pri Vurberku; sem in tja je vmes kos živordeče opeke, tudi odlomek tegule. Skozi njen zid drži več drenažnih kanalov. Dno enega¹⁵ je iz dveh narobe obrnjenih imbreksov, ki ležita tako, da imata padec proti tlaku; kraj prvega sloni na pričetku drugega; obdana sta z lomljenci. Drugi ima za bazo tegulo brez robov, ta je bila porabljena za dno kanala le v širini 15 cm. Drugi propusti so izdelani samo z razmaki zidnih kvadrov brez posebnih talnih plošč.¹⁶ Nekaj centimetrov pred to pobočno škarpo je bila v strukturo rdečega tlaka vzdana kocka iz zelenkastega peščena s 45 cm dolgo stranico.¹⁷ Ležala je v sloju sive, drobno peščene, manj odporne malte, ki je vezala opečne plošče v njeni bazi in izpolnjevala tudi prostor med njo in škarpo. Rdeči tlak, blok in škarpa tvorijo istočasno gradbeno fazo. Opeka v bazi je enaka koščkom v rdečem tlaku.

Delavci so bili pred mojim prihodom našli še dva podobna bloka v obliki kvadra; oba sta iz apnenca iz kamnoloma pri Sv. Barbari pri Vurberku, grobo oklesana, najdena najbrž *in situ*. Eden meri 65 × 69 × višina 59 cm, drugi pa 76 × 79 × višina 45 cm z moznico na zgornji strani v velikosti 5 × 9 × globina 6 cm. Na bloku brez moznice je nevezano stal manjši kamen. Oba bloka naj bi tičala v temnorjavem nasutem sloju 3. Blok brez moznice je stal nekoliko bližje južni steni vhodnega rova, drugi pa severni. Na enem so bili vidni sledovi malte, ki kažejo, da je tičal 10 cm globoko zazidan v bazo. Tenak črn sloj 5, ki je viden v profilu,¹⁸ naj bi šel preko obeh. Med njima ni bilo zidne zveze.

O stavbi na terasi, ki jo je — kot bi sklepali po izrazitem sledu požara¹⁹ — uničil ogenj, bi bilo na osnovi ostankov težko kaj konkretnjše zaključiti. Dejstvo, da na odkopanem prostoru ni bilo kakih temeljev in da je sled ogleline vendar močna, bi kazala na njeno pretežno leseno konstrukcijo. Zanj je bilo morda potrebnih nekaj kamenitih postamentov, ki so bili delno odkriti.

Naslednjo gradbeno fazo — iz dobe torej, ki je sledila omenjenemu požaru — predstavlja močan bel tlak,²⁰ ki leži neposredno na rdečem, iz česar bi se dalo morda sklepati, da je nastal nedolgo potem, ko je bila stavba na onem uničena. Tlak sestavlja bela malta iz 3/4 apna in 1/4 prodnega peska do 2 cm premera; njena trdnost je izredna.²¹ Ker je neposredno prekrila rdeči tlak, ki je bil na površini ožgan,

Sl. 2. Skica tlorisa izkopanih ostankov na zahodnem pobočju Gradu v Ptuj. A: današnja cesta. B: Škarpa nad današnjo cesto. C: Domnevna smer antične ceste iz Poetovione proti severu. D: Škarpa nad antično cesto. E—G: Antična terasa (E: nasuti del terase; F—G: območje rdečega tlaka; G: razprostranjenost belega tlaka). H: Antična pobočna škarpa. I—I': Profil, glej sl. 3.

je ca. 0,5 cm njenega spodnjega dela rjavkaste barve, kar je povzročila ravno ožganost rdečega tlaka po absorpciji.

Najbrž sodi v isto periodo z njim tudi zid iz nametanih oblic, ki so ga bili delno odkrili v severovzhodnem oglu izkopanega prostora.²² Zanj ni ugotovljeno, kako se organsko povezuje z gradnjo in kaj predstavlja. Začenja 1,2 m od levega ogla useka, širina znaša 0,5 m, višina 1 m, debelina ni bila ugotovljiva; po vsej priliki je fundiran na betonskem tlaku, ki je pod njim dokaj preperel.

Še težje kot o stavbi na rdečem tlaku bi bilo govoriti o zgradbi, ki je morda stala na belem tlaku; ta vsekakor ni zapustila nobenega sledu. Najdb ni bilo. Možno je sklepati, da je bil tlak morda samo v organski zvezi s škarpo ob pobočju hriba in da na njem sploh ni bilo kake posebne zgradbe.

Poslednje gradbeno delo, ki ga je bilo opaziti na tem prostoru, pa je pustilo naslednje sledove: Površina belega tlaka je nekaj milimetrov na debelo rumenkasta in prhka od vročine; na enem mestu v sredini njegovega prereza sega prhkost 12 cm globoko. Na južnem delu površine tlaka so vidne kasnejše preureditve, predvsem dve do 20 cm globoki jami s premerom 17 oziroma 24 cm,²³ oddaljeni druga od druge 70 cm; dalje 1 m dolga žlebasta uglobitev ter 20 cm globoka kotanjica neenakomerne oblike s premerom 50—70 cm. Vse poglobitve, posebno neenakomerna globel, so bile polne zoglenelega lesa, vsebovale so tudi precej počrnelih in ožganih kosti in nekaj drobcev črepij.²⁴ Vse to je prekrivala debela plast žganine, sivo opečene prsti in hišnega oblepa, ki kaže sledove brun oziroma desak, torej ostanke zgorele lesene stavbe z ognjiščnim prostorom. Omenjeno prhkost belega tlaka bi torej utegnile povzročiti vprav ogoreline te preproste lesene stavbe, za katero 80 cm debeli betonski tlak prav gotovo ni bil zgrajen in je torej starejši od nje.

Naslednji sloji, ki prekrivajo opuščeno teraso, so tisti, ki so drseli v stoletjih s pobočja, zasuli teraso in na novo ustvarili enakomerno strmino. Njih sestava je pretežno enaka, namreč prsteno-iltната; v vsakem se vidijo keramični drobci, ki jih je zob časa spravljal z vrha hriba na pobočje.

V sloju med moderno škarpo²⁵ in antično²⁶ je ležal ogrski srebrnik iz leta 1620;²⁷ sloj je

torej tedaj še nastajal in antična škarpa je bila v tistem času še razločna, če ne celo porabljena kot osnova ptujskemu srednjeveškemu obzidju.

Najdbe.

Sloj 3.

V njem so približno v enakem številu zastopane grobe, črne, peščene posode ter običajne rdeče žgane antične. Procentualno je najmanj primerkov terre sigillate (risba 6/19). Črne posode so ornamentirane pretežno z gostimi, vertikalnimi sporednimi ali prepletajočimi se razicami. Med njimi je približno enako število gnetenih ter polvrtenih²⁸ primerkov. Ohranjenih je tudi nekaj odlomkov pokrovov.

Risba 7/2. Odlomek zgornjega dela svetlordeče žganega vrča iz prečiščene gline, ročaj trakast s plitvo kaneluro po sredi; premer ustja 3 cm.

Risba 7/1. Povsem ohranjen hruškast vrč iz svetlorumenkasto-rjavo žgane, prečiščene gline; višina 18,4 cm.

Risba 6/20. Odlomek ustja rdeče, vrtene skodelice iz prečiščene gline.

Risba 6/22. Odlomek ustja vrtenega, temno-sivo žganega lonca iz prečiščene gline.

Risba 6/23. Odlomek ustja vrtenega, temno-sivo žganega lonca iz prečiščene gline.

Risba 6/24. Odlomek ustja vrtene, črne skodelice iz prečiščene gline.

Omeniti je treba tudi odlomek vrtenega, svetlordeče žganega, kroglastega lončka z ročajem iz prečiščene gline. Na zunanji strani rdečelisasto prebarvan. Dalje odlomek kroglastega, polgnetenega rdečega lonca, čigar glina je mešana s kremenecem; ornamentiran s prepletajočimi se gostimi razicami. Med drugim keramičnim gradivom je bilo v sloju nekaj odlomkov amfor, rdečih loncev in vrčev.

Dalje je bil najden tudi odlomek stenskega ometa: preko zelenkastega drobljivega zidnega ometa je na belem pasu temnordeče, a secco izdelano polje.

V sloju je bil najden tudi zelo izrabljen bronast novc Aleksandra Severa (Muz. Ptuj, inv. št. 3305), ki spada v okolje tipa RIC IV/2 p. 79 n. 114.

Dalje bronast Galienov novc (Muz. Ptuj, inv. št. 1872).

Sloj na belem tlaku.

Ruševinski sloj preproste kože oziroma ožgani sloj na betonskem tlaku je v spodnjem delu poln oglja, v zgornjem glinastega stenskega oblepa.

Kovina. Risba 6/1. Železen predmet, morda del okova; debelina pločevine, iz katere je izdelan, znaša 2–4 mm.

Železen žebelj, dolžina 5 cm; štirioglato kovani trup, pravokotna 1,5 × 0,5 cm velika glavica.

Enak žebelj, dolžina 6 cm.

Keramika. Drobcji 10 različnih primerkov keramike, vsi naknadno ožgani:

Risba 6/2. Odlomek ustja hrapave, temnosive, plitve, vrtenne skodele (premer 20 cm) iz drobno peščene in sljudaste gline. Rob zaokrožen in odebeljen.

Risba 6/3. Odlomek ustja svetlosive, plitve, vrtenne skodelice iz dobro prečiščene gline (premer 12 cm). Zgornji rob odebeljen, prehaja klekasto v največji obseg.

Risba 6/4. Odlomek hrapavega, svetlosivega, vrtenega pokrova iz kremenaste gline.

Risba 6/5. Odlomek ustja svetlorjave vrtenne posode iz prečiščene gline.

Risba 6/6. Odlomek ustja rdečkastega vrtenega lonca ali skodele iz prečiščene gline.

Odlomek z 9 mm debelega ostenja močne, večje vrčaste posode iz rdeče, prečiščene gline z močnimi sledovi rotacije na notranji strani.

Odlomek s 3 mm debelega ostenja sive, vrtenne posodice iz prečiščene gline.

Odlomek s 5 mm debelega ostenja hrapave rdeče, vrtenne posode iz precej prečiščene gline.

Odlomek s 4 mm debelega ostenja zunaj rdečkasto, znotraj črne prepečene posode iz prečiščene gline.

Odlomek s 4 mm debelega ostenja temnosivega, hrapavega, vrtenega lonca iz razmeroma dobro prečiščene gline; na notranji strani rahli sledovi rotacije in naknadnega uglajevanja s palčico.

Glinast stenski oblep. Glina stenskega oblepa je v požaru rdeče prežgana, mešana s prodnim peskom in slamo; nekaj kosov na eni strani grobo uglajenih. V nekaterih kosih tudi ostanki zoglenelega lesa.

Sloj 1 na pobočju.

Železo. Železen žebelj s štirioglatim kovanim trupom pravokotnega preseka; glava nepravilno okrogla in velika; dolžina 7 cm.

Marmor. Kos 5 cm debele marmorne plošče, ki je na zgornji strani uglajena, na spodnji groba. Tvarina je snežno bela in silno drob-ljiva, ker je morala biti izpostavljena vročini.

Keramika. Od antične keramike je nekaj kosov gnetene in polgnetene, tim. provincialne keramike (z debelino ostenja do 1 cm), ki je izdatno prepojena s kremenčevim peskom, črno žgana, ornamentirana z ozkimi in gostimi sporednimi, navpičnimi ali horizontalnimi žlebiči (risba 6/8). Najden je tudi odlomek 8 mm debelega ostenja rdeče žganega vrča ali amfore, odlomek dna sivo prepečene, rdeče premazane imitacije terre sigillate ter odlomek dna sive, izborno žgane hrapave posode, in končno nekaj šesterokotne rdeče in sive opeke za tlak.

Od srednjeveške tvarine moramo zabeležiti predvsem nekaj odlomkov loncev (risbe 6/11 do 15, 18), nekaj odlomkov pokrovov (risbi 6/16, 17) in nekaj odlomkov dna. Vse črepinje so izdelane na vitlo, so izborno prečiščene, dobro žgane, svetlosive in svetlorjave barve. Na dveh odlomkih dna sta plastična znaka, na enem križ v krogu, na drugem križ.

Risba 6/9. Lonec iz čiste, sljudaste gline, vrten, temnosiv, zunaj črno ožgan, dno rahlo odebeljeno, malenkost konkavno, s plastičnim znakom na sredini spodnje strani v obliki križa. Močni sledovi rotacije.

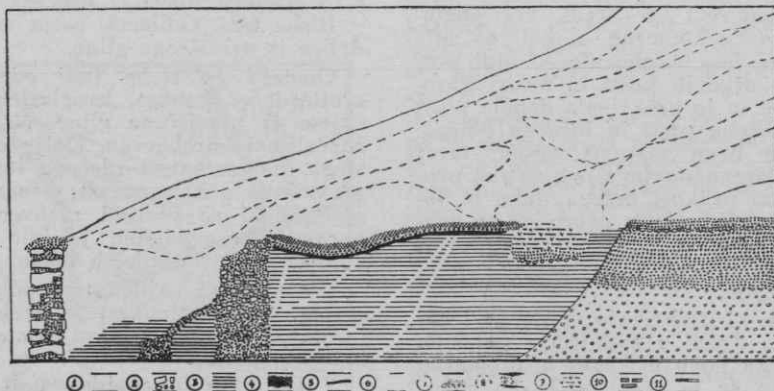
Risba 6/10. Odlomek ustja hrapave, vrtenne, rdeče žgane posode iz prečiščene gline. Posoda ima kelihasto obliko.

Sloj med škarpama pri m 1 in m 4.

Kovina. Velik kos železne žindre.

Ogrski srebrnik iz leta 1620 (Muz. Ptuj. inv. št. 3503).

Keramika. Med ohranjenimi kosi prevladujejo antični, in sicer imitacija terre sigillate, terra nigra, običajna rdeča provincialna keramika, nekaj tenkih, sivih, finih kosov. Precej je tudi črnih odlomov, s kremencem prepojenih, debelih polvrtenih loncev (risba 6/21).

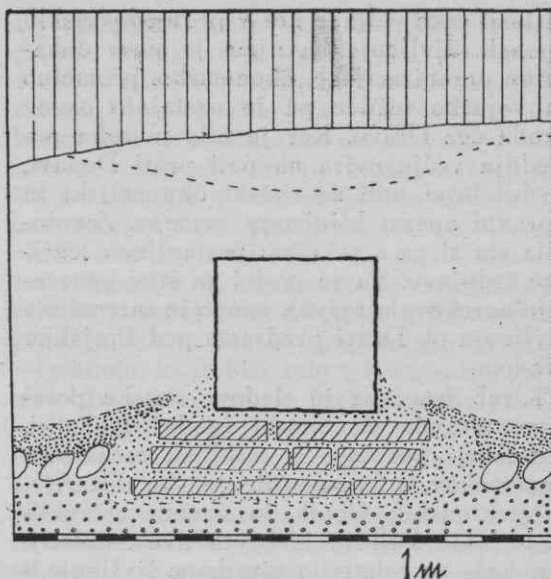
Sl. 3. Profil I—I' ob severni steni rova na zahodnem pobočju Gradu v Ptuj (skica). Orientacija: zahod (levo) — vzhod (desno). Legenda: 1 Erozijski in nasipni sloji. 2 Zid. 3 Antični nasipni sloji. 4 Ožganina. 5 Ogljenina. 6 Beli tlak na desnem robu profila takoj na sloju 7. 7 Estrih, 8 Prodniki, pesek. 9 Sip. 10 Antična opeka. 11 Merilo v metrih.

Pregled podatkov z novega najdišča je naslednji: 2,5 m nad današnjo cesto je bila v zahodno pobočje Gradu usekana okoli 12 metrov globoka terasa, ki je bila tako proti pobočju kakor proti cesti učvrščena s škarpno. Na terasi so bili ugotovljeni sledovi treh gradenj. Od najnižje je preostal 20 cm debel rdeč estrih; čezenj je — kot ostanek naslednje — ležal 80 cm debeli tlak; od tretje pa so bili ohranjeni neznatni ostanki lesene kočice na debelem tlaku. Vse to so v srednjem veku in kasneje prekrili pobočni sloji, ki so sčasoma ponovno ustvarili nekdanjo strmino.

V predrimsko dobo najdbe s tega najdišča ne segajo. Najzgodnejši sloj, ki je bil nasut ob gradnji terase, vsebuje najdbe iz začetka in sredine III. stoletja — torej sta prejkone terasa sama in z njo rdeči tlak nastala v drugi polovici III. stoletja. Ostanke kažejo, da je na rdečem tlaku pogorela večja lesena konstrukcija; čemu je služila, se ni dalo ugotoviti. Verjetno — vsaj doba nastanka bi to potrjevala — v strateške namene. Bolj jasen je ta namen za naslednjo gradnjo, pri kateri že debelina in čvrstost izdelave komajda dopuščata drugačno razlago. Žal tega sloja časovno ni mogoče točno opredeliti, ker je bil brez ostankov. Če upoštevamo, da je bila lesena kočica na belem tlaku — kot bi nedoločno nakazovale najdbe — postavljena proti koncu IV. oziroma v prvi polovici V. stoletja, ostane za časovno opredelitev belega tlaka doba IV. stoletja, predvsem njegova sredina.²⁹

Novo odkrita točka daje oporo za sklepanje, da je potekala cesta *Savaria*—*Szombathely* — *Celeia*—*Celje*, ki je vodila preko dvorišča dominikanskega samostana na dravski most, med današnjo in antično občestno škarpno.³⁰

Pomembnost prevala med Gradom in arheološko dobro znanim hribom Panorama v Ptujju podčrtuje dejstvo, da je s severa vodila čezenj cesta iz Savarije ter kakih 200 m južno od prevala na zidanem mostu prekoračila Dravo, držeč se smeri proti Celeji. Tik pred mostom na severni strani so se od nje cepile lokalne poti proti Vičavi, na Panoramo, na Grad, vzdolž Drave ter po dolini Grajene na Vurberg in dalje k mestu *Solva*—*Leibnitz*. Ker je bilo malo mostov čez deročo Dravo, je umljivo, da je postalo vse območje novega najdišča strateško pomembno, kadar je mostišču pretila nevarnost s severa. Prav zaradi tega je treba pričakovati tudi rimske obrambne gradnje. Te so doslej dvakrat izpričane. Na prostoru Vojašnice ter na Gradu.³¹ Na obeh

Sl. 4. Blok 1 prezidan z belim tlakom, prim. sl. 5/2 ter legendo na sl. 5.

mestih so odkrili utrdbe, ki so imele glavni namen posredno oz. neposredno ščititi most.

Toliko o zahodnem vznožju Grajskega hriba v Ptujju. Ker je Panoramo nedavno arheološko-topografsko orisal R. Bratanič,³² bi bilo zanimivo vedeti še, kaj je bilo v antiki na Gradu. Menim, da ni odveč, po toliko raziskovanjih zgoščeno pregledati dosedanje ugotovitve.

Prazgodovinska naselbina, izkopana na zahodnem delu grajske planote, ima — kot izgleda — dve plasti; starejša je iz kasnega neolita, spada v čas okrog 2000 pred n. št., kot najdišče Drulovka pri Kranju, in živi do pričetka koliščarske kulture Ljubljanskega barja, to je, do 1800 pred n. št.; gradivo mlajše prazgodovinske naselbine pa je iz tako imenovanega obdobja Žarnih grobišč, spada nekako v čas 1100—900 pred našim štetjem.

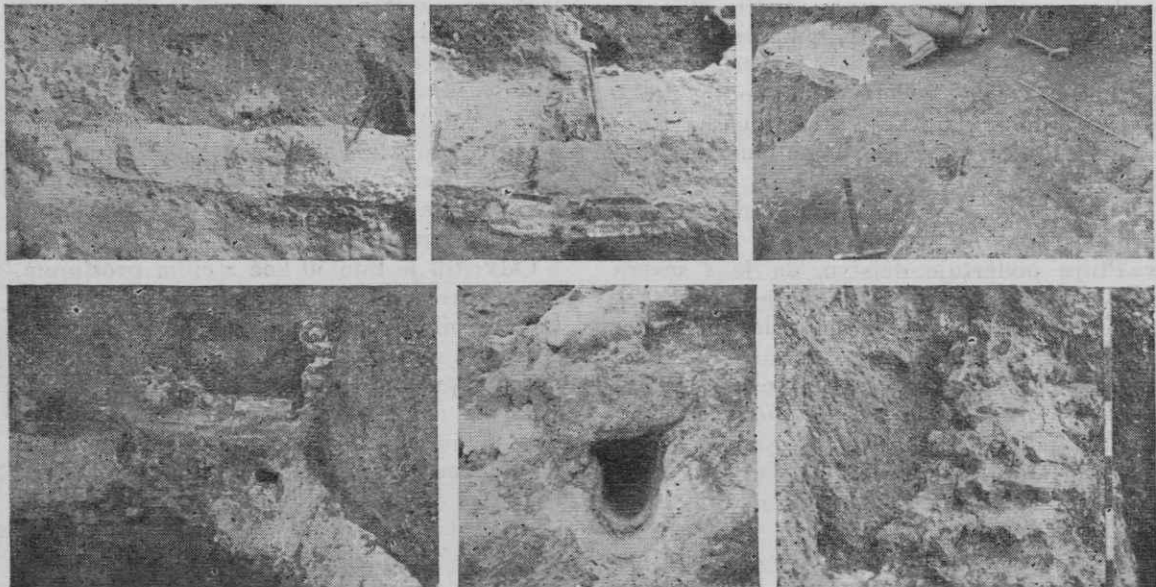
Odkritih je bilo 30 koč z enim prostorom, ki so prejkone stale v gradišču; v vsaki koči je bilo ognjišče, poleg manjša jama za odpadni material, okoli so ležale kozice, posodje, velike piramidalne „uteži“. Keramiko so izdelali vsekakor domači lončarji. Isto velja za koščeno in roženo orodje; morda tudi za kovinske predmete.³³ Bavili so se z živinorejo, lovom, ribolovom, v manjši meri s poljedelstvom. Kulturnih elementov skoraj ni bilo odkritih.

Za sledeča obdobja do keltskega vstevšja doslej ni številnih materialnih dokazov. Zaradi svojskega načina keltskega poseljevanja ter organizacije življenja je umljivo, da Grad v II. in I. stoletju pred n. št.

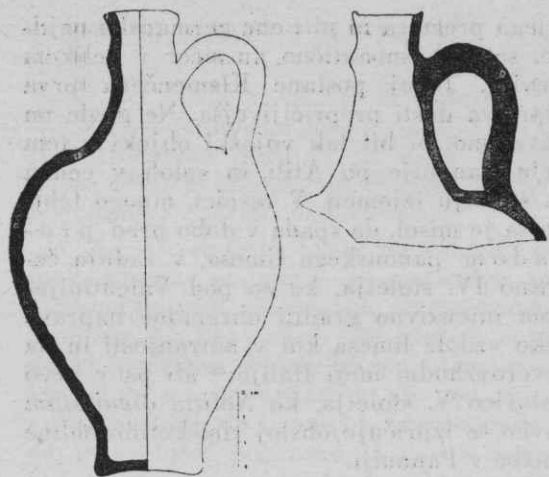
ni imel take veljave kot v prazgodovinskih epohah. Življenje na njem je sicer dokazano; organizacijsko, ekonomsko, prometno in vojaško težišče pa je nastajalo okrog broda čez Dravo. Ker je bila ta reka poslednja večja ovira na poti proti Donavi, je bil brod tudi za rimski okupacijski in upravni aparat ključnega pomena. Zagotovila sta si ga s taktično postavljeno legijsko trdnjavo. Ta je poslej za štiri generacije narekovala razvoj, tempo in intenziteto življenja ob Dravi predvsem pod Ptujskim gradom.

Kljub temu pa je sledove rimske poselitve mogoče na Gradu zgodaj zaslediti. Arheologi poročajo o najdbah mozaičnih kamenčkov, o fragmentih stenske slikarije, arhitektonskih členih in raznih ostankih materialne kulture iz prvih dveh stoletij. Vse kaže na relativno razgibano življenje.³⁴ Vojaško izgrajevanje hriba spočetka odpade, zanj ni potrebe ne dokazov; podobno stanovanjsko. Ogromno pa je elementov kulturno-religioznega značaja, delno že iz I. stoletja po n. št. Ti elementi so predvsem are, posvečene Jupitru,³⁵ relief s prizorom iz Bakhovega kulta, baza Eskulapovega kipca.³⁶ K temu bi kazalo pritegniti odlomek marmorne kalote kipa v naravni velikosti kakor tudi druge odlomke plastik in reliefov, ki jih omenjata z grajske planote B. Saria in J. Klemenc.³⁷

B. Saria je domneval, da je bilo gradivo preneseno na Grad s Panorame ali od drugod.³⁸ Temu nasprotujejo dejstva, da so bili nekateri spomeniki odkopani v intaktnih rimskih slojih na hribu³⁹ in da gre skoraj izključno za Jupitru posvečene are, medtem ko so stala na Panoramah — kot prepričljivo dokazujejo⁴⁰ — svetišča in kapele Viktorije, Priapa, Silvana, Eskulapa, Libera, Higije, *Nutricis*, Kabirov in tudi Jupitra. Prvi epigrafsko datirani kosi s Ptujkega gradu spadajo v drugo polovico II. stoletja, poslednji v sredino III.; od ostalih pa sodijo nekateri že v drugo polovico I. stoletja.⁴¹ Zato nikakor ni neutemeljen ne drzen sklep, da je bilo na Gradu Jupitrovo svetišče, postavljeno prejkone takoj, ko je *Poetovio* dobila *status* kolonije. Na intenzivno preiskani zahodni polovici planote o kakem templju ni bilo sledu; iskati bi ga bilo treba torej na vzhodni. Morda kaže z njim povezovati ostanke zidovja iz mogočnih kamenih blokov pod Viteško dvorano gradu.⁴² Verjetno je bil na obsežnem prostoru — poleg Jupitrovega — še kak tempelj ali kaka edikula, v neposredni bližini ali že na pobočjih pa stanovanja pripadajočih pòslov, kajti najdbe kažejo, da je bilo južno in vzhodno pobočje Gradu poseljeno.⁴³ Še en element potrjuje sklepanje, da je pričakovati na centralni in vzhodni partiji platoja številne

Sl. 5. 1 — Zahodno pobočje Gradu v Ptuj, zaključna stena izkopa vhodnega rova. Na sliki viden prerez 80 cm debelega belega tlaka, pod njim pas rdečega, ki leži na sloju prodnikov. 2 — Blok 1 prezidan z belim tlakom, prim. sl. 4. 3 — Površina belega tlaka; v njej vidni dve manjši jami. 4 — Pogled na rimsko pobočno škarpo z odtoknimi kanali. 5 — Drenažni propust v pobočni škarpi. 6 — Prerez pobočne škarpe.

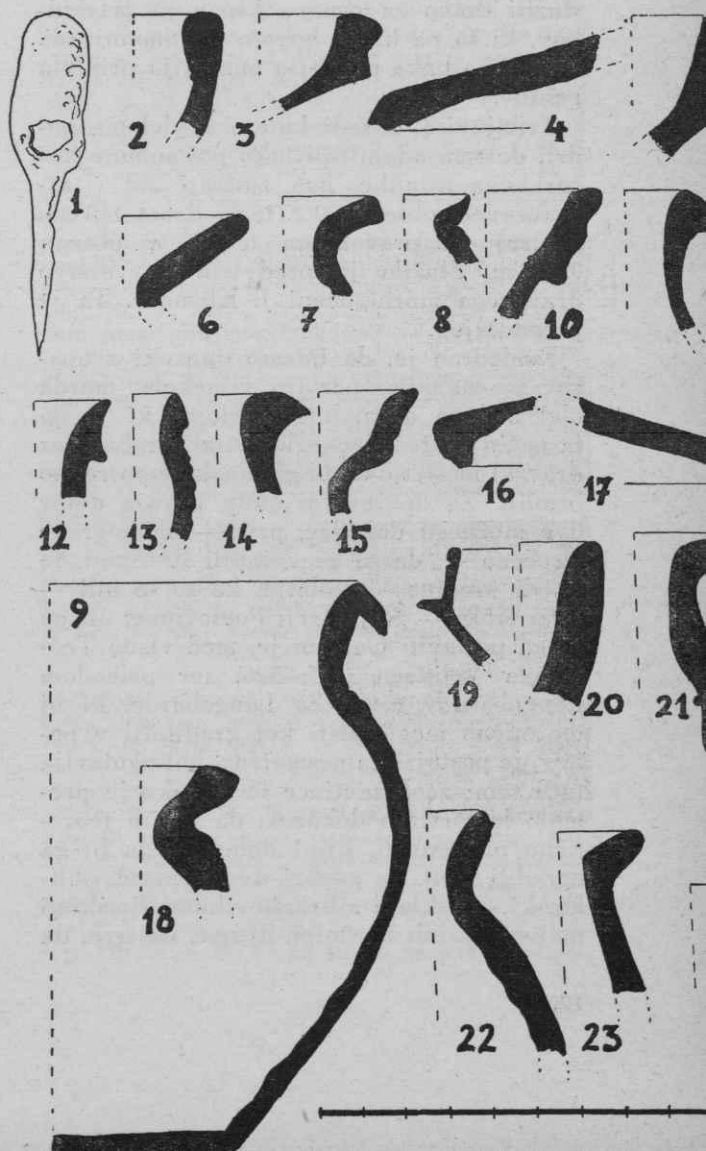

Sl. 6. 1 — Antični vrč iz plasti 3. 2 — Zgornji del antičnega vrča iz plasti 3.

ostalane. Izredno značilno je namreč dejstvo, da pričinja izgradnja na arheološko raziskani zahodni polovici grajske planote nedvomno s IV. stoletjem, ko je že za konstantinsko epoho izpričano planiranje prostora,⁴⁴ medtem ko izvirajo z Gradu, kot rečeno, najdbe tudi iz prejšnjih stoletij. Torej je človek sicer že pred IV. stoletjem posegel na hrib, vendar se ta poseg na zahodni polovici ni dal dokumentirati. Zakaj? Ker je imel dotlej težišče na vzhodnem in centralnem — še ne raziskanem — sektorju, kjer stoji danes grajsko poslopje. J. Klemenc ugotavlja na preiskanem sektorju naslednje gradnje: krščansko cerkev z obrambnim obzidjem; postamente za lopo z majhno livarno; kasnoantični kastel.

Krščanska cerkev je po J. Klemencu zgrajena v letih 375—425. Avtor jo interpretira kot cerkev v gradišču ter pripisuje istemu času tudi ostanke njegovega domnevno severnega in južnega obzidja. Lega obzidja je nenavadna — namreč dokaj odmaknjena od obrambno ugodnega roba grajske planote —, debelina 50—75 cm pa za obzidje odločno prešibka. Morda bodo bodoča raziskovanja pokazala, čemu bi to zidovje služilo, oziroma, če ga res gre organsko povezovati s cerkveno arhitekturo v enoto, kot meni D. Bošković.⁴⁵ Nenavadno datacijo svetišča vzdržuje J. Klemenc predvsem z ugotavljanjem, da gre za dvoapsidalno stavbo z dvema oltarjema, ki da ne moreta obstajati skupaj v istem hramu pred koncem IV. stoletja. Ker imata že v

IV. stoletju Ravena in Rim cerkve z več oltarji; ker obstaja možnost, da je imela ptujška cerkev pomožen oltar ali pa pridano kapelo z oltarjem — arheološka izkopavanja teh možnosti ne zavračajo —; ker se ne dá niti dovolj utrditi avtorjeva trditev, da gre v resnici za dva oltarja in ker, končno, konsekracijski križi na oltarni plošči niso nujno antični — zato Klemenčeva datacija ni sigurna.⁴⁶ Če stratigrafski elementi kažejo, da je bila cerkev prva gradnja na tem delu — prvotno neuravnane — planote, ki je bila šele v konstantinskem obdobju splanirana, je logično oboje povezati. Verjetno torej je bila planota v konstantinskem obdobju, ko je dobilo krščanstvo svobodo izpovedovanja, planirana za izgradnjo cerkvene stavbe. Zgrajena je bila na razmeroma neuglednem mestu, ki je pa na hribu, v neposredni bližini kulturnih poslopij drugih religij, tedaj prejkone res edino preostajalo. Kot so pokazala arheološka izkopavanja, je bila cerkev na zahodnem robu kasneje opuščena, prostor pa prepuščen posvetni izgradnji. To dejstvo je za

Sl. 7. Drobne najdbe, predvsem keramični fragmenti

kasno antiko, ko krščanska moč absolutistično narašča, presenetljivo. Kaže, da si je duhovna oblast medtem pridobila pravico, graditi na najuglednejšem sektorju Ptujskega gradu, to je na njegovem vzhodnem ali centralnem delu. Verjetnost takega domnevanja bi moglo učvrstiti dejstvo, da so na vzhodnem vznožju hriba odkrili odlomke starokrščanskega oltarja iz začetka V. stoletja, ki so v teku časa morda zdrsnili tja z grebena.⁴⁷

Po funkcijskem koncu cerkvene stavbe je bilo v njenem območju postavljenih 16 neenakih in neenako usmerjenih postamentov — piše J. Klemenc — v povprečni velikosti 80 × 120 cm, ki jih tolmači kot ostanke zatočišča domačinov pred gotško invazijo, hkrati pa tudi kot gotško postojanko, in datira v sredino V. stoletja. Sočasna z njimi je mala livarna. Datacijo teh baz je potrebno premakniti (glej nižje), interpretacija pa je dokaj neprepričljiva, čeprav je sedaj težko podati drugo. Več kot verjetno je, da vse baze niso sočasne, možno, da tudi ne služijo istemu namenu. Teoretično je dopustno, da so postamenti služili delno za osnovo kipov in žrtvenikov, ki so na hribu bogato dokumentirani. Morda bo kaka poznejša analogija prinesla rešitev.

Trdnjavnica, zaradi katere so deloma porušeni deloma adaptirali tako postamente kot cerkvene ostanke, ima zunanji zid v zakroženem obsegu 20 × 18 m, debel 110 cm, znotraj pa pravokoten temelj v obsegu 9 × 8 m. Služila je predvsem za varstvo dravskega mostu, meni J. Klemenc. Ta je preoddaljen.

Evidentno je, da imamo opraviti z opazovalno-signalno postajo v nekem, morda obravskem obrambnem sklopu, ki je na ta način posredno varovala tudi prehod čez dravski most, ne da bi ga mogla neposredno braniti. Za opazovalni stolp navaja avtor dve možnosti datacije, prvo — mimogrede izrečeno —, da so ga zgradili Rimljani, to je, do sredine V. stoletja, ko so še bili — sicer šibki — gospodarji Poetovione; ali pa so ga postavili Goti, to je, med vlado Teóderika Velikega (493—526) ter prihodom Langobarđov (546). Za Langobarde, ki bi teoretično mogli priti kot graditelji v poštev, je postojanka nesmotrna, kot ugotavlja tudi sam; za Bizantince in Franke je premalo historičnih dokazov, da bi jih teoretično pritegovali. Proti domnevi, da bi ga zgradili Goti, pa govori dvoje, prvič, oblika, ki se vsklaja z brezštevilnimi rimskimi malimi kasteli in stolpi, drugič, dejstvo, da

s tega prostora ni niti ene germanske najdbe, samo kasnoantične, in sicer v velikem številu. Torej postane Klemenčeva prva hipoteza dosti prepričljivejša. Ne glede na navedeno, bi bil tak vojaški objekt v tem delu Panonije po Atili in sploh v celem V. stoletju izjemen. V resnici, mnogo tehtnejša je misel, da spada v dobo pred propadom panonskega limesa, v zadnjo četrtino IV. stoletja, ko so pod Valentinijanom intenzivno gradili obrambne naprave tako vzdolž limesa kot v notranjosti in na severovzhodni meji Italije;⁴⁸ ali pa v prvo polovico V. stoletja, ko *Notitia dignitatum* ravno še izpričuje obstoj rimske obrambne službe v Panoniji.

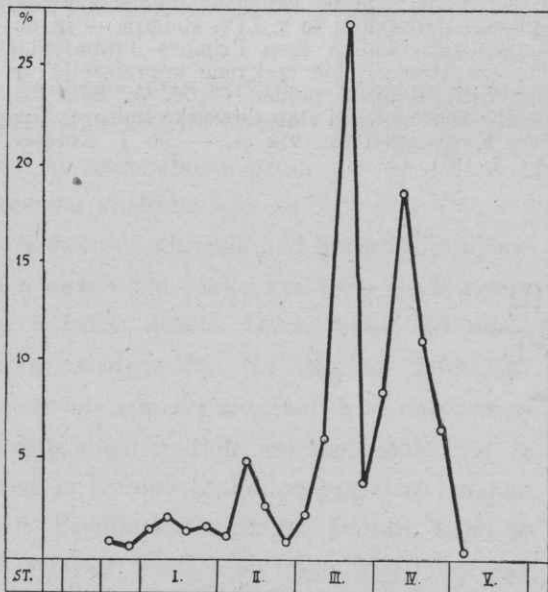
Na Gradu so dokumentirani tudi odlomki rimskih nagrobnikov in celo rimski (?) otroški grob,⁴⁹ kar preseneča. Najdbe so grupirane na zahodni rob planote in so umljive le v izjemnem primeru, na primer, v vojni stiski ali v zelo kasni antiki.

Če zberemo dokumentirane novčene najdbe na Panorami in Gradu in jih razporedimo na razmake po 25 let v provizorni diagram, kot sem poizkusil,⁵⁰ pokažejo konice sovpadanje s poznanimi zgodovinskimi dogajanji. Ker so diagrami za druga mesta (*Celeia*, *Colatio*) analogni, menim, da tudi le-ta ne podaja slučajne podobe. Izraziti nižki, ki jih nakazuje, spadajo v zadnjo četrtino drugega (vdor Markomanov) in tretjega stoletja (vdor Jutungov in Alamanov) ter na obrat iz IV. v V. stoletje (propad donavskega limesa). Viški pa so: po ustanovitvi kolonije, v Galijenskem in Konstantinskem obdobju — vsi historično logični, umljivi in v skladu tudi s pravkar navedenimi kronološkimi navedbami.

Naslednja gradnja na zahodni polovici planote naj bi bila staroslovansko svetišče, o katerega stvarnosti so se križala številna mnenja.⁵¹ Kritiki so v zadostni meri pokazali na šibka mesta izkopavanj na Ptujskem gradu; dodatno bi opozoril, da J. Korosec izgradnjo svetišča premočno veže na kasnoantično utrdnico. Avtor, ki ga datira na osnovi časovne opredelitve kasnoantične utrdbe, nastale nekako sredi VI. stoletja, t. j. po porušenju rimskega limesa na Donavi,⁵² vsaj na videz ne upošteva, da se je le-ta zrušil že 150 let poprej. Enako šibki so še nekateri argumenti, predvsem kasnoantični tehnični elementi, kot tlak v nekotikih plasteh⁵³ ali malta, ki nima karakterja srednjeveške, ampak prav poznoantične malte.⁵⁴ Časovno ga opredeljuje v začetek VIII. stoletja, izgleda, da predvsem zaradi magnetne moči kralja Sama. Kot

poskus interpretacije tega objekta je po prepričevalnosti morda najverjetnejši F. Bašev, ki gleda v izkopanih ostankih del listinsko omenjenega Malega gradu v Ptujju.⁵⁵ Dokončni odgovor pa mora prinesiti nujna revizija izkopavanj Ptujskega gradu ter njihovo načrtno nadaljevanje.

V X.—XI. stoletje spada na zahodni polovici grajske planote — na poznejšem turnirskem borišču — izkopano staroslovansko grobišče, ki šteje okoli 500 grobov s pridevki pretežno belobrdskega tipa, poleg ketlaških ter importiranih ali pod tujimi vplivi nastalih drobnarij. J. Korošec meni,⁵⁶ da je grobišče pogansko in da je nastalo v času in pod reakcijskimi vplivi ogrskih vpadov. To domnevati ni nujno, ker so pokopi povprečno rveni, prevladujejo okraški, ki za tako sklepanje niso odločilni; kar pa je pridevkov, ki jih krščanske verske predstave morda delno izključujejo, so mogli dospeti v grob tudi mimo vednosti cerkvenih organov ali pa je cerkev ponekod v prvi fazi pokristjanjevanja tolerirala starosvetne šege. V tistem času bi si bilo namreč težko predstavljati pogansko pokopališče na centralnem prostoru v Ptujju. Tudi A. Bašev argumentiranje — nastalo iz omenjenega neskladja — proti dataciji nekropole v X. in XI. stoletje je nepotrebno; kajti kronološki elementi belobrdske skupine so čvrsti, prej težijo v XII. kot v IX. stoletje.⁵⁷

Sl. 8. Procentualni pregled antičnih novcev — hranjenih v Mestnem muzeju v Ptujju (febr. 1952) —, ki so bili najdeni na Gradu in Panorami v Ptujju.

S tem preide Ptuj v fevdalno fazo. Arheološko je na Gradu dokumentiran tudi ostanek poznosrednjeveškega — verjetno z madžarskimi boji povezanega — tabora,⁵⁸ ki ga je morda opazoval še Paolo Santonino s Ptujске gore leta 1483.

Toliko je doslej k zgodovini Ptujskega gradu posredovala arheologija. Tudi na začetku opisane nove najdbe na njegovem zahodnem vznožju se smotrno povezujejo z njo. Zanimivo pa bi bilo vedeti, kaj prikriva vzhodna polovica grajske planote.

OPOMBE

1. Mesto najdišča glej na sl. 1. Situacija tega mestnega predela, kakor tudi smeri cest ter dominikanskega samostana je razvidna v ČZN 28, 1933 priloga sl. 33; vhod v rova je pod štirioglatim zahodnim stolpom na Gradu, prim. tudi J. Korošec, Predzgodovinska naselbina na Ptujskem gradu, Ljubljana 1951, pril. 1. V antiki je vodila tod mimo glavna cesta na dravski most, ki je stal nekaj desetim metrov južneje od Vojašnice, cf. J. Klemenc, B. Saria, Archäologische Karte von Jugoslavien, Blatt Ptuj, 1936 p. 30 s. z lit. Med Vojašnico in levim bregom Drave je bilo skoraj 200 m zazidanega mestnega prostora, ki ga je v srednjem veku odplavila Drava. — 2. Sl. 3. Lega profila zemeljskih plasti severne stene v severnem useku za vhod v rov je razvidna s floris, sl. 2. Posebej moram podčrtati, da je odkop segal le do spodnje črte profila, plasti pa se v globino še nadaljujejo. Organsko profil navzdol torej ni zaključen. — 3. Sloj 3 na sl. 3. — 4. Glej v opisu najdb sloj 3. — 5. Sl. 3 na m 4; glej tudi floris na sl. 2. — 6. Glej sl. 2 in 5/4, 6. — 7. Sl. 3 na m 4. — 8. Prizidek pred njo, ki je viden na sl. 3 med m 2—3, mora ostati do nadaljnjega nepojasnen, ker ni bil odkrit do temeljev. Material med njim in škarpo je identičen s slojem 3. — 9. Sl. 3 med m 9—12. — 10. Glej tudi sl. 5/1. — 11. Sl. 5/4, 6. — 12. S krampom je ni bilo mogoče rušiti! — 13. Sl. 5/6. — 14. Sl. 5/4. — 15. Sl. 5/5. — 16. Sl. 5/4. — 17. Sl. 5/2 in 4. 18. Sl. 3. — 19. Izpričuje ga pravkar omenjena površinska ožganost rdečega tlaka samega ter sloj ogljenine 5 na sl. 3. — 20. Sl. 2, 3 ter 5/1, 3, 6. — 21. Da bi razbili nekaj m² tlaka so delavci potrebovali tri dni! — 22. Sl. 5/1 levo. — 23. Sl. 5/3. — 24. Glej v popisu najdb sloj na belem tlaku. — 25. Sl. 3 pred m 1. — 26. Sl. 3 pri m 4; glej tudi floris sl. 2. — 27. Muz. Ptuj, inv. št. 3303. — 28. V nasprotju z gnetenimi posodami ter tistimi, ki so izdelane na lončarskem kolesu, imenujem polvrtene tiste, ki imajo ustje in evt. še vrat vrten, po trupu navzdol pa so gnetene. — 29. Kako so bile te strateške naprave, vezane na nedaleč ugotovljene ostanke, antičnega obzidja, oziroma vanj vključene, bodo pokazala bodoča raziskovanja; k obzidju cf. B. Saria, RE s. v. Poetovio. — 30. Klemenc, B. Saria, Archäologische Karte von Jugoslavien, Blatt Ptuj, 1936, p. 42 in 87 s.; k mostu: p. 30 s. — 31. o. c. p. 32 s. J. Klemenc Ptujski grad v kasni antiki, Ljubljana 1950. Po vsej verjetnosti je vojaško-utrdbeni značaj te zgradbe v neki vzročni zvezi z opazovališčem na Gradu. — 32. R. Bratanič, Prilog k topografiji Poetovija, VAHD 56—59, 1954—1957, vol. I p. 156 ss. — 33. Ki pa so jih verjetneje zame-

njavali. Cf. J. Korošec, Predzgodovinska naselbina na Ptujskem gradu, Ljubljana 1951. Kronološka dvojnost izkopanin je Koroščeva nakanadna verzija, v glavnem poročilo o izkopavanjih o njej še ni govora. Zagovarja jo v Acta archaeologica Hungarica 9, 1958, 83 ss. ter v delu Drulovka, Ljubljana 1960, 41 ss. S tem pobija svojo prvotno tezo, s katero je želel pokazati, da živi Slavonska kultura do Kulture žarnih grobišč. Nejasno pa ostaja slej ko prej, kako je treba naselbino, plasti in najdeno gradivo deliti. — 34. Literaturo navajata J. Klemenc in B. Saria, cf. zgornjo op. 30 in 31. — 35. Na primer CIL III 4025, 4026, 4028, 4035, 4035 ter J. Klemenc, Ptujski grad v kasni antiki, Ljubljana 1950, 44 n. 15. — 36. J. Klemenc, o. c. p. 37 ss.; AIJ 265. K drugim spomenikom z Gradu cf. M. Abramić, JOeAI 17, 1914 Bbl. 140 s.; AIJ 347, 350; CIL III 4064, 4066, 4067, 4074, 4079. — 37. J. Klemenc, o. c. p. 37 ss. B. Saria, Anzeiger für die Altertumswissenschaft 4, 1951, 225 ter ZHS 44, 1953, 176 s. — 38. cf. op. 30 p. 40. — 39. Predvsem tisti, ki jih je odkopal J. Klemenc, o. c. p. 37 ss.; dalje, M. Abramić, op. 36; AIJ 280, 350; CIL III 4067, 4079. — 40. Literaturo navaja R. Bratanič, zgoraj op. 32. — 41. AIJ 350 iz leta 187; AIJ 347 iz leta 243; še iz I. stoletja je prejkone CIL III 4026. — 42. B. Saria zgoraj op. 30 p. 40 jih omenja. Domneve, da bi bil Kapitol na Gradu, ne gre izključevati, menim. Lega je izredna. Na severni strani Drave bi za kompleten forum komajda kje našli ugoden prostor. Nadvse značilen pa je v tej zvezi čas, ko se pojavijo na Gradu prvi kulturni elementi — Jupitrove are —, namreč kmalu po nastanku kolonije. Več kot verjetno je, da je na daleč dominantni Grad vezan kak lokalni kult, ki je bil kasneje romaniziran. Prim. zanimiva izvajanja, ki jih je napisal H. G. Pflaum, Jupiter Depulsor, Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves 13, 1953, 445 ss. — 43. B. Saria, o. c. p. 40. — 44. J. Klemenc, o. c. p. 7. — 45. Primerjaj — sicer neverjetni — poskus interpretacije, ki ga je objavil D. Bošković, Starinar NS 1, 1950, 39 ss. Iz objavljenega načrta vsekakor sledi, da postamenti ne služijo istemu namenu. Ali ni za nekatere možno, da predstavljajo temelj za aro ali kak spomenik? Na taka domnevanja bi predvsem odgovorjali profili, ki jih v objavi preglašamo. — 46. K navedenemu prim. T. Klausner, RAC 1 (1942) 347 s. J. Kastelic, ZC 5, 1951

327. F. Baš, ib. 4, 1950, 130 s. meni, da so ti konsekracijski križi gotška kamnoseška znamenja. Vzporejanja s konsekracijskimi križi na nagrobniku škofa Gaudencija iz Prebolda, AIJ 16, so zgrešena, ker so le-ti kvečjemu iz XVI. stoletja; prim. zadevno literaturo. — 47. W. Schmid, Ptujске krščanske starosvetnosti, ČZN 31, 1936, 97 ss. — 48. Amm. Marc. XXIX 6, 2. Cf. CIL III 3653, 5670 a, 10596, 14358.¹¹ A. Degrassi, Il confine NO dell'Italia romana, Bern 1954, 131 ss. pass. K dvojnosti datiranja trdnjave na gradu cf. J. Klemenc, o. c. p. 81. — 49. J. Klemenc, o. c. p. 29, iz kasne antike; cf. tudi fragment nagrobnika iz zahodnega dela planote, CIL III 4079. — 50. Bilo bi se potrebno posvetiti historičnim vprašanjem, ki jih lahko topografska numizmatika — kot kažejo številni novejši primeri raziskovanja — precizno rešuje! cf. sl. 8. — 51. Rezultate, ki jih je objavil J. Korošec, Slovansko svetišče na Ptujskem gradu, Ljubljana 1948, je znanstveni svet v glavnem odklonil, n. pr. F. Baš, ZC 2—3 1948—1949, 206 ss.; 4, 1950, 127 ss. D. Bošković, Starinar NS 1, 1950, 384 ss. B. Saria, Carinthia 140, 1950, 384 ss. R. Marić, ZA 1, 1951 302 ss. B. Grafenauer, Ustoličenije koroških vojvod, Ljubljana 1952, 460 ss. W. Hensel, Slowiansczyzna wezesnosrednowieczna, Warszawa 1956, 259 s. E. Dyggve, Germania 37, 1959, 205. J. Korošec, ki je obstoj svetišča sprva še branil — ZC 2—3, 1948—1949, 215 ss. —, ga sedaj sam prišteva med nerazčiščene probleme: ZC 8, 1954, 24. — 52. J. Korošec, Slovansko svetišče na Ptujskem gradu, Ljubljana 1948, 33. — 53. o. c. p. 34. — 54. ib. — 55. F. Baš, Mali grad v Ptujju, ZC 4, 1950, 127 ss. — 56. J. Korošec, Staroslovansko grobišče na Ptujskem gradu, Ljubljana 1950; problematiko, ali je grobišče prišteti h krščanskim ali ne, obravnava na p. 13 ss. Da bi poleg ptujškega grobišča ne bilo cerkve, še ni dokazano, ker je od planote raziskana šele 1/3. Poganstvo južnih Slovanov je tudi pozneje še krepko zasidrano — prim. F. Kos, Gradivo V 486 (leto 1228, metliški predel), 752 (leto 1240); J. Mal, GMS 21, 1940, 1 ss., ki opozarja na poganske pojave v bližini oglejske patriarhije še v XIV. stoletju — in dokumentirano tudi v času Primoža Trubarja in Tomaža Hrena. „Moč cerkvene organizacije“ ne sme biti šablonski pojem. — 57. A. Baš, Pripombe h kronologiji staroslovenske kulture, Novi svet 6, 1951, 841 ss., 954 ss. — 58. J. Korošec, AV 2, 1951, 127 ss.

Cankarjeva Vrhnika

OB 20-LETNICI NAŠE LJUDSKE VSTAJE

Vrhnika je najbolj znana po tem, da je bil tu rojen Ivan Cankar, najmočnejši slovenski pisatelj in viden borec za socialno pravičnost. Njegova dela so prevedena v 23 tujih jezikov, doma pa doživljajo nove in nove izdaje.

Toda Vrhnika slovi tudi kot prometno križišče in industrijsko mesto. Pred obratovanjem železnice so prav tu prekladali blago, pripeljano s čolni do Vrhnike, na vozove, ki so vozili proti Trstu — in obratno. Pozneje sta se tu razvili zlasti industrija usnjarske in lesne stroke, dobro znani sta tudi obe opekarni in destilacija eteričnih olj; podjetniško lice mesta dopolnjujejo še razna komunalna in obrtna podjetja.

Kraj sam, poln prazgodovinskih sledov, je nastal ob pomembnem prometnem vozlišču, kjer se je v davnini odpirala nad barjanskim nižavjem važna pot preko kraškega tla k morju in v južne dežele. Danes pelje tod mimo poleg mednarodne (in lokalne) železniške zveze ena izmed najvažnejših in najprometnejših mednarodnih avtomobilskih cest iz srednje Evrope in Podonavja skozi znamenita Postojnska vrata na Jadran. Lepo se razvijajoče mestece ob tihem Močilniku ima zaradi tega iz leta v leto živahnejši promet. Rezultat vsega tega je med drugim tudi ta, da ima Vrhnika danes že 8000 prebivalcev,

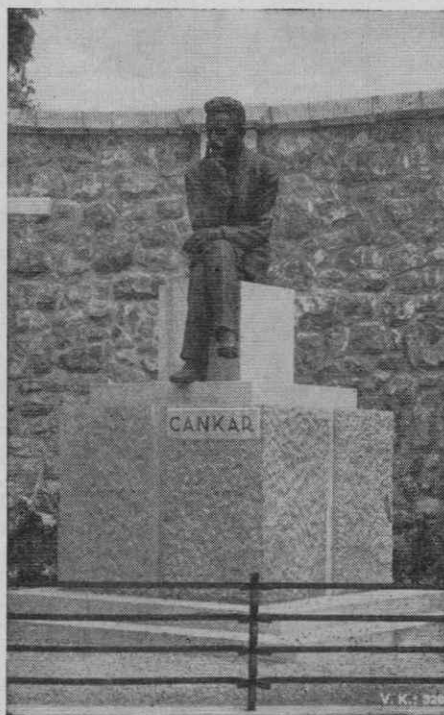
torej skoraj dvakrat več kot v letih pred okupacijo.

Ob pogledu na vse to pa se nam vračajo misli nazaj v čas okupacije in stare Jugoslavije. Kot povsod po državi so tudi pri nas prav komunisti pripravljali teren za ljudsko vstajo in vodili upor proti fašističnim osvajalcem: sekretar okrožnega komiteja KPS Stane Kavčič-Djuro, Franc Popit-Jokl, narodni heroj Ignac Voljč-Fric, narodni heroj Anton Vidmar-Luka — in drugi. Predvsem njihova je zasluga, da so strnili v Osvobodilno fronto pretežni del tukajšnjega ljudstva.

Od vrhniškega prebivalstva je tudi narodnoosvobodilna borba terjala velike napore in okolica sama je polna krajev, pomembnih za zgodovino

narodnoosvobodilne vojne; navedemo naj samo Štampetov most, ki je gotovo znan slehernemu Slovencu. Znano je, da je dalo za narodnoosvobodilni pokret svoja življenja 300 naših prebivalcev.

Vrhnika je pozdravila osvoboditelje že 6. maja 1945. Prav ta dan je bil izbran za občinski praznik, ki se praznuje od leta 1957 dalje. Na ta dan nas opozarja tudi novo zgrajena cesta, Ulica 6. maja. Ta bo še poznim rodovom spomin na ta veliki dan osvoboditve Vrhnike.

Dne 2. maja 1961 je proslavila 14-letnico svojega obstoja in 10-letnico delavskega samoupravljanja kranjska klavnica. Ob tej priliki bo prav, če napišemo kaj več o zgodovini tega podjetja.

Prva klavnica v Kranju je bila zgrajena leta 1895 v obliki lesene lope. Ker je kmalu postala premajhna, so pričeli graditi v letu 1901 novo klavnico (dograjena je bila šele v letu 1902). Od tedaj dalje so letno zaklali 300 glav živine ali okoli 20 ton, po prvi svetovni vojni pa 1000 glav ali nekako 100 ton živine. V letih tik pred okupacijo so letno že zaklali 5000 glav ali 400 ton živine.

Klavnica

Kranj

Leta 1947 se je ustanovila klavnica kot obrtno podjetje živilske stroke; priključilo se mu je vseh 13 mesarjev, ki so bili kot privatniki ukinjeni. Nova klavnica je zaklala leta 1950 že 6000 glav ali 450 ton živine. Zaradi naglo naraščajočega števila kranjskega prebivalstva se je hitro večal tudi promet nove klavnice:

Leto	Promet v din	Zaklana živina
1955	195 milijonov	6703 kosov ali 1100 ton
1956	221 milijonov	7652 kosov ali 1140 ton
1957	242 milijonov	7676 kosov ali 1210 ton
1958	281 milijonov	5879 kosov ali 1040 ton
1959	356 milijonov	8217 kosov ali 1360 ton
1960	585 milijonov	13026 kosov ali 2060 ton

Plan za leto 1961 znaša 636 milijonov din.

Takoj po osvoboditvi so bili zaposleni v klavnici le 4 ljudje, leta 1955 že 40 delavcev, leta 1960 pa 100 delavcev; letos šteje kolektiv 110 članov.

Zviševanje povprečnih mesečnih delavskih dohodkov je potekalo takole:

1958	21.700 din
1959	22.190 din
1960	23.275 din
1961 (do 31. III.)	24.011 din

V primerjavi s celotnim prometom so znali proizvodni stroški:

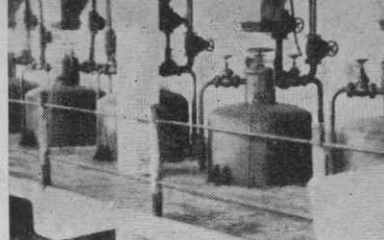
1958	90,69 %
1959	89,68 %
1960	88,18 %

Danes je kapaciteta kranjske klavnice 65-krat večja kot pred 60 leti, čeprav so prostori še vedno isti. Zaradi preutesnjenosti se je kolektiv odločil za rekonstrukcijo klavnice in novo gradnjo predelovalnice. Priprave so v teku in upamo, da bodo vsa dela kmalu dogotovljena ter da bomo tako še boljše mogli služiti koristim kranjskega prebivalstva.

OLJARICA

tovarna rastlinskih olj

BRITOF PRI KRANJU

V zeleni dolini reke Kokre, v predmestju Kranja, nekaj sto metrov od glavne ceste Kranj—Jezerško, je težko opaziti podjetje, ki se bavi s proizvodnjo vseh vrst rastlinskih olj. Lokacija tega podjetja se skriva med bujnim zelenjem gorenjskih dreves in raznega grmičevja, katera daje tovarni posebni poudarek, da je upravičena proizvajati v naravnih higienskih pogojih živila za ljudsko prehrano. To podjetje se bavi namreč v veliki meri s proizvodnjo jedilnega olja. Tradicija izdelave olja je že stara, saj se je tehnično olje proizvajalo že leta 1903, seveda z manjšo zmogljivostjo in na primitivnejši način, kot se proizvaja danes. Pred zadnjo vojno je tovarna predelovala izključno tehnična olja — največ iz lanenega semena. Iz lanenega olja je izdelovala potem priznane in zelo iskane firneže. Po vsej Jugoslaviji je bil poznan »kranjski laneni firnež«.

Po osvoboditvi je podjetje zaradi razmer preusmerilo proizvodnjo. Toda težave, ki so nastale zaradi manjkajočih postrojenj, je prisililo podjetje, da se je združilo z ostalimi tovrstnimi podjetji. Nedokončana proizvodnja jedilnega olja se je do kraja tehnološkega postopka nadaljevala v tovarni »Sončnica« v Domžalah. V letu 1954 se je podjetje zopet odcepilo od združenega podjetja in samostojno posluje od 1. julija 1954. Takratni maloštevilni kolektiv se je dobro zavedal, da je edina rešitev, da celotni tehnološki postopek jedilnega olja osvoji. Krepko je prijel za delo in v kratkem času usposobil oddelek za rafiniranje vseh vrst jedilnih olj, prav tako pa tudi tehničnih olj. Potrebni aparati so bili izdelani v lastni strojni delavnici, Z dobro kvaliteto jedilnega olja je podjetje kmalu osvojilo tržišče in tako je proizvodnja lahko rasla iz leta v leto.

Izkušnje delovnega kolektiva so rodile vsako leto večje uspehe. Po sami proizvodnji je sklepati velik napredek. Od leta 1955 pa do konca 1960 je proizvodnja naraščala nenehno, in sicer 1955 = 100, 1956 = 125, 1957 = 150, 1958 = 202, 1959 = 221, 1960 = 253. Kot zelo važen faktor je tudi storilnost. Ta pa je naraščala v istih letih, in sicer 100, 150, 167, 229, 263, 300. Nedvomno je, da je bilo prizadevanje delovnega kolektiva očitno. Zaradi povečane proizvodnje so nekateri oddelki pretesni ali pa zmogljivost ni več zadoščala. Postavitev novega objekta z montažo novega parnega kotla je kolektivu omogočila več proizvajati. Tržišče je zahtevalo v zadnjih letih jedilno olje v steklenicah. Kolektiv se je znašel pred novimi nalogami, in sicer usposobiti oddelke za pranje in polnjenje steklenic z oljem. Tudi ta naloga je bila dokaj hitro rešena. S stroji lastne izdelave je podjetje opremilo oddelek za pominvanje steklenic, prav tako bo uredilo polnilnico.

Delovni kolektiv se prizadeva, da bi stopnjeval s proizvodnjo, posebno pa še s kvaliteto. Zato pripravljajo nova modernejša postrojenja, prizadeva pa se tudi, da bi surovine izkoriščal čimbolj racionalno. Izdelki podjetja so poznani in cenjeni po vsej državi. Posebno cenjeno je laneno olje, ki se pridobiva na svojevrsten postopek in po njem tovarne lakov in barv rade posegajo. Tudi kvaliteta jedilnega olja je neoporečna, ker kolektiv reklamacij skorajda ne pozna.

Ob bližnji 15-letnici
obstoja tovarne

Indos

industrija
obdelovalnih strojev

V LJUBLJANI — MOSTE

Petnajstletno delovanje neke tovarne res ni zavirljiv jubilej. To posebno velja še v industriji strojogradnje, ki zahteva še precej daljši čas, kot druge vrste industrije za razvoj in doseg tradicije, ki je neobhodno potrebna za trden in pravilen napredek take industrije. Če pa si pogledamo danes proizvode, ki vsakodnevno zapuščajo tovarno »INDOS«, pa z lahka ugotovimo, da je moral kolektiv tovarne vložiti za svojo dejavnost veliko prizadevanja, da je skrajšal pot razvoja na eno desetletje in pol. V tujini so podobne tovarne kot je »INDOS« porabile mnogo več časa za to, da so dosegle tako stopnjo razvoja, saj se ponasajo z mnogo višjimi jubileji in niso redke izmed njih, ki se na njihovih reklamnih oglasih ali ob priliki razstav bleščijo številke: 50, 75, 100 ali še več let. S takimi tovarnami, to je s podjetji, ki imajo tako tradicijo, mora tovarna »INDOS« držati tekmo v kvaliteti, ceni in uporabnosti svojih izdelkov.

Industrijsko podjetje »INDOS« — prvotno ime je bilo Mestno strojno podjetje — je nastalo z združitvijo treh nacionaliziranih privatnih strojnih podjetij: Willman, Brcar in Kramar. Vsa ta podjetja so se nahajala v Ljubljani, in sicer Willman v Slomškovi ulici, Brcar na Smartinski cesti in Kramar na Cesti na Loko. Mestno strojno podjetje je imelo svoje prostore kmalu po ustanovitvi na Dolenjski cesti in je v teh prostorih združevalo bivši podjetji Brcar in Kramar. Bivše podjetje Willman pa je ostalo v prvotnih prostorih, to je v Slomškovi ulici. Po treh letih obstoja podjetja pa se je tema dvema obratoma pridružil še obrat livarna — bivša livarna PAJK — Trata pri Sentvidu nad Ljubljano. Po preselitvi podjetja v občino Moste pa sta bila oba obrata, to je obrat na Dolenjski cesti in obrat v Slomškovi ulici združena v nov današnji centralni obrat podjetja »INDOS«. Obrat livarna pa je še sedaj v Sentvidu.

Osnovna dejavnost vseh treh prvotnih malih podjetij je bila izdelovanje raznih mlinskih naprav za potrebe mlinske obrti in strojev za opremo manjših žagarskih obratov. Vsa tri podjetja so izvrševala tudi razna popravila strojev za potrebe lokalne obrti in industrije. Bavila so se tudi z izdelavo manjših strojnih naprav po individualnih naročilih. Vsa tri podjetja so imela v večini zelo zastarele stroje. V podjetju Willman je bilo tudi še nekaj strojev, ki jih je lastnik kupil v bivših »Strojnih tovarnah in livarnah« v Ljubljani.

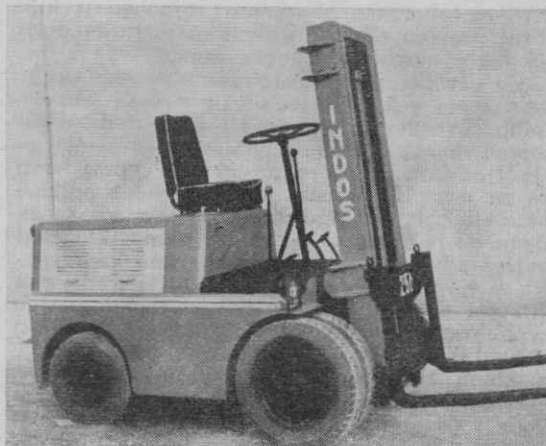
Mestno strojno podjetje kot predhodnik današnjega industrijskega podjetja »INDOS« je torej združevalo navedena tri in kasneje štiri podjetja. V začetku je bila dejavnost v podjetju taka, kot je bila v bivših privatnih podjetjih. Z ustanavljanjem velikih specializiranih podjetij v naši državi za proizvodnjo strojev za mlinsko industrijo (MLINOSTROJ — Domžale, JEDINSTVO — Zagreb) in za potrebe lesne industrije (BRATSTVO — Zagreb), pa je kolektiv podjetja mogel kaj kmalu ugotoviti, da dotedanja dejavnost podjetja ne more biti osnova za nadaljnje delo in razvoj. Podjetje je čutilo veliko potrebo tržišča po raznih manjših obdelovalnih strojih (orodnih, lesno in kovinsko obdelovalnih in podobno). Zato je pričelo že po dveh letih obstoja izdelovati najprej manjše tovrstne stroje, na primer: vrtnice in majhne ekscentrske stiskalnice, kasneje pa tudi večje, n. pr. take do 25 ton pritiska. Že takrat pa je uvedlo podjetje v svoj proizvodni program tudi določeno vrsto transportnih strojev, kot n. pr. tovornih dvigal in tekalnih žerjavov. S tem je bil položen temelj današnji osnovni vrsti proizvodnje, ki se kaže v dveh smereh: V proizvodnji obdelovalnih strojev in v proizvodnji transportnih strojev.

Ni naključje, da je podjetje razvilo tako rekoč dvojno osnovno dejavnost. Pri proizvodnji obdelovalnih strojev je namreč potrebno, da podjetje razpolaga z večjim številom dobrih orodnih strojev, ki služijo za proizvodnjo posameznih sestavnih delov obdelovalnih strojev. Poleg tega je pri

tovrstni proizvodnji razmerje strojne obdelave nasproti ročnemu delu, to je montaži ali nasproti proizvodnji z enostavnejšimi in cenejšimi stroji tako, da je potrebno mnogo več precizne strojne obdelave in manj ročnega dela ali dela na enostavnejših strojih. Če je podjetje hotelo razvijati svoj obseg proizvodnje brez večjega vlaganja v osnovna sredstva — sredstev namreč podjetje kljub dvema potrjenima investicijskima elaboratoma o rekonstrukciji in razširitvi ni moglo dobiti — je moralo poiskati tak artikel, kjer je razmerje z vidika strojne obdelave in montaže ugodnejše in kjer bo lahko zaposlovalo svoj kvalificirani in visokokvalificirani kader. Tega si je podjetje skoraj v celoti samo vzgajilo in je tudi najosnovnejši pogoj za obstoj take tovarne. Kvalifikacijski sestav iz leta v leto narašča, obseg podjetja pa se ne širi sorazmerno s tem porastom. Zaradi tega je bilo potrebno najti take artikle, kjer se lahko visoka strokovnost polno uveljavi in kjer je tudi neobhodno potrebna. Take vrste stroji so hidravlični stroji in se je podjetje skoraj v celoti preorientiralo na proizvodnjo hidravličnih strojev, in to zopet obdelovalnih in transportnih. Med hidravlične obdelovalne stroje prištevamo hidravlične stiskalnice za predelavo umetnih mas, n. pr. bakelita, med hidravlične transportne stroje pa viličarje, in sicer na električni (baterijski) in Dieslov pogon, ki služijo za notranji transport. Med mehanske obdelovalne stroje pa štejemo še edini tovrstni proizvod tovarne, to je ekscentrska stiskalnica, ki se izdeluje v dveh velikostih, in sicer 50 in 50 ton pritiska.

Med hidravlične transportne stroje prištevamo torej viličarje, proizvod tovarne »INDOS«. S temi stroji je omogočen moderen način notranjega transporta, ki v marsikateri tovarni predstavlja enega glavnih tehnoloških problemov. Ni redek primer, ko predstavlja notranji transport 80 % vseh proizvodnih stroškov. Rezultat rešitve tega problema s pomočjo viličarjev pomeni ogromen prihranek na času in seveda tudi v denarju. Poleg tega je rešitev tega problema tudi rešitev fizičnega dela. Ljudje, ki so delali kot fizični delavci pri transportu, se lahko usposobijo za druge bolj odgovorne naloge, kjer je potrebna določena stopnja kvalifikacije. Uporabnost teh strojev — viličarjev — v notranjem transportu je zelo velika. Ne moremo si zamisliti v današnjem času pristanišča ali večjega skladišča brez tega transportnega stroja. Tudi pri prevozu raznih bremen znotraj posameznih oddelkov tovarn je ta stroj nepogrešljiv. Njegove značilnosti so: velik učinek, enostavno upravljanje in vzdrževanje ter minimalen potreben prostor za manevriranje.

Če pogledamo današnji razvoj industrije za predelavo plastičnih mas, lahko enkrat ugotovimo, da je ogromno predmetov, ki so bili do pred kratkim izdelani iz klasičnih materialov (lesa, kovine, stekla), danes izdelani iz novih umetnih materialov, po drugi strani pa lahko ugotovimo, da je predelava in uporaba teh vrst materialov pri nas za enkrat najnižja na prebivalca v srednje razvitih državah. Ze imamo tovarne n. pr. »Jugovinil« v Splitu in še se gradijo, ki bodo proizvajale material za tovrstno industrijo (v projektu je ogromna tovarna v Zagrebu, tovarna umetnih mas v Kopru pa že poskusno obratuje). Surovinska baza je torej zajamčena, ni pa še zadosti tovarn, ki bi te materiale predelovale, še manj pa je tovarn, ki bi izdelovale najrazličnejše stroje za predelavo teh novih snovi. Ena takih tovarn, ki služi prav temu namenu in omogoča proizvodnjo predmetov za široko potrošnjo, pa je ravno tovarna INDOS s svojim proizvodnim programom.

Viličar, na pogon z Dieslovim motorjem, nosilnosti 2500 kg, najnovejši proizvod tovarne »INDOS«

Lesni obrat »Ljubljanski vrh« so ustanovili zadrudniki-gozdni posestniki iz vrhniške okolice v samoobrambo proti brezobzirnemu izkoriščanju lokalnih lesnih trgovcev, na katere so bili do takrat, po sili razmer, navezani ter jim bili tako izročeni na milost in nemilost. Ustanovitev obrata je naletela zaradi napredno-zadrudnega in socialistično usmerjenega duha ustanoviteljev na nasprotovanje tedanjih oblastnikov, kar dokazujejo težkoče, ki jih je moral obrat premagati že pri prvi registraciji. Poleg kapitalističnega nasprotovanja je imel obrat pred ustanovitvijo in še pred začetkom obratovanja težak položaj tudi zaradi apriornega in razumljivega nezaupanja v obstoj novega podjetja. Inicijatorji pa niso odnehali in tako so zadrudniki v letu 1957 zgradili z lastnimi sredstvi ter s prostovoljnim delom polnojarmski žagarski obrat, imenovan po gori na južni strani Vrhniške, ki je postal časovno eden prvih zadrudnih lesnih obratov v Sloveniji.

Lesni obrat

Ljubljanski vrh

V VERDU

Prvotni naziv obrata je bil Lesna zadruga »Ljubljanski vrh« v Verdu. Vrsta dejavnosti novoustanovljenega obrata je bil odkup, predelava in prodaja vseh vrst lesa. V začetku je imel obrat samo en polnojarmski in primitivnejše pomožne stroje, saj je imelo podjetje takrat že zgoraj omenjene težave. Toda s solidnim poslovanjem mu je uspelo že v prvih letih obstoja razbliniti vse dvome med zadrudniki in je zajel ne samo ves področni okoliš, marveč je segel celo v širšo okolico; takrat je imel svoje člane in dobavitelje tudi v oddaljenejših krajih. S stalnim dviganjem števila članstva in s porastom obsega obratovanja se je tako okrepil, da si je tik pred drugo svetovno vojno nabavil še drugi polnojarmski kakor tudi moderni dvojni čililnik, kar ga je usposobilo, da prevzame najzahtevnejše izvozno naročilo.

V vojni, ki je sledila temu uspešnemu razvoju, se je obrat takoj vključil v NOB, katero je podpiral moralno in materialno, za kar je dobil priznanje od glavnega štaba NOV. Bil je šhajališče naših borcev, na njem se je zbirala hrana in druga potrebna sredstva zanje; nekatere člane takratnega delovnega kolektiva je okupator interniral, upravnik obrata pa je umrl v taborišču. Skozi vsvo vojno je izvajal obrat pasiven odpor proti okupatorju in delal v kolikor mogoče majhnem obsegu.

Po osvoboditvi je ostal obrat še nadalje v zadrudnem sektorju in se je v času obnove polno zavedal prvenstvenih dolžnosti do osvobodjene domovine. Sledeč nalogam in stremljenju ljudske oblasti je proizvajal v prvi vrsti les za izvoz in dosegal pri tem, poleg odlične manipulacije, tako visoke odstotke izvoznega blaga, da je bil za to in tako storilnost od strani nadrejenih organov lesne panoge na konferencah ponovno pohvaljen in postavljen drugim obratom za zgled. Po ukinitvi namenskih zadrug se je obrat »Ljubljanski vrh« priključil kmetijski zadrugi Verd kot matični zadrugi, danes pa je v sklopu kmetijske zadruge Vrhniške kot njen lesni obrat. — Zaradi vse bolj uspešnega poslovanja v dosedanji dejavnosti obrat ni spreminjal strukture svoje prvotne proizvodnje in tudi danes stremi za tem, da zadovolji svoje komitente na izvoznem in domačem tržišču.

Revolucionarna tradicija se nadaljuje...

Revolucija za osvoboditev delovnega človeka pred 20 leti je prinesla že nešteto sadov, ki jih uživajo narodi Jugoslavije. Revolucija pred 20 leti se še ni končala, ona poraja vsak dan nove, manjše ali večje revolucije na posameznih področjih dejavnosti. Vsak naš kolektiv predstavlja po eno tako revolucionarno postojanko, kjer se kujejo novi gospodarski, družbeni in socialistični odnosi. Tak primer je prav gotovo Tovarna elektrotehničnih in finomehaničnih izdelkov ISKRA v Kranju.

V letih 1945—1946 postavi peščica demobiliziranih borcev temelje novi industriji v Kranju. Ze prvo leto zaznamuje ta majhen kolektiv lep uspeh v brutoproizvodnji, ko so dali na trg za 60 milijonov izdelkov. Danes daje 4580 delavcev okrog 12 milijard brutodohodka. To v naših razmerah ne pomeni samo velikega skoka, velikega napredka, prehoda iz kvantitete v kvaliteto, to predstavlja pravo revolucijo v malem. Ko so kasneje opustili prve proizvode za novo industrijo, ki jo je bilo treba izgraditi, so si ustvarili precizen proizvodni program, ki je še danes temelj ISKRINE proizvodnje. Po 10 letih je ta program prerasel tovarniške zidove in je moral kolektiv zaradi specializacije in avtomatizacije proizvodnje izločiti nekaj panog in ustanoviti nove obrate v Šempetru pri Novi Gorici, Lipnici, Otočah in Novem mestu. Prva dva obrata sta že v pogonu, tretji bo vsak čas, medtem ko je četrti obrat v izgradnji.

Razmišljanja o taki specializaciji in izločanju panog iz centralističnega upravljanja so porodila novo idejo, po kateri naj bi ustanovili združenje vseh tovarn, ki imajo v svojem programu izdelke za avtomatizacijo proizvodnje. Delavski svet je iznesel predlog o ustanovitvi združenja »Avtomacija«, kateremu se je priključilo več podjetij iz Slovenije, pa tudi iz drugih republik.

Naloge, pred katere so postavili v republiškem planu vso našo elektroindustrijo, so dale povod kolektivu Industrije za elektrovezve v Ljubljani, da je predlagal ISKRI svojo priključitev in ustanovitev močne gospodarske organizacije, ki bi bila kos postavljenim nalogam. O tem so razmišljali tudi v Telekomunikacijah in Teli ter tudi ti izrazili pripravljenost, da bi se pripojili k ISKRI. Tako je nastal nov, močan in dinamičen gospodarski organizem s 7500 delavci in ca. 21 milijardami brutodohodka s svetlo perspektivo, da bi v petletnem planu povečal delovno silo na 16500 ljudi, ki bi izdelali za 80 milijard izdelkov.

Vzporedno s takim razvojem se je krepilo tudi delavsko samoupravljanje, ki je prišlo preko več razvojnih faz do obratnih delavskih svetov in delavskih svetov ekonomskih enot. Vsi ti sveti so preko centralnih delavskih svetov povezani z novo razvojno stopnjo v delavskem upravljanju, ki se smatra kot najvišji delavski samoupravni organ: skupščino delavskih svetov.

Tak družbeni in gospodarski razvoj teh kolektivov je v bistvu začetek nove industrijske revolucije, ki bo prinesla delovnemu človeku še večjo sprostitev in uveljavljanje v družbenem življenju. Predsednik republike, tovariš Tito, ni brez utemeljitve izrekel znane besede: ISKRA je na pravi poti...

Javna razsvetljava

LJUBLJANA
Poljanski nasip 42

obvešča
vsa podjetja,
ustanove, zavode
ter vse druge
interesente, da

projektiramo
gradimo
in vzdržujemo

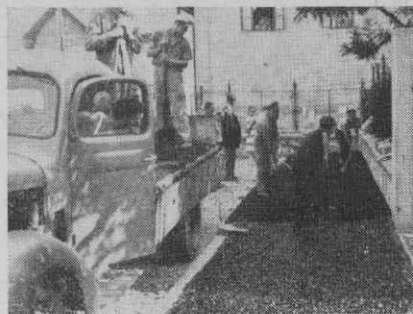
reklamno
in izložbeno
razsvetljava
ter opravljamo
tudi vse servisne
storitve pri že
obstojećih
reklamnih napisih

Dobro urejeni reklamni
napisi ter izložbe so
najboljše priporočilo
in reklama podjetjem
in ustanovam
za propagiranje
njihove dejavnosti

Nadalje projektiramo,
gradimo in vzdržujemo
tudi razsvetljave cest,
trgov, drevoredov
ter športnih objektov,
kakor tudi opravljamo
občasne in trajne
osvetlitve javnih
prostorov, dvoran itd.

Poslužujte se
naših uslug,
katere izvršujemo
tehnično
brezhibno ter v
najkrajšem času

UPRAVA CEST OLO LJUBLJANA

Tel. št : 33-016, 33-171, 32-251, 32-194

gradi nove in rekonstruira obstoječe ceste,
ulice in hodnike, opravlja vsa asfaltna
dela in dobavlja vse vrste kamnolomskega
materiala za gradnjo cest

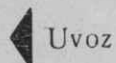

LJUBLJANA,
Vošnjakova ulica 8/a

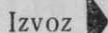
Telefon 33-455

gradi in projektira
inženirske zgradbe vseh vrst
kvalitetno in solidno

VELETRGOVINA

MERCATOR

Ljubljana, Aškerčeva 3

Telefoni:

direktor 21-131, računovodstvo 21-424,
notranja trgovina 31-013, zunanja trgovina
22-520 - Brzjav: Mercator Ljubljana

Jugoinspekt

DIREKCIJA LJUBLJANA

Ljubljana

Gospodarsko razstavišče,
vhod z Vilharjeve ceste 3

opravlja vse posle koli-
činske in kakovostne kon-
trole vseh vrst blaga za
IZVOZ IN UVOZ

Telefoni:

32-741, 32-453, 33-752, 33-651,
Brzjav: JUGOINSPEKT Ljubljana

Podjetje LJUBLJANSKE MLEKARNE pripo-
roča naslednje svoje proizvode:

vse vrste mlečnih izdelkov,
brezalkoholne pijače:
limonado, oranžado
in Dino,
mlečni sladoled
Lučko in Zamorček, -
ki jih prodaja
v vseh svojih prodajalnah
v Ljubljani, na Jesenicah
in na Bledu

Naročite jih lahko tudi v centrali
podjetja osebno ali telefonično
na številko 30-097

**Ljubljanske
mlekarne**

LJUBLJANA

Vodovodna 94

Obrtno podjetje

Galjevica

LJUBLJANA

Galjevica 266

Telef. n 23-541

Livarna barvnih kovin in sive litine,
mizarstvo, tapetništvo
in izdelovanje letev
za okvirjenje slik

TESARSKO PODJETJE

Tesarstvo

l j u b l j a n a

Ižanska cesta 18

Telefon 23-360

Izvršujemo vsa v tesarsko in mizarstvo stroko
spadajoča dela po konkurenčnih cenah
v najsolidnejši izvedbi

Za cenjena naročila se priporoča kolektiv

TEHNIČNA OPREMA ZA ZDRAVSTVO IN
ORTOPEDIJA

SOČA

Ljubljana, Linhartova 47a

Proizvajamo vse vrste ortopedskih pripomočkov in polizdelkov. V obratu tehnične opreme za zdravstvo proizvajamo in popravljamo vse vrste bolniške opreme, invalidske vozičke in ginekološke kolposkope. V obratu plastičnih mas pa proizvajamo vse vrste izdelkov iz plastičnih mas in bakelita za industrijo in široko potrošnjo

**E
X
O
T
E
R
M**

KEMIČNA TOVARNA

Kranj

*čestita vsemu delovnemu
ljudstvu ob dvajsetletnici
ljudske vstaje*

*Obenem priporočamo
pomožna livarska sredstva
vsem železarnam, livarnam
in tiskarskim podjetjem*

(bivši OVEN)

*Projektiramo, izdelujemo in montiramo
sodobne žičnice vseh vrst za turizem,
industrijo in šport ter za gozdno
eksploatacijo kakor tudi posebne tipe
sodobnih smučarskih vlečnic (skij-liftni).
Izdelujemo stroje za obdelavo lesa
najsodobnejše izvedbe*

Lastna livarna za barvne kovine

*Smučarska združenja, zahtevajte
naše ponudbe*

ŽIČNICA

LJUBLJANA

Bokalska cesta 18

proizvajajo v svojih obratih:

VIČ tel. 22-833 OPEKA tel. 22-8 2

BRDO tel. 20-886 DRAGA tel. 33-214

vse vrste zidne, stenske, tropne in strešne opeke

Slovenija živinopromet

Izvaža in uvaža:

govejo živino, konje,
prašiče, meso vseh vrst,
mesne konserve,
kranjske klobase, hrenovke,
kraški prsut, salame,
perutnino, divjačino,
jajca in čreva

Živina stalno na zalogi v depojih:
Prestranek in Slatina Radenci

Esportazione-
importazione:

bestiame vivo, cavalli,
suini, carne fresca,
scattolame, salsiccie
di Cragno, salsiccie
di Vienna, prosciutto
del Carso, salami, pollame,
salvaggina, uova e budella

Bestiame vivo sempre
in nostri depositi
Prestranek e Slatina Radenci

LJUBLJANA, JUGOSLAVIJA

Dalmatinova 1

Telegram: Slovpromet Ljubljana

Telefoni: 22-212, 20-905, Prestranek 3,
Slatina Radenci 9

GENERALNI REMONT AVTOMOBILOV

AVTOOBNOVA LJUBLJANA

Ljubljana, Ežigrad 11

Brzovjav: GRAL Ljubljana
Telefon 32-362

Podjetje je opremljeno s specialno opremo in orožjem.
Popravlja vsa motorna vozila in opravlja remont vsakovrstnih pogonskih strojev
Brusi vse motorne dele po željah koristnikov
Vliva in obdeluje vse vrste motornih ležajev s specialnim strojem na točne izmere
Obnavlja vse vrste avtomobilskih akumulatorjev, polni in formira vsakovrstne nove akumulatorje

TOVARNA KAROSERIJ

Avtomontaža

Ljubljana, Kamniška 25

- ▶ konstruira, izdeluje in opravlja remont vseh vrst karoserij
- ▶ izdeluje karoserijsko opremo, pločevinate odpreske in kovinske konstrukcije
- ▶ proizvaja ogrevalne in klimatske naprave za motorna vozila vseh vrst

tops

p 2

TOVARNA
PISALNIH
STROJEV
LJUBLJANA

tops S-3
standardni pisalni stroj
s tabulatorjem

tops P-2
portabel pisalni stroj

tops M-1
potovalni pisalni strojček

tops Gestetner
razmnoževalni aparat

tops Suma
naprava za seštevanje

tops - servisne delavnice
so skoraj v vsakem večjem kraju
po vsej naši državi

tops

NARODNA BANKA FLRJ

Centrala za LRS v Ljubljani

Titova cesta 11

Hišna telefonska številka 23-821

GENERALNA DIREKCIJA

SEKRETARIAT

DIREKCIJE:

Direkcija za kreditiranje bank in hranilnic	Direkcija obračuna in kontrole
Direkcija za kreditiranje gospodarstva	izvrševanja proračunov
Direkcija deviznih poslov	Finančna inšpekcija
Direkcija za organizacijo bančnega poslovanja	Direkcija statistike
Devizno obračunsko mesto	Direkcija za analize
Direkcija obračuna in kontrole	Direkcija računovodstva
gospodarskih organizacij	Direkcija trezora
Direkcija obračuna in kontrole družbenih skladov	Direkcija za pravne zadeve
	Direkcija za personalne zadeve
	Direkcija za ekonomsko-tehnična opravila

PODRUŽNICE V LRS:

Ljubljana, Cankarjeva 18,	600-11	Ljubljana, Šmartinska 22 a,	600-16
Ljubljana, Titova 11,	600-12	Ljubljana, Celovška c. 121,	600-17
Ljubljana, Miklošičeva 8,	600-14	Ljubljana, Beethovnova 13,	600-18
Ljubljana, Parmova 41,	600-15	Ljubljana, Mestni trg 23,	600-19

Ajdovščina	608-12	Murska Sobota	605-11
Bled	607-12	Nova Gorica	608-11
Brežice	606-12	Novo mesto	606-11
Celje	603-11	Ormož	604-20
Črnomelj	606-15	Piran	602-15
Domžale	600-20	Postojna	602-14
Dravograd	604-15	Prevalje	604-16
Gornja Radgona	605-12	Ptuj	604-19
Grosuplje	600-21	Radovljica	607-14
Hrastnik	600-29	Rakek	600-25
Idrija	608-15	Ribnica	600-30
Ilirska Bistrica	602-12	Rogaška Slatina	603-14
Jesenice	607-15	Sevnica	606-14
Kamnik	600-22	Sežana	602-15
Koper	602-11	Slovenj Gradec	604-17
Kočevje	600-27	Slov. Bistrica	604-18
Kranj	607-11	Slov. Konjice	603-15
Laško	603-12	Škofja Loka	607-15
Lenart v Slov. gor.	604-14	Šoštanj	603-16
Lendava	605-13	Tolmin	608-14
Litija	600-25	Trbovlje	600-13
Ljutomer	605-14	Tržič	607-16
Maribor	604-11	Videm-Krško	606-13
Maribor	604-12	Vrhnika	600-26
Maribor	604-13	Zagorje	600-28
Medvode	600-24	Žalec	603-17
Mozirje	603-13		

